

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Чередніченко Олексій Володимирович

УДК 94 (410.1): 911.375 "1300–1500"

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ АНГЛІЙСЬКОГО ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО
МІСТА

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Чередніченко О. В.

Науковий керівник кандидат історичних наук, доцент Рудь Микола Олексійович

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Чередніченко О. В. Повсякденне життя англійського пізньосередньовічного міста. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, Київ, 2017.

У дисертації досліджено матеріальні та ментальні аспекти повсякденного життя міст Англії XIV–XV ст. Охарактеризовано стан наявної джерельної бази та розробки проблеми в історіографії. За допомогою масиву писемних, зображальних і речових джерел та сучасних дослідницьких методів висвітлено матеріальний побут міст пізньосередньовічної Англії – зокрема, досліджено санітарно-гігієнічну ситуацію, розкрито еволюцію житлової архітектури та інтер'єру, проаналізовано раціон і режим харчування, а також особливості одягу та зовнішнього вигляду містян XIV–XV ст. Також вивчено ментальні аспекти пізньосередньовічної повсякденності в містах Англії: охарактеризовано сприйняття містянами часу та простору, простежено еволюцію уявлень про відпочинок та працю, досліджено процеси становлення національної свідомості, розглянуто взаємодію між індивідом, сім'єю та міським соціумом.

Власне спеціальне наукове дослідження повсякденного життя англійських міст XIV–XV ст. розпочалося лише в середині XX ст. Однак комплексного підходу до вивчення різних аспектів міського повсякдення бракує і досі. На цьому етапі студії з історії повсякденного життя перебувають під впливом антропологічного повороту. При цьому лідирує у дослідженнях англійського міста англійська і американська, меншою мірою континентально-європейська історіографія; на пострадянському ж просторі англійське пізньосередньовічне місто здебільшого і досі досліджується в контексті соціально-економічного та політичного розвитку. Наявного масиву джерел достатньо для того, аби реконструювати повсякденне життя англійського пізньосередньовічного міста в цілому (йдеться здебільшого про великі міста). Джерельна база для дослідження цієї проблематики

надзвичайно розмаїта і включає до себе писемні (серед яких виділяються літературні, наративні та документальні), речові (матеріальні) та зображальні (мініатюри, вітражі, мізерикордії, графіті тощо) джерела, які потребують всебічного комплексного розгляду.

Доведено, що на початок пізньосередньовічної доби санітарно-гігієнічний стан англійських міст через відсутність регламентації з боку влади залишав бажати кращого. Міста Англії XIV–XV ст. значною мірою мали ще аграрний характер, тож взаємодія з фауною була більш безпосередньою, ніж нині, що позначалося на санітарії. Однак у пізньосередньовічну добу в цьому напрямі відбулись істотні зрушення зусиллями як центральної, так і місцевої влади.

Встановлено, що у розвитку житлової архітектури пізньосередньовічного англійського міста прослідковуються такі провідні риси, як прагнення до більшого комфорту, утилітарність (особливо щодо планування), а також, що можна назвати характерною рисою пізньосередньовічного періоду відносно попередніх часів, прагнення до приведення навколишнього простору у відповідність з естетичним ідеалом. Ключовою ж характеристикою став більший потяг до приватності, що вилилося в розповсюдження особистих спалень, кімнат тощо.

З'ясовано, що раціон і режим харчування англійського пізньосередньовічного бюргерства відзначався деякими особливостями, насамперед тим, що в цій сфері чи не найбільший вплив зберігала церква – через такі механізми, як піст, епитимія, розглядання черевоугодництва як смертного гріха. У цьому відношенні з церквою тісно змикався рух пізньосередньовічних містиків, які закликали до аскези. Однак і тут життя брало своє: асортимент продуктів харчування англійського бюргерства XIV–XV ст. мав тенденцію до розширення, хоча хліб і ель не втратили свого домінуючого значення для більшості містян, самоцінного значення набула не лише поживність їжі, а й її органолептичні якості, що підтверджувалося поширенням спецій. Слід зауважити, проте, що існували й детерентні фактори, зокрема, пов'язані з природно-кліматичними умовами; так, великий голод 1315–1317 рр. мав неабиякий вплив і

на ментальні установки тогочасних англійців щодо харчування. Новинкою Пізнього Середньовіччя стає регламентація режиму харчування також і з боку світської влади, зокрема, стосовно поденних робітників, та спроба (не надто вдала) узалежнити його від рангу їдця.

Досліджено, що у Пізньому Середньовіччі відбувається диференціація англійського одягу містян, який віднині повніше виконує функції соціального та професійного маркування, але ще більшою мірою консервував існуючі соціальні відносини: переважно цими причинами пояснюється видання т.зв. "законів про розкіш", якими регламентувався допустимий одяг відповідно до соціального статусу його власника. Виникає таке явище, як мода на одяг; при цьому англійська міська мода розвивалася під сильним впливом моди аристократичної, безуспішно намагаючись наздогнати цю останню.

Простежено, що англійському пізньосередньовічному місту було властиве своєрідне сприйняття часу та простору. У XIV–XV ст. як час, так і простір піддаються дедалі інтенсивнішій квантифікації: все більшої ваги набуває прагнення якомога точнішого числового вираження часових і просторових параметрів. Чималу роль у поширенні нових уявлень про час відіграло розповсюдження з початку XIV ст. механічних годинників, які на кінець XV ст. уже стали звичним атрибутом життя англійських містян. У царині простору відбувається поступове розмежування приватного простору особистої власності та публічного простору міста: з розширенням компетенцій міської влади, зокрема у санітарно-гігієнічній сфері, до царини публічного поступово відходить увесь простір, що не перебуває у приватній власності.

Виявлено, що у пізньосередньовічну добу в англійському місті праця все ще несе на собі певну конотацію нужденності та низького походження. Однак поступово на перший план виходить розуміння праці як необхідного кожній чесній людині, що не належить до аристократичного прошарку, способу проведення часу. Проте уявлення про тричастинну структуру суспільства змінилися не так радикально, як вважалося раніше: намість третій стан у тодійшній соціальній уяві почав складатися з людей, що займаються чесною

працею. Так ця остання ставала пропуском у міський соціум – і навпаки, маргінальні прошарки населення вирізнялися саме тим, що нею не займалися.

Встановлено, що навіть для сезонних працівників був передбачений час відпочинку – як протягом дня (післяобідня перерва влітку), так і протягом року (святкові дні та неділі). Звичними були різні види проведення дозвілля – зокрема, різноманітні спортивні та настільні ігри та розваги. Своєрідним видом відпочинку було проведення часу в шинку. Через асоціації з проституцією, вживанням алкоголю, азартними іграми шинок швидко став об'єктом категоричного осуду з боку моралістів і церкви, однак при цьому залишався популярним, особливо серед простолюду, оскільки був головним засобом соціалізації нижчих верств населення та до певної міри стирав соціальні відмінності між його відвідувачами.

Досліджено, що пізньосередньовічну доба характеризувалася і становленням національної свідомості англійських містян. У цей час уже яскраво виражені уявлення мешканців міст про такі атрибути національного, як національна територія, спільна історія, національна ментальність, відчуття національної вищості; на якісно новому рівності відбувається розмежування з Іншим. За безумовної лояльності королівській владі навіть монарх уже сприймається передусім як очільник національної спільноти.

Доведено, що зі зміцненням політичного становища англійських пізньосередньовічних міст зростало і усвідомлення повноправними містянами себе як повноцінної частини соціального ладу. Маргінальними прошарками міського населення в пізньосередньовічній Англії були жебраки, повії, розбійники, хворі на проказу та душевнохворі. Лінію, обрану суспільством щодо цих прошарків населення, можна визначити однозначно: ізоляція – найчастіше не лише соціальна, а й фізична.

У результаті дослідження з'ясовано, що англійське пізньосередньовічне місто постійно жило в очікуванні агресії – ззовні чи зсередини. Ще однією характеристикою соціальних відносин у англійському пізньосередньовічному місті була ксенофобія, рівень якої в суспільстві підвищувався або знижувався залежно від економічної ситуації та зигзагів зовнішньої політики. В Англії XIV–

XV ст. виразно простежуються мізогіністичні настрої, що виявляються як у зниженні реального соціального статусу жінки, так і в поширенні гінекофобського дискурсу. Разом з тим не можна зводити розмаїття стосунків між чоловіками та жінками до антагонізму, адже в джерелах зафіксовано і чимало прикладів подружнього кохання та поваги до жінок. Те ж стосується і дитинства: у пізньосередньовічну добу виразно простежується ставлення до дітей як до особливої групи, що, крім обов'язків, мають також право на ігри.

Наукова новизна дослідження полягає у таких положеннях: *вперше* здійснено комплексний аналіз повсякденного життя міст у вказаних географічних і хронологічних межах; розкрито становлення англійської національної свідомості на прикладі окремо взятої купецької верстви; простежено розвиток уявлень про тричастинну структуру суспільства на матеріалах пізньосередньовічної Англії; *уточнено* – перебіг процесу формування "часу містян" у пізньосередньовічній Англії; причини видання в Англії XIV–XV ст. т.зв. "законів про розкіш" та нерозповсюдження їх на жінок; положення про ставлення в пізньосередньовічній Англії до дітей як до окремішньої соціально-вікової групи; *набули подальшого розвитку* – гіпотеза про пріоритет з погляду влади англійських міст продовольчої безпеки над санітарно-гігієнічними вимогами; теза про співіснування в XIV–XV ст. світського та церковного часу; твердження про ключову роль питних закладів у дозвіллі нижчих прошарків міського соціуму Англії XIV–XV ст.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можна використовувати при написанні навчально-методичних матеріалів (підручників, посібників, практикумів, хрестоматій) з курсу історії середніх віків у вищих та середніх навчальних закладах, а також при розробці спецкурсів з історії повсякдення, історичної урбаністики та історії Британії. Крім того, вони стануть фундаментом для подальших ґрунтовних досліджень у цьому та суміжному предметних полях.

Ключові слова: міська історія, історія повсякденності, ментальність, побут, пізнє Середньовіччя, Англійське королівство

SUMMARY

Oleksii V. Cherednichenko. The Daily Life of Towns and Cities in Late Medieval England. – Qualification thesis, manuscript.

Thesis for a Candidate degree in History, specialty 07.00.02 – World History. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine; Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2017.

This dissertation deals with mental and material aspects of daily life in English medieval towns and cities throughout the fourteenth and fifteenth centuries. The state of the extant source base as well as that of the historiography of the problem under research are given thorough characterization. Using written, visual and material sources combined with modern research methods, the author sheds light on material everyday life in late medieval English towns – namely, sanitary and hygienic situation, evolution of residential house-building and house interiors, nutrition regime and food assortment, clothes and appearance of the town-dwellers come under scrutiny. Also, the mental aspects of late medieval daily life in English towns are analysed: the perception of time and space in towns, the evolution of attitudes towards work and leisure, the shaping of national identity as well as interactions between individual town-dwellers, their families and urban populace at large.

The scholarly research dedicated to daily life of late medieval English towns as such commenced only in mid-20th century. But the complex approach to studying different aspects of daily life in towns is still lacking. At this stage, Alltagsgeschichte studies are informed by so-called "anthropological turn". The leading role in research of daily life in English medieval towns belongs to English and American historiography; post-Soviet historiography is still studied as a social, economical and political center par excellence. The extant number and variety of sources is sufficient to reconstruct daily life of late medieval English town as a whole (though it concerns mostly large cities). The sources could be divided into written (further subdivided into literary, narrative and documentary), material and visual (illuminations, monumental brasses, stained glass, misericords, graffiti) ones, all of which require multi-faceted approaches.

It was proven that at the beginning of late medieval period sanitary and hygienic conditions left to be much desired, due to lack of legislation on the part of authorities. As late medieval towns were still partly agrarian, closer interaction with fauna actively influenced sanitary situation. However, efforts of both local and central authorities in Late Middle Ages greatly improved the conditions, if by no means eliminated all the problems.

It was established that the development of residential architecture featured such notable traits as strive towards greater privacy and comfort, utility (regarding to house planning), and also aesthetization of surrounding areas, which was a new feature compared to preceding periods. New building materials were used, and the plan of residential house was designed in the course of Late Middle Ages.

It is stated that nutrition regime and food assortment of late medieval English town-dwellers were marked by some peculiarities – great influence of church (through mechanisms such as fasting and perceiving gluttony as a mortal sin). Late Medieval mystics, calling for adoption of ascetic worldview concurred with the church. However, in practice food consumption in the fourteenth and fifteenth centuries became more diverse and varied, even though bread and ale didn't lose their position among the majority of town-dwellers. The importance of organoleptic qualities of food also significantly rose in the course of Late Middle Ages, to which growing popularity of spices unequivocally testifies. Nevertheless, there also existed deterrent factors, such as Great Famine of 1315–7, which had a great impact on the attitudes towards eating and drinking. The secular authorities also tried to regulate nutrition depending on the social status of a consumer, or even more directly, as in the case of town-employed wage workers.

The research shows that late medieval period is characterized by the differentiation of urban costume, which from now on not only reflects social and professional standing, but also plays a direct role in conservation of existing social hierarchies. The latter function is a primary reason underlying so-called "sumptuary laws", regulating clothes corresponding to the social status of their owners. There

emerges such a phenomenon as fashion; the urban fashion was under strong influence of aristocratic costume, striving to both overtake and distinguish itself from the latter.

The perception of time and space peculiar to Late Middle Ages was traced in the course of the work. In the fourteenth and fifteenth centuries time and space are subject to an ever more intensive quantification: the most precise numeric expression of spatial and temporal parameters becomes a goal in itself. The role of mechanic clocks in the diffusion of these new attitudes can hardly be overestimated: marking their first appearance in the beginning of the fourteenth century, by end of the fifteenth century they are widespread enough to be a natural attribute of town life. As to space, the dominant trend is the growing demarcation between private space of private property and public space, which becomes more and more synonymous with urban space: constantly widening responsibilities of town authorities pertaining to sanitation and hygiene mean that all non-privately owned space gradually becomes public.

It is revealed that the work in English late medieval town is still marked by a connotation of low stock and poverty. However, the more positive aspect of work gradually moves into foreground – that is, of work as necessary activity for every honest person (except aristocrats). However, the imaginary tripartite structure of society was not modified as drastically as it had been previously thought: instead, in the then social imagination the third estate was comprised by the people who engage in honest work. Thus the latter becomes a passkey into the urban society – and, on the contrary, social outsiders are defined through their lack of honest occupation.

It was established that even wage workers were entitled to breaks from work - during the day (a lunch break in summer) as well as in the course of year (feasts and Sundays). There existed different kinds of leisure – in particular, team games and board games. Tavern was an especially popular place to spend time in. It quickly came to be associated with prostitution, drinking and gambling and thus was severely condemned by the then moralists and clerics, however, its popularity was not diminished, as it was the main way of socialization for lower strata and to some extent blurred distinction between different classes.

It is shown that national identity of English town-dwellers came into being during Late Middle Ages. At this time their social imagination already encompassed such nations and concepts as national territory, common past, national mentality and arrogance towards other nations; processes of Othering entered a qualitatively different stage in comparison with High Middle Ages. Even the monarch, loyal to him as the urban populace still were, was perceived first and foremost as a leader of national community.

It is demonstrated that strengthening of political positions of late medieval towns led to town-dwellers' self-perception as a full-fledged part of the society. The core of this new stratum consisted of merchants, proving themselves to be a social force to be reckoned with. Social outsiders comprised beggars, prostitutes, outlaws, lepers and mentally disabled people. The policy towards them was isolation and exclusion - social as well and physical.

Late medieval towns in England were constantly prepared to repel aggression – internal as well as external. Xenophobia was also an inextricable part of social relations; its level oscillated, reflecting current foreign politics of the kingdom and economic situation. Misogynistic tendencies contributed to lowering of the real social status of the women. Still, as popular as anti-women discourse was in late medieval England, the sources also contain examples of mutual love and respect between spouses. The children are delineated as a separate group that, besides their duties, has right to play games.

New scientific results can be detected in the following theses: *for the first time* – a complex analysis of daily life of the towns within these precise geographical and chronological limits was conducted; the shaping of national identity among English merchants was demonstrated; development of tripartite structure of society in late medieval England was traced; *corrected were theses on* – the process of the formation of "merchant time" in late medieval English towns; the reasons beneath "sumptuary laws" in the fourteenth and fifteenth centuries and their non-application to women; attitude to children as to a separate social group; *further developed were* – a hypothesis on priority of food supplies over sanitary conditions in the policies of town authorities in

late medieval England; a thesis of coexisting of secular and church time in Late Middle Ages; a thesis on a key role of taverns in the leisure of lower strata of English late medieval urban society.

A practical meaning of the research. The results obtained could be used for creating textbooks, sourcebooks, handbooks designed for medieval history courses in secondary and tertiary education, as well as special courses devoted to Alltagsgeschichte, urban history, British history. They can also serve as a foundation for further research in adjacent subject fields.

Keywords: urban history, Alltagsgeschichte, mentality, daily life, Late Middle Ages, English Kingdom

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у фахових виданнях

1. Чередніченко О. В. Питні заклади в містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2015. – Вип. 32. – С. 45–51.
2. Чередніченко О. В. Діяльність центральної та місцевої влади з поліпшення санітарно-гігієнічного стану міст Англії в XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2017. – Випуск 119 (4). – С. 137–141.
3. Чередніченко О. Соціальна конфліктність в англійських містах XIV–XV ст. / О. Чередніченко // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 51. – С. 127–133.
4. Чередніченко О. В. Раціон харчування англійських міщан XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Схід. Серія "Історичні науки". – 2016. – №2 (142): березень-квітень. – С. 65–70.
5. Чередніченко О. В. Житлові умови в англійському місті XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 48 (2017). – С. 275–278.
6. Чередніченко А. В. Национализм в среде английского купечества XV века (на материале "Маленькой книжечки об английской политике") /

А. В. Чередніченко // Журнал Белорусского государственного университета: Серия "История". – 2017. – Вып. 2. – С. 62–68.

Тези доповідей

7. Чередніченко О. В. Їжа та питво англійських міщан XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 р.). — Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 65–67.

8. Чередніченко О. В. Соціальний маргінес англійських міст XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Перспективи розвитку сучасної науки" (м. Чернігів, 06–07 травня 2016 р.). — Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 9–12.

9. Шинки у містах Англії XIV–XV ст. // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету" / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), доц. А. О. Руккас (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – Київ: Логос, 2015. – С. 389–392.

10. Чередніченко О. В. Одяг і зовнішній вигляд англійського бюргера XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 105–108.

11. Чередніченко О. "Книжечка англійської політики" як джерело для дослідження формування національної свідомості англійських купців XV ст. // Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – Київ, 2016. – С. 191–195.

12. Чередніченко О. В. Госпіталі в містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Актуальные проблемы современной науки: тезисы докладов VII Международной научно-практической конференции (Санкт-Петербург – Астана – Киев – Вена), 28 апреля 2016, 1 т. / Международный научный центр, 2016. – С. 25–28.

13. Чередніченко О. В. Міський мур у просторі англійського пізньосередньовічного міста / О. В. Чередніченко // Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 21–22 квітня 2017 року). – У 3-х частинах. – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2017. – Ч. 2. — С. 30–31.

14. Чередніченко О. Житло англійських міщан XIV–XV ст. / О. Чередніченко // Шевченківська весна–2017 : історія: матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), Є. В. Шатілов (відп. редактор). – Київ, 2017. – С. 217–221.

Зміст

Вступ.....	15
 Розділ I. Джерельна база та історіографія дослідження:	
1.1. Стан розробки проблеми в історіографії	22
1.2. Джерельна база дослідження.....	45
 Розділ II. Матеріальний побут англійського пізньосередньовічного міста:	
2.1.Санітарно-гігієнічний стан міст.....	63
2.2.Житлові умови.....	84
2.3.Раціон і режим харчування містянина.....	98
2.4.Одяг і зовнішній вигляд бюргера.....	111
 Розділ III. Ментальність англійського бюргерства XIV–XVст.:	
3.1. Сприйняття часу та простору.....	134
3.2.Праця та відпочинок.....	151
3.3.Становлення національної свідомості.....	169
3.4.Індивід, сім'я, суспільство.....	182
 Висновки.....	 216
 Список використаних джерел і літератури	
Джерела.....	223
Література.....	239
 Додатки.....	 267

Вступ

Актуальність теми. Найважливішим осередком західноєвропейської пізньосередньовічної культури, рушієм соціально-економічних перетворень і центром адміністративно-політичних новацій було місто. Саме окремішній міський тип соціуму, базований на особливому міському праві та самосвідомості містян, уможлиблював той неабиякий культурний поступ, який асоціюється з переходом від середньовічної до ранньомодерної доби, епохи Реформації та Ренесансу. Незважаючи на античне коріння багатьох західноєвропейських міст і значну активізацію урбанізаційних процесів у модерну добу, саме від середньовіччя сучасна Західна Європа успадкувала міста як осередки соціального, економічного, культурного, політичного розвитку.

Як переконливо доводять історіографічні тенденції останніх десятиріч, повноцінне розуміння передумов і обставин цього міського прогресу неможливе без дослідження матеріальних і ментальних підвалин самого життя (ширше – повсякденності) його головних творців – мешканців міст. Діяльність цих останніх неминуче була закорінена як у матеріально-побутових, так і в культурно-психологічних умовах, притаманних саме містам цієї доби. При цьому особливе місце в цивілізації Західної Європи доби пізнього середньовіччя посідає Англія – через свою географічну ізольованість і конфлікти з європейськими державами та водночас тісні зв'язки з континентом через розгалужену мережу осіб та інституцій, що уможливлювало, з одного боку, самобутній розвиток англійців, з іншого – вписувало англійські міста в контекст загальноєвропейських історичних процесів.

Актуальність теми посилюється таким чинником, як слабка розробленість розгляданої проблематики у вітчизняній історіографії. Навіть метри-англознавці, що приділяли якнайприскіпливішу увагу проблемам історії англійських середньовічних міст, майже не торкалися проблематики їх повсякденного життя. Узагальнюючих праць з повсякденного життя навіть Середньовіччя в цілому, не кажучи вже про окремі місцевості й періоди, бракує й досі. Традиційна орієнтація марксистської історіографії на дослідження соціально-економічного базису та

політичної надбудови наразі долається, проте ще й досі остаточно не вироблено ефективного методологічного підходу до історичних досліджень, що відповідав би нагальним потребам сьогоденного стану розвитку науки. Між тим західна історична наука давно дійшла висновку про необхідність провадження серйозної дослідницької роботи в цьому напрямі, що дозволяє пролити світло на ментальність середньовіччя; цей висновок і досі залишається науково чинним.

З огляду на все вищесказане дослідження, присвячене історії повсякденного життя англійських міст XIV–XV ст., не можна не визнати за актуальне та своєчасне.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка "Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина" (державний реєстраційний номер 0116U007146).

Метою дослідження є дослідження повсякденного життя англійського пізньосередньовічного міста в контексті його загального вивчення як специфічного осередку адміністративного, соціального, економічного, культурного життя.

Завданнями дослідження відповідно до поставленої мети є:

- аналіз санітарно-гігієнічного стану міст Англії XIV–XV ст.;
- з'ясування особливостей еволюції житлових умов в англійському пізньосередньовічному місті;
- розкриття специфіки раціону та режиму харчування англійського бюргерства XIV–XV ст.;
- виявлення соціального значення одягу та зовнішнього вигляду містян в пізньосередньовічній Англії;
- висвітлення уявлень англійських містян XIV–XV ст. про час і простір (публічний і приватний);

- дослідження ставлення мешканців англійських пізньосередньовічних міст до праці, а також вивчення практик дозвілля;
- простеження процесу становлення національної самосвідомості англійського містянина в Пізньому Середньовіччі;
- з'ясування особливостей соціальних зв'язків мешканця англійського пізньосередньовічного міста з його сім'єю та міським соціумом.

Об'єктом дослідження є англійське місто як своєрідний феномен періоду Пізнього Середньовіччя.

Предметом дослідження є повсякденне життя англійського міста XIV–XV ст. (матеріальний побут і ментальність). Не існує єдиного визначення поняття "повсякденне життя", наявні ж відрізняються як предметно, так і за ступенем абстрагування. Так, Ю. Лотман писав, що "повсякденність – це звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, наша щоденна поведінка", натомість у М. Бойченка це "соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору і часу, сферу людської діяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей"¹. Втім, зрештою чи не найбільший вплив на утвердження як наряду історії повсякденності в історичних дослідженнях, так і самої дефініції повсякдення мали дослідження представників французької школи "Анналів". Жак Ле Гофф, наводячи приклади дослідження повсякдення, стверджував, що історія має займатися й тим, "як люди будують житла, харчуються, одягаються і взагалі функціонують". Фернан Бродель виділив у структурі повсякдення два рівні – матеріальний і нематеріальний (людська психологія)². Визначення ж, яке поділяється більшістю сучасних дослідників, фактично продовжує лінію, второвану Ф. Броделем, унаочнюючись у двох

---

¹ Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 175–176.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. – Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель / [Пер з фр.] – Київ, 1995.

площинах – т.зв. "технології", або "рівні життя" (матеріальний побут), та "аксіології", або "стилі життя" (сенсово-сміслове наповнення та система життєвих орієнтирів)³. Для цілей нашого дослідження такого поділу дотримуємось і ми.

Отже, предметом дослідження є особливості повсякденного життя пізньосередньовічного англійського міста, що виявляються як у матеріальних, так і в ментальних аспектах – житлі, раціоні та режимі харчування пізньосередньовічного англійського міста, зовнішньому вигляді англійських містян, бюргерській свідомості, ставленні до маргінальних прошарків населення, конфліктогенності всередині міста.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIV–XV ст. – період Пізнього Середньовіччя. Вибір хронологічних меж обумовлений загальною специфікою зазначеного періоду, в якому набули найбільшої виразності і закінченості риси та явища, що розвивалися протягом попередніх сторіч, відбулися істотні зміни в соціальному й економічному житті як міста, так і суспільства в цілому. Для цілей даного дослідження не становить цінності традиційна суто династійна періодизація історії пізньосередньовічної Англії, що датує цей період інтервалом між 1327 (роком вступу на престол Едуарда III) і 1485 (роком приходу до влади династії Тюдорів) роками.

Географічні межі дослідження охоплюють Англійське королівство у кордонах XIV–XV ст. При цьому з огляду на специфічний характер соціальних інституцій міських поселень Вельсу останні до уваги не бралися, а з континентальних міст заторкнуто лише м. Кале як основний опорний пункт королівства у Франції, що залишився під владою англійських монархів і після завершення Столітньої війни.

Теоретико-методологічна база дослідження. Методи, застосовані в роботі, включають усі рівні, крім загальнофілософського, тобто загальнонауковий і загальноісторичний. Серед загальнонаукових методів використано синтетично-аналітичний та індуктивно-дедуктивний методи. Специфіка досліджуваної

---

³ Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності... – С. 178–179.

проблеми зумовила застосування таких основних загальноісторичних методів: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, ретроспективного, методу кейсів (дослідження конкретних випадків з наступною екстраполяцією). Метод кількісного аналізу використано, зокрема, для дослідження матеріалів ватиканських регестів щодо надання англійським містянам права на портативні вівтарі та даних корнволльських заповітів щодо антропоніміки (п. 3.4.). Соціально-психологічний метод дозволив здійснити реконструкцію колективних ментальних структур і установок у середовищі англійських містян XIV–XV ст. Належний інструментарій використано при роботі з історичними джерелами, зокрема, іконографічний – при роботі з зображальним матеріалом, філологічний – при аналізі текстів тощо.

Методологічною основою дисертаційної роботи є принципи науковості, історизму й об'єктивності пізнання історичної дійсності, тобто визнання цілісності й причинної обумовленості суспільних процесів, поєднання долі людини з цими процесами. Теоретико-методологічною підставою даного дослідження є неопозитивізм. Йому притаманна увага до питань епістемології, які досліджуються з погляду критичного раціоналізму. Неопозитивізм характерний для "нової історичної науки", або ж "антропологічно орієнтованої соціальної історії", у складі якої виділяють структурну антропологію, що досліджує соціальні структури й масові процеси, та культурну антропологію, що займається аналізом ментальних структур і свідомісних явищ⁴. Це останнє поняття тісно пов'язане з діяльністю історіографічної школи "Анналів", особливо її третім поколінням (Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі, Е. Ле Руа Ладюрі тощо). Вони здійснили відхід від досліджень "глобальної" чи "тотальної" історії, які здійснювало уособлюване Ф. Броделем попереднє покоління "Анналів", і сконцентрувалися натомість на антропологічних, тобто внутрішньолюдських вимірах, зокрема, на ментальності. Дослідження ментальності дозволяли олюднити історію, замінити соціологічно абстрактного *homo economicus* чи *homo politicus* на конкретного представника

---

⁴ Колесник І. Українська історіографія: Концептуальна історія / І. Колесник. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 80–81.

конкретного соціуму. Тож сучасні історики переважно досліджують ментальність окремих осіб та соціальних груп. Методологічний арсенал дослідника у такому разі, крім широкої ерудиції, включає уміння поставити необхідні запитання своєму історичному джерелу, актуалізуючи його потенційну інформацію. Разом з тим пропонуване дослідження претендує на синтетичність, викладаючи обставини повсякденного життя англійських містян комплексно та сукупно – згідно з методологічними настановами школи "Анналів", наріжним камнем тут слугує людська свідомість і суб'єктивність, а інтерпретаційні моделі беруть до уваги складність соціальних процесів⁵.

Наукова новизна дослідження полягає у таких положеннях:

Вперше:

- здійснено комплексний аналіз повсякденного життя міст у вказаних географічних і хронологічних межах;
- розкрито становлення англійської національної свідомості на прикладі окремо взятої купецької верстви;
- простежено розвиток уявлень про тричастинну структуру суспільства на матеріалах англійського пізнього середньовіччя.

Уточнено:

- перебіг процесу формування "часу містян" у пізньосередньовічній Англії;
- причини видання в Англії XIV–XV ст. т.зв. "законів про розкіш" та нерозповсюдження їх на жінок;
- положення про ставлення в пізньосередньовічній Англії до дітей як до особної соціально-вікової групи.

Набули подальшого розвитку:

- гіпотеза про пріоритет з погляду влади англійських міст продовольчої безпеки над санітарно-гігієнічними вимогами;
- теза про співіснування в XIV–XV ст. світського та церковного часу;

---

⁵ Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа "Анналов" / А.Я.Гуревич. – Москва: Индрик, 1993. – С. 273, 278.

- твердження про ключову роль питних закладів у дозвіллі нижчих прошарків міського соціуму Англії XIV–XV ст.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можна застосовувати при написанні навчально-методичних матеріалів (підручників, посібників, практикумів, хрестоматій) з курсу історії середніх віків у вищих та середніх навчальних закладах, а також при розробці спецкурсів з історії повсякдення, історичної урбаністики та історії Британії. Крім того, вони стануть фундаментом для подальших ґрунтовних досліджень у цьому та суміжному предметних полях.

Апробація роботи здійснювалася шляхом участі у 8 міжнародних науково-практичних конференціях: "Дні науки історичного факультету–2015" (м. Київ, 23 квітня 2015 р.), "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Ужгород, 8–9 квітня 2016 р.), "Дні науки історичного факультету – 2016" (м. Київ, 21 квітня 2016 р.), "Актуальные проблемы современной науки" (м. Санкт-Петербург, 28 квітня 2016 р.), "Перспективи розвитку сучасної науки" (м. Чернігів, 6–7 травня 2016 р.), "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.), "Шевченківська весна–2017" (м. Київ, 16 березня 2017 року), "Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття" (м. Ужгород, 21–22 квітня 2017р.).

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається з вступу, основної частини (три розділи, десять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи складає 374 сторінки, з них 208 сторінок – основна частина. Список літератури та джерел нараховує 511 позицій, з них 104 – українською та російською, 349 – англійською (сучасною та середньовічною), французькою (сучасною та середньовічною), латинською, німецькою, італійською, польською мовами. До роботи додаються 89 ілюстрацій та 5 таблиць.

Розділ I. Джерельна база та історіографія дослідження

1.1. Стан розробки проблеми в історіографії

Історична урбаністика як така – типова дисципліна "на стику"; її предметне поле має синтетичний характер, майже повністю складаючись з галузей, які вона так чи інакше поділяє з предметними полями інших наукових дисциплін, навіть за умови локалізації предмету конкретного дослідження в просторі та часі. Таким чином, історіографія проблеми є надзвичайно обширною та різноплановою.

Російська й українська історіографія.

З відомих об'єктивних причин наука Росії та підросійської України були тісно пов'язані між собою⁶. Це, звісно, не оминуло й медієвістичні студії. Так, уродженка Харкова та випускниця Ніжинської жіночої гімназії О. А. Добіаш-Рождественська (1874–1939) вступила до Санкт-Петербурзького імператорського університету, стала в 1915 році першою жінкою в Російській імперії, що здобула ступінь магістра всесвітньої історії, та разом зі своїм викладачем І. М. Гревсом зіграла важливу роль у становленні петербурзької школи медієвістики.

Вже в XIX ст. окремі проблеми середньовічної історії Англії зачіпалися в працях російських і українських медієвістів. Зокрема, першим дослідженням конкретно-історичної проблеми стала стаття харківського науковця О. П. Рославського-Петровського "Кілька слів про Альфреда Великого" (1860); першим джерелознавчим дослідженням стала стаття В. І. Більбасова, присвячена документальним джерелам хроніки Матвія Паризького⁷, а київський історик А. М. Ясинський надрукував у 1888 р. нарис "Історія "Великої хартії" у XIII ст"⁸.

⁶ Цей зв'язок сягав і глибокого персонального рівня, як видно, наприклад, з долі відомого подружжя етнографів – українця Петра Савича Єфименка (1835–1908) та росіянки Олександри Яківни, в дівочтві Ставровської (1848–1918) (Kappeler A. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten* / A. Kappeler. – Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2012). Остання, написавши синтетичну працю з історії України, в 1910 році стала першим у Російській імперії доктором російської історії *honoris causa*.

⁷ Більбасов В. А. О документальных источниках хроники Матвея Парижского / В. А. Бильбасов // Университетские известия. – 1867. – №4. – С. 1–25.

⁸ Лиман С. І. Англійська середньовічна історія та історіографія в працях

Проте найбільш знаним дослідником англійського середньовіччя був, поза всяким сумнівом, Д. М. Петрушевський (1863–1942). До нього в Україні не було науковців, які б предметно спеціалізувалися на дослідженні минулого Англії (на відміну від Німеччини та Франції)⁹. Він першим в Україні зробив середньовічну історію Англії своєю основною спеціалізацією (до того часу в Україні). Науковця цікавила передусім соціальна історія: його праці було присвячено робітничому законодавству XIV ст.¹⁰, повстанню Уота Тайлера¹¹ (дослідник вважав його стихійним), структурі суспільства ранньосередньовічної Англії. Ним було виконано білінгвальне російсько-середньоанглійське видання одного з найважливіших джерел з історії пізньосередньовічної Англії – "Видіння Петра-орача" Вільяма Ленгленда. На жаль, з об'єктивних причин (науковець не мав змоги попрацювати в британських архівах) переклад Д. М. Петрушевського спирається лише на обмежену кількість рукописних списків цього твору, однак і досі вважається канонічним у російськомовному науковому просторі. Д. М. Петрушевський продовжував дослідження і за радянської доби, залишившись одним з лічених радянських істориків, що так і не сприйняли марксистської методології.

Втім, як можна помітити, проблематика англійського середньовічного міста майже відсутня серед проблем, досліджуваних російськими й українськими істориками; справді, нечисленні містознавці зосереджувалися на дослідженнях німецьких (Ф. І. Леонтович, М. Ф. Владимирський-Буданов, Ф. Я. Фортинський), італійських і французьких (І. В. Лучицький) міст¹². Окремо можна згадати О. К.

медієвістів України XIX ст. / С. І. Лиман // Вісник Харк. держ. акад. культури. – Харків, 2004. – Вип. 12–13. – С. 44–47.

⁹ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Монография / С. И. Лиман. – Харьков: Харьковская государственная академия культуры, 2009. – С. 283.

¹⁰ Петрушевский Д. М. Рабочее законодательство Эдуарда III / Д. М. Петрушевский // Университетские известия. – 1889. – №12. – С. 1–43.

¹¹ Петрушевский Д. М. Восстание Уота Тайлера / Д. М. Петрушевский. – Санкт-Петербург: Типография Балашева, 1897. – Ч.1.

¹² Лиман С. І. Історія середньовічного міста в працях медієвістів України в 1805–

Дживелегова, присвячені західноєвропейському середньовічному місту¹³. Як вважають фахівці, Дживелегов, більше відомий як італіаніст, у галузі урбаністики загалом стояв на рівні науки свого часу¹⁴. Однак не можна не відзначити синтетичний виклад історичного розвитку міст, висвітлення особливостей соціально-політичного устрою міст Німеччини, Франції, Італії, Англії в історико-компаративному розрізі, через що праця О. К. Дживелегова не може вважатися такою, що повністю втратила наукове значення.

Ще донедавна чи не єдиним монографічним дослідженням англійського середньовічного міста в українській історичній науці була праця випускника Новоросійського імператорського університету І. Бондаренка, видана в 1904 р. і нагороджена золотою медаллю постановою історичного факультету цього навчального закладу¹⁵. Не можна погодитися з думкою К. В. Афонюшкіної, ніби "дану книжку не можна назвати дослідницькою працею, адже вона містить лише переказ теорій англійських істориків, власні висновки автора відсутні"¹⁶. Хоча робота І. Бондаренка справді носить здебільшого історіографічний характер, автор піддає аналізу, а в низці випадків – обгрунтованій критиці описувані ним теорії. На жаль, її тематичне охоплення обмежується популярними тоді студіями з політико-правової історії міст, не зачіпаючи повсякденне життя.

1880-ті роки / С. І. Лиман // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія "Історія". – 2003. – №9. – С. 201–209.

¹³ Дживелегов А. К. Средневековые города Западной Европы / А. К. Дживелегов. – Москва: "Книжная находка", 2002.

¹⁴ Див., зокрема, Андреев М. Л. Послесловие / М. Л. Андреев // Дживелегов А. К. Творцы итальянского Возрождения: В 2 кн. / Под ред. Р. Хлодовского. – Книга вторая. – Москва: Терра–Книжный Клуб; Республика, 1998. – С. 340–350.

¹⁵ Бондаренко И. М. Английский город в средние века. Критическая оценка главнейших теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии / И. М. Бондаренко. – Одесса: "Экономическая" типография, 1904.

¹⁶ Афонюшкина Е. В. Изучение английского средневекового города в отечественной историографии : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 "историография, источниковедение и методы исторического исследования" / Афонюшкина Екатерина Васильевна. – Воронеж, 2012. – С. 10.

Як уже було зазначено вище, радянська історіографія до певного часу оминала деякі вузлові проблеми історії англійського міста. За влучним висловом М. М. Ябрової, ще з дореволюційних часів англійське місто залишалося на периферії уваги вітчизняних дослідників – на противагу дослідженням, зокрема, німецького й італійського міста. Однією з причин такого становища була скупість джерел з даної проблематики, їх недоступність для вітчизняних науковців; крім того, англійські міста не зовсім вкладалися в усталену історіографічну модель радянської урбаністики. Певну роль зіграв і авторитет академіка Є. О. Космінського, який своїм фундаментальним дослідженням аграрної історії Англії, здавалося, задав тон наступним поколінням медієвістів, що спеціалізувалися з англійської проблематики. Ті ж науковці, які все ж бралися за історію Англії, досліджували переважно історію окремих політичних і соціальних інститутів (зокрема, ще ХІХ ст. ми завдячуємо ґрунтовною працею М. Ковалевського про поліційну адміністрацію¹⁷).

Не доводиться сумніватися в тому, що з усіх аспектів життя англійського міста саме соціально-економічний досліджений найбільш широко, затьмаривши навіть традиційну царину політичної історії – не в останню чергу через роботу істориків у межах марксистської парадигми, що в кінцевому підсумку надає вирішального значення економічному чинникові¹⁸. Піонером у галузі спеціалізованого дослідження англійського міста у радянській історіографії – зокрема, економічного аспекту цього процесу, – справедливо вважається Я. О. Левицький. Його роботи, що стосуються економічного розвитку міст, хоч мають відмінні від заданих у представленій роботі хронологічні межі (Раннє та

---

¹⁷ Ковалевский М. Собрание неизданных актов и документов, служащих к характеристике полицейской администрации в английских графствах в XII, XIII и XIV веке. Приложение к истории полицейской администрации в Англии с древнейших времен до смерти Эдуарда III / М. Ковалевский. – Лондон: Тип. Гильберта и Ривингтона, 1876.

¹⁸ Звісно, тут коректніше буде говорити не про марксизм загалом, а про його догматичний радянський варіант: незважаючи на загалом інші пріоритети, в цілому марксистська ідеологія не є несумісною з дослідженнями історії ментальності та повсякдення, як у теорії та на практиці показав французький історик-марксист М. Вовель (Vovelle M. Ideologies and Mentalities... – Р. 1–12)

Високе Середньовіччя), становлять неабиякий інтерес і для роботи над історією пізньосередньовічного міста¹⁹. Я. О. Левицький здійснив першу спробу ґрунтовно осмислити, спираючись на марксистську теорію, процес генези англійського міста як насамперед осередку господарської діяльності. Він відмінно впорався з опрацюванням такого надзвичайно інформативного, але складного для опрацювання джерела, як "Книга Страшного Суду". У фокусі уваги дослідника перебувало ремесло, однак його праці містять цінну інформацію, зокрема, стосовно соціальної структури населення ранніх англійських міст. Я. О. Левицький зумів також простежити зародження і розвиток таких інститутів соціально-економічного життя міста, як гільдії, показати їхній специфічний характер.

Не можна недооцінювати також вплив на розвиток історичної урбаністики в Радянському Союзі саратовської медієвістичної школи. Першочергова заслуга тут належить С. М. Стаму, який одним з першим в СРСР поставив на міцну теоретичну основу дослідження середньовічного міста взагалі та його відношення до соціально-політичного ладу зокрема²⁰. Не в останню чергу завдячуємо цьому ґрунтовним дослідженням М. М. Ябрової, написаним з використанням великого масиву документальних матеріалів²¹; головний висновок її праці про олігархізацію торгівельно-ремісничих інституцій англійського міста наприкінці XV ст. зберігає чинність і нині та одержав статус загально визнаного в світовій історичній науці.

Я. О. Левицький втручав шлях для наступного покоління дослідників. Говорячи про останніх, неможливо обминути праці Л. П. Рєпіної, яка, базуючись на численних актових і статистичних джерелах, створює на прикладі Лондона

---

¹⁹ Левицький Я. А. Города и городское ремесло в Англии X–XII в. / Я. А. Левицький. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960.

²⁰ Мосолкина Т. В. Изучение английского города в отечественной медиевистике / Т.В. Мосолкина // Историографический сборник: межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 2001. – Вып. 19. – С. 96.

²¹ Яброва М. М. Зарождение раннекапиталистических отношений в английском городе (Лондон XIV – начала XVI века) / М. М. Яброва. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1983.

цілісну картину соціального, економічного та політичного життя Лондона XIV ст. Як і в інших радянських дослідників, сильною стороною досліджень Л. П. Рєпіної є численні квантитативні відомості, що ілюструють економічне та почасти соціальне становище пізньосередньовічного Лондона; не ігнорує дослідниця й праці своїх зарубіжних колег, що значно підкріплює її висновки, зокрема, щодо соціальної структури пізньосередньовічного англійського міста²².

Знанням фахівцем з історії середньовічної Англії взагалі та міста зокрема була В. В. Штокмар²³. Її праці відзначаються струнким і послідовним викладом, чіткою систематизацією та логічним узагальненням. З іншого боку, з огляду на конспективність викладу, неминучим виявляється тяжіння автора до дещо спрощеного розуміння соціально-економічних процесів. З догматичних позицій радянського марксизму соціально-політичну історію Англійського королівства висвітлювала Є. В. Гутнова. Хоча основним хронологічним періодом її наукових досліджень була доба Високого Середньовіччя, вона писала і про значення англійського бюргерства у становленні станової монархії²⁴. Чи не єдиною дослідницею культурного життя англійського пізньосередньовічного міста за радянської доби була Н. О. Богодарова, експлікативні моделі якої виходили за межі традиційної марксистської моделі та передбачали автономію культурної сфери від економічного базису²⁵; практично єдиною в СРСР статтею з соціальної

---

²² Рєпина Л. П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV века / Л. П. Рєпина. – Москва: Наука, 1979.

²³ Штокмар В. В. История Англии в средние века / В. В. Штокмар. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.

²⁴ Гутнова Е. В. Роль бюргерства в формировании сословных монархий в Западной Европе // Е. В. Гутнова // Социальная природа средневекового бюргерства XIII–XVII вв. / Отв. ред. А. Н. Чистозвонов. – Москва: Наука, 1979. – С. 50–88.

²⁵ Богодарова Н. А. Городские мотивы в английской политической поэзии XIV–XV веков / Н. А. Богодарова // Средние века. Москва, 1982. – Вып. 45. – С. 81 – 103; Богодарова Н. А. Театр мистерии и город в Англии в XIV – первой половине XV в. (К вопросу о культуре английского средневекового города) / Н. А. Богодарова // Средние века. М., 1975. – Вып. 39. – С. 179 – 195.

психології мешканців англійських середньовічних міст була праця А. А. Кириллової про пізньосередньовічне купецтво²⁶.

Сучасні дослідження російських медієвістів з соціально-економічної історії англійських міст методологічно є досконалішими завдяки зменшенню надмірного економізму, часто притаманного радянській історіографічній традиції. Більше уваги приділяється висвітленню взаємозв'язків економічних рішень і ментальних структур середньовічного англійського бюргера. Вірцевим прикладом тут є стаття "Лондонське землеволодіння" з її заувагами стосовно значення землеволодіння як такого в очах тогочасного суспільства. Під впливом школи "Анналів" починають з'являтися й окремі праці, в яких ментальність фігурує в якості предмета дослідження, як-от дисертація А. Г. Празднікова²⁷, що базується на конкретних прикладах вчинків та їх мотивацій, описаних у нарративних джерелах; деякі свідчення про культурні орієнтири англійських бюргерів містяться в розвідці В. І. Мажуги²⁸. З іншого боку, через брак доступу до джерел у вітчизняній історіографії практично відсутні дослідження з регіональної історії – як класичної, так і т. зв. "нової локальної історії". Монографії ж з питань середньовічного повсякдення загалом характеризуються відносно невисоким рівнем²⁹.

²⁶ Кириллова А. А. Социально–психологическая характеристика английского купечества в XV–XVI вв / А. А. Кирилова // Генезис капитализма в позднее средневековье в Англии и Германии. – Москва: Издательство Московского педагогического государственного института, 1979. – С. 3–31.

²⁷ Праздников А. Г. Английский город XIV–XV веков: социальная структура и менталитет. Монография. (Серия "Этнокультурное наследие стран и регионов". – Том 6.) / А. Г. Праздников. – Киров: Старая Вятка, 2007.

²⁸ Мажуга В. И. Культурные идеалы античности в средневековой Европе. Город как их символ / В. И. Мажуга // Городская культура средневековья и начало Нового времени. – Москва: Наука, 1986.

²⁹ Показово, що одна з дуже небагатьох російських узагальнюючих праць з питань повсякденного життя західноєвропейського Середньовіччя (Петрушенко Л. А. Повседневная жизнь средневековой Европы. (Живая история: Повседневная жизнь человечества.) / Л.А. Петрушенко. – Москва: Молодая гвардия, 2012.) була написана "в стіл" ще за радянської доби, а відгук на неї було вміщено в рубрику "Осторожно, халтура!" рецензійного блоку журналу "Историческая экспертиза" (Потехина И. П. Relatio relationis causa: повседневная

Водночас у сучасній російській історіографії знаходимо продовження закладених ще в радянський час урбаністичних студій; типовим прикладом тут є праці Л. М. Чернової, спрямовані на реконструкцію соціального складу та ієрархії в середовищі лондонських політичних і економічних еліт³⁰. Дослідниця робить акцент на економічному і соціальному аспектах проблеми; разом з тим значно вагоміше місце, ніж було прийнято за радянської доби, в її дослідженнях посідають ментальність і повсякденність.

Лише нещодавно історіографічну лакуну, пов'язану з історією повсякдення, нарешті почали заповнювати праці українських медієвістів: піонером тут став дослідник О. С. Охріменко, який написав висококласну роботу з історії повсякденного життя англійського середньовічного міста XI–XIII ст. Робота О. С. Охріменка відзначається високим науковим рівнем і активним використанням теоретичних і практичних здобутків західної історичної науки. Вузловим концептом, що наскрізно пронизує працю дослідника, є поняття індивідуальності та її конкретні вияви в англійських містах доби Високого Середньовіччя³¹.

Англо-американська історіографія.

Доробок англійської історіографії стосовно англійського міста не лише кількісно і якісно значно більший за відповідний доробок українських істориків, що є цілком зрозумілим, але й охоплює значно ширший тематичний діапазон.

Хоча предметне зацікавлення історією міст сягає щонайменше ранньомодерної доби (досить згадати монументальні праці антикварів XVI ст. Д.

жизнь средневековья глазами философа Леонида Петрушенко / И. П. Потехина // Историческая экспертиза. – 2015. – №2(3). – С. 179–191).

³⁰ Чернова Л. Н. Под сенью Святого Павла: деловой мир Лондона XIV–XVI вв.: Монография / Л. Н. Чернова. (Mediaevalia.) – Москва – Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2016; Чернова Л. Н. Правящая элита Лондона XIV–XVI веков: механизм властвования, социальная идентичность, частная жизнь / Л. Н. Чернова. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2011.

³¹ Охріменко О. С. Повсякденне життя міст Англії XI–XIII ст.: дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / О. С. Охріменко. – Київ, 2016.

Стоу³² і Д. Леланда³³), лише з професіоналізацією історичної науки в Англії ХІХ ст. (як і деінде в Європі) його було поставлено на науковий базис.

Маючи справу з історією Англії, в будь-якому разі не можемо не віддати належне корифеям англійської історіографії, давно відомим і вітчизняному читачеві – Артуру Брайанту³⁴, Джону Річарду Грину³⁵, Джорджу Маколей Тревельяну³⁶ тощо. Їхні праці є незамінними для розуміння загальних процесів і феноменів, якими характеризувалася кожна окрема епоха, зокрема, особливо у випадку з Артуром Брайантом, Пізніє Середньовіччя. Солідна традиція використання робіт цих істориків, перевірені часом висновки, які, як доводять сучасні праці їх наступників Крістофера Деніела³⁷, Кеннета Моргана³⁸ та інших авторів, і досі багато в чому визначають канву синтетичного історичного наративу, змушують ретельно переглядати кожен сторінку їхніх книг. Втім, будучи науковцями ХІХ – першої половини ХХ ст., вони працювали в межах тогочасної парадигми – з усіма наслідками, що звідси випливають. Не вдаючися до методологічних диспутів, вкажемо лише на той факт, що з вказаних нами дослідників лише Джордж Маколей Тревельян створив дослідження з проблематики, дотичної до розглядуваної тут.

Дослідження матеріальної культури Великої Британії відомі ще з доби Нового часу, проте майже до ХІХ ст. вони не були поставлені на наукову основу, розвиваючись переважно в руслі антикварської течії. В ХІХ ст. відбувається

---

³² Stow John. A Survey of London, Written in the Year 1598 / John Stow / Ed. by W. J. Thoms. – London: Whittaker&Co, 1842.

³³ The Itinerary of John Leland in or about the years 1535–1543 / Ed. by L. Toulmin Smith. – Vols. 1–9. – London: George Bell and Sons, 1907–1910.

³⁴ Брайант А. Эпоха рыцарства в истории Англии / А. Брайант / [Пер. с англ.] – Санкт-Петербург: Издательская группа "Евразия", 2001.

³⁵ Грин Дж. Р. История английского народа: В 2 т. / Дж. Р. Грин. – Минск: МФЦП, 2007. – Т. 1.

³⁶ Тревельян Дж. М. История Англии: от Чосера до королевы Виктории / Дж. М. Тревельян / [Пер. с англ.] – Смоленск: Русич, 2007.

³⁷ Дэниел К. Англия. История страны / К. Дэниэл / [Пер. с англ.] – Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2008.

³⁸ История Великобритании / Под ред. Кеннета Моргана / [Пер. с англ.] – Москва: "Весь Мир", 2008.

сплеск інтересу до історії загалом та медієвістики зокрема – в рамках загальноєвропейського поступу романтизму та, особливо в Англії, неоготики. На цей час припадають системні дослідження "старожитностей" ("antiquities"), що вилилося в низку відповідних праць (зокрема, книгу про старожитності Брістоля³⁹). Новаторською позитивною рисою цих робіт було прагнення до залучення різноманітних та різнопланових джерел.

Ось уже понад сторіччя не втрачає наукового значення двотомна праця колективу англійських істориків "Суспільне життя Англії від воцаріння Едуарда I до смерті Генріха VII", вже в 1897 році перекладена російською мовою⁴⁰. Грунтуючись на численних документальних і наративних джерелах та глибокому розумінні історичного тла епохи, автори розгортають перед читачем цілісну картину повсякденного життя Англії в цілому та міста зокрема, застосовуючи чітку та зрозумілу структуру матеріалу за тематичними рубриками: охорона здоров'я, мистецтво, релігія, військова справа тощо. Не останнє місце в їхньому викладі посідає і власне повсякденна історія. Дана праця в багатьох відношеннях є точкою відліку для сучасного дослідника.

Одним з перших загальних досліджень моралі періоду Пізнього Середньовіччя була неодноразово перевидана праця Едуарда Фукса⁴¹. Проте вона вирізняється кількома специфічними рисами: німецький автор, природно, основну увагу зосередив на німецькому матеріалі; Фукс створив єдину концепцію моральності для Пізнього Середньовіччя, Ренесансу та Нового часу, в якій першому з цих періодів відводилася, по суті, другорядна роль. Написана на початку ХХ ст. робота слідувала найбільш модним на той час ідейно-культурним

---

³⁹ Antiquities of Bristol in the middle centuries; including the topography by William Wyrcestre, and the life of William Canynges by James Dallaway.— Mirror Office, 1834. — С. 191–193 [Електронний ресурс.] — Режим доступу: http://www.archive.org/stream/antiquitiesofbri00dall/antiquitiesofbri00dall_djvu.txt

⁴⁰ Общественная жизнь Англии от воцарения Эдуарда I до смерти Генриха VII. Издание Г. Д. Трайля / [Пер. с англ.] — Т. 2.: От воцарения Эдуарда I до смерти Генриха VII. — Москва: Типо-литография В. Рихтер, 1897.

⁴¹ Фукс Э. Ренессанс. Буйство плоти / Э. Фукс // Всеобщая история нравов народов мира. — Москва: Эксмо, 2008. — С. 63–380.

течіям, якими були фрейдизм (у вульгаризованому, зведеному до статевих інстинктів розумінні) і марксизм (особливо в частині соціального устрою та класової боротьби). Доведенню істинності базованих на цих теоретичних засадах тверджень Е. Фукса був підпорядкований і добір фактичного матеріалу. Хоча з теоретичного погляду праця Е. Фукса є, на наш погляд, застарілою, вона все ж містить у собі важливий фактичний матеріал, яким часто нехтували інші дослідники цієї проблеми.

Наприкінці XIX – у першій третині XX ст. панівним напрямом у дослідженні англійського пізньосередньовічного міста була конституційна історія, що досліджувала англійські середньовічні міста у юридичному розрізі. Започаткована класиком історії права Фредеріком Мейтлендом, конституційна історія дуже швидко запанувала і в дослідженнях міста; найскравішим прикладом і своєрідним підсумком історико-правових досліджень стала фундаментальна праця Джеймса Тейта "The Medieval English Borough" (1936)⁴², у якій автор детально дослідив постання міст як юридичних осіб в Англії XXV ст., їхніх органів управління та самоврядування.

З 1960-х рр. англійській історіографії фіксуються активні спроби влити нове вино в старі міхи досліджень історичної топографії. Мова йде про хвилю досліджень "ландшафту" ("landscape") як біогеосередовища людського існування, що впливає на людину і, в свою чергу, зазнає її впливу (власне, англійська історіографія здебільшого акцентує увагу саме на антропогенних трансформаціях ландшафту). Природно, перші дослідження ландшафту фокусувалися на сільському середовищі, проте незабаром поняття ландшафту розширилося та охопило й урбаністичні пейзажі. Першою ластівкою тут стала праця Кіта Томаса "Людина і природний світ. Зміна ставлення в Англії 1500–1800", де було проаналізовано зміну ставлення англійців до природи, краєвиду, показано, які емоції вони у них викликали⁴³. К. Томас значною мірою став піонером і в

---

⁴² Tait J. The Medieval English Borough: Studies on Its Origins and Constitutional History / J. Tait. – Manchester: Manchester University Press, 1936.

⁴³ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС,

науковому дослідженні співвідношення праці та дозвілля, випустивши новаторську розвідку, присвячену цьому питанню⁴⁴.

Серед сучасних узагальнюючих праць з даної проблеми виокремимо книгу Грема Уайта⁴⁵. Уайт виділяє три основні фактори змін навколишнього середовища: демографічні процеси; встановлення відносин панування-підкорення між людиною та природою; технологічні зміни. При цьому фахівець, що може здатися доволі несподіваним, розгортає оповідь на тлі політичних перипетій середньовічної Англії. Уайт, покладаючись на джерела офіційного походження, змушений віддавати перевагу організованим і цілеспрямованим формам видозміни ландшафту перед стихійними. Враховуючи все вищесказане, цілком передбачуваним є зосередження автора на таких топографічних об'єктах, як фортифікації, транспортна інфраструктура, ринки, архітектурні споруди (особливо ж будівлі органів міської влади), однак він не забуває, приміром, і про міські вбиральні⁴⁶. Прикметною рисою праць представників цього напрямку є те, що вони загалом тримаються осторонь популярних нині напрямів ментальної топографії (не кажучи вже про ієротопію), концентруючись на матеріальному бутті.

У 1960-і рр. англійська історіографія відчуває дедалі активніший вплив антропологічного напрямку в історичній науці: в науковий обіг входять теорії "тотального опису" культури Кліффорда Гіртца, арсенал методів культурної історії⁴⁷, що стимулювали процес запровадження інтердисциплінарної методики досліджень; з іншого боку, на місцевому ґрунті інспірацію до погляду в бік культури спричинили праці англійського антрополога Едварда Еванс-Прітчарда,

---

2007.

⁴⁴ Thomas K. *Work and Leisure in Pre-Industrial Society* / K. Thomas // *Past & Present*. – Vol. 29 (1964). – P. 50–62.

⁴⁵ White G. J. *The Medieval English Landscape, 1000–1540* / G. J. White. – London: Bloomsbury, 2012.

⁴⁶ White G. J. *The Medieval English Landscape ...* – P. 99–142.

⁴⁷ Breisach E. *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*. 3rd edition / E. Breisach. – Chicago: The University of Chicago Press, 2007. – P. 425–426.

особливо ж його монографія "Антропологія та історія" (1961)⁴⁸. Британською родзинкою стало намагання застосувати новітні методики дослідження для реанімації історичних досліджень на вже старі та призабуті теми (на відміну, скажімо, від Франції, де історики часто воліли взагалі відмовитися від традиційних ділянок історичних досліджень на кшталт політичної історії); ця тенденція не втратила сили й сьогодні. Прикладом може слугувати вельми важливе дослідження Шейли Огілві з інституційної історії, виконане з урахуванням антропологічного напрямку⁴⁹. Огілві вивчає функціонування купецьких гільдій з погляду тих індивідів, які були їхніми членами. Серед іншого, вона ретельно проаналізувала ті цензові критерії членства в гільдіях, які встановлювалися, та причини їх виникнення; обґрунтувала категорію "довіри" (як "персоналізованої", так і "генералізованої") як центральну в діяльності торговельних інституцій, показала формування через інституційні механізми національних і міжнаціональних соціальних мереж, а також виявила особливості стосунків гільдій з окремими індивідами всередині та ззовні інституцій⁵⁰.

З 1970-х активно розвивається історико-порівняльний, тобто компаративістський метод досліджень. Лідером напрямку історичної компаративістики, без сумніву, слід вважати, на жаль, покійного професора Родні Хілтона, який здійснив цілеспрямований порівняльний аналіз середньовічних міст Англії та Франції⁵¹. Порівняння міст двох різних держав як таке стало можливим передусім завдяки прихильності Хілтона до марксистської традиції, зокрема, до концепції феодалізму, вже саме існування якої викликає гострі суперечки в середовищі англійських істориків. Тож не дивно, що професора цікавлять питання власності на засоби виробництва, співвідношення між економічними та соціальними структурами, класові конфлікти (за словами Хілтона, "такі ж звичні

---

⁴⁸ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія... – С. 113.

⁴⁹ Ogilvie S. *Institutions and European Trade: Merchants Guilds, 1000–1800* / S. Ogilvie. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

⁵⁰ Ogilvie S. *Institutions and European Trade*... – P. 428–432.

⁵¹ Hilton R. H. *English and French towns in feudal society: a comparative study* / R. H. Hilton. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

для феодального суспільства, як і для капіталістичного"⁵²). Помилкою було б ототожнення марксизму Р. Хілтона з марксизмом радянських істориків: його вихідні позиції значно ближчі до третього покоління школи "Анналів"; щодо впливу Жака Ле Гоффа та Жоржа Дюбі, на яких Р. Хілтон прямо посилається, його дослідження завдячує, наприклад, розділом про уявлення середньовічного міського суспільства про себе та погляд на нього ззовні з боку сучасників⁵³, а в своїх пошуках змістового наповнення поняття "місто"⁵⁴ він схиляється до точки зору Анрі Піренна. І все ж праця Р. Хілтона може бути аргументом на користь проблематичності існування в сучасних умовах загальної недовіри до метанаративів (недовіри, яка практично не залежить від ставлення того чи іншого історика до окремих граней і проявів постмодернізму) компаративістики як такої. Ще більш переконливим аргументом на користь доцільності компаративістики може слугувати праця Джейн Лафтон щодо Честера XIII–XVI ст.⁵⁵, багата на тонкі спостереження місцевого характеру, що дозволяють унаочнити картину життя середньовічного міста. Д. Лафтон порівнює Честер лише з подібними йому містами Англії того ж часу, не вдаючись до надмірних узагальнень, що гарантує надійність її висновків.

Менш еkleктичним і контроверсійним шляхом поєднання марксистської теорії та французьких нових віянь слід визнати обраний учнем Родні Хілтона, Крістофером Даєром. Він знайшов ту дослідницьку нішу, яка була б схвалена як Марксом, так і Броделем: рівень життя та споживацькі практики різних верств населення, що становить зміст його праці "Стандарти життя в пізньому середньовіччі"⁵⁶ та її логічного продовження – "Повсякденне життя в

---

⁵² Hilton R. H. English and French towns... – P. 127.

⁵³ Ibid. – P. 105–126.

⁵⁴ Ibid. – P. 6–9.

⁵⁵ Laughton J. Life in a Late Medieval City: Chester 1275–1520 / J. Laughton. – Oxford: Oxbow Books, 2008.

⁵⁶ Dyer C. Standards of living in the later Middle Ages: Social change in England c. 1200–1500. Revised edition / C. Dyer. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

середньовічній Англії"⁵⁷. Виходячи з того, що середньовічне суспільство було "орієнтоване на споживання", а не на інвестиції⁵⁸, К. Даєр логічно обґрунтовує необхідність заповнення лакуни в дослідженнях споживання, яке було незаслужено витіснене вивченням виробництва й обміну⁵⁹. У розділах, присвячених мешканцям міст, автор подає, зокрема, дані про рівень доходів міських мешканців і модель споживання, намагається розрахувати типовий споживацький кошик бургера, при цьому ні на хвилину не забуваючи про крайню строкатість населення міст і наголошуючи, що об'єктом його дослідження є не місто як таке, а люди, що в ньому мешкають⁶⁰. Під науковим прицілом автора перебувають також наймані працівники⁶¹, найбідніші прошарки населення, а також доброчинність і пожертви⁶². Йому вдається уникнути пастки схематизму, притаманного більшості дослідників цього питання, завдяки якомога точному відтворенню конкретно-історичної дійсності; з праці К. Даєра ми дізнаємося навіть про тогочасні розміри взуття та їх співвідношення з сучасними⁶³. Книга К. Даєра стала хрестоматійною для будь-якого дослідника матеріального становища населення Англії в пізньому середньовіччі. Втім, слід зазначити, що законодавче регулювання споживчих практик цікавило англійських істориків задовго до постановня "нової історії". Прикладом є дослідниця законодавства проти розкошів ("sumptuary laws") Ф. Болдуїн, чия дисертація майже сторічної давнини⁶⁴, згодом видана окремою монографією, й понині не втратила свого наукового значення.⁶⁵ Вона розглядала поняття "законів, спрямованих на регулювання особистого" в розширеному значенні, включаючи до нього навіть встановлення цінового

---

⁵⁷ Dyer C. *Everyday Life in Medieval England* / C. Dyer. – London: Hambledon Press, 1994.

⁵⁸ Dyer C. *Standards of living...* – P. 7.

⁵⁹ *Ibid.* – P. 7–8.

⁶⁰ *Ibid.* – P. 188.

⁶¹ *Ibid.* – P. 211–233.

⁶² *Ibid.* – P. 234–257.

⁶³ *Ibid.* – P. 317.

⁶⁴ Baldwin F. E. *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England. A Dissertation* / F. E. Baldwin. – Baltimore: John Hopkins Press, 1923.

⁶⁵ Baldwin F. E. *Sumptuary Legislation...* – P. II.

максимуму на хліб і ель. Сучасні дослідники тяжіють до звуженого денотату цього терміну, що включає в себе лише закони проти розкоші в одязі, меншою мірою – також у їжі. Однак дисертація Ф. Болдуїн і донині є "золотим стандартом" дослідження даного питання.

З кінця 1970-х рр. намічається й інша продуктивна тенденція: синтез у викладі пізньосередньовічної історії англійських міст здобутків традиційної історії й археології, що дозволило авторам розглядати одночасно як традиційні питання правової історії міст, так і новаторські проблеми, пов'язані з історією ландшафту й довкілля. Хоча вже в той час здобутки археології намагалися враховувати й традиційні історики⁶⁶, найбільш науково вартісними були синтези, здійснені самими археологами. Піонерською працею такого штибу стало узагальнююче дослідження археолога К. Платта⁶⁷; останнім же на сьогодні узагальненням міської історії з погляду археолога є дослідження Дж. Скофілда й А. Вінса⁶⁸.

Антропологічні впливи прослідковуються в наукових дослідженнях Пітера Спаффорда; у цьому контексті заслуговує на увагу його монографія, присвячена середньовічному купецтву⁶⁹. Автор обрав принцип наративу, що передбачає "вживання в роль" мандрівного купця з боку автора. З іншого боку, будучи просопографічною, а не мікроісторичною студією, ця праця передбачає увагу лише до окремих деталей повсякденного життя, та й то вельми поверхову; натомість Спаффордові вдається змалювати більш загальну картину "широкими мазками" та "великої протяжності" (за "longue durée" Фернана Броделя)⁷⁰.

⁶⁶ Reynolds S. An Introduction to the History of English Medieval Towns / S. Reynolds. – Oxford: Clarendon Press, 1977.

⁶⁷ Platt C. The English Medieval Town / C. Platt. – London: Paladin Books, 1979.

⁶⁸ Schofield J., Vince A. Medieval Towns: The Archaeology of English Towns in their European Setting / J. Schofield, A. Vince. – London: Equinox, 2005.

⁶⁹ Spufford P. Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe / P. Spufford. – London: Thames&Hudson, 2006.

⁷⁰ Braudel F. Histoire et sciences sociales: La longue durée / F. Braudel // Annales. Histoire, Sciences Sociales. – Vol. 13 (1958). – №4. – P. 725–753.

Характерною рисою сучасної англійської урбаністики є її тісна переплетеність з "ною соціальною історією" (new social history): чільне місце в дослідженнях посідають проблеми ментальності містян, їхнього морального стану, етико-соціологічних настанов, гендерна проблема, шлюбно-сімейні відносини; такі питання, як культура споживання, матеріальна культура дедалі більше інтеріоризуються в сфері нової соціальної історії, втрачаючи свій підпорядкований статус предмету "побутової" історії. Ці риси притаманні, зокрема, праці П. Дж. П. Голдберга⁷¹. Впадає у вічі досить широке трактування автором поняття "соціальна історія". Робота, написана на значному масиві писемних джерел, рельєфно і наочних прикладах відтворює соціальну еволюцію англійського міста в період із середини XIII до середини XVI ст.; конституюють же суспільство, згідно з позицією автора, сімейні та родові зв'язки.

Втім, під впливом "школи Анналів" – зокрема, хрестоматійної праці під редакцією Жоржа Дюбі⁷² – розвиваються й дослідження приватного життя. Так, Д. Вебб простежила розвиток уявлень про приватний простір житла на англійському матеріалі, помістивши його в контекст загальноєвропейського пізньосередньовічного потягу до усамітнення⁷³. Видана за матеріалами конференції 2005 р. збірка статей "Medieval Domesticity" покликана переглянути усталені твердження про появу уявлення про власне житло як осередок домашнього затишку лише в ранньомодерну добу, стверджуючи, що т. зв. "бюргерська домашність" започатковується в Англії вже у XIV–XV ст.⁷⁴

⁷¹ Goldberg P. J. P. *Medieval England: A Social History 1250–1550* / P. J. P. Goldberg. – London, Hodder Arnold, 2004.

⁷² Зокрема, тому про добу Високого та Пізнього Середньовіччя: Дюби Ф., Бартеlemi Д., Браунштайн Ф. *История частной жизни* / Ф. Дюби, Д. Бартеlemi, Ф. Браунштайн / [Пер с. фр.] – Т. 2: Европа от феодализма до Ренессанса. – Москва: Новое литературное обозрение, 2017.

⁷³ Webb D. *Privacy and Solitude* / D. Webb. – London: Hambledon Continuum, 2007.

⁷⁴ Ridy F. 'Burgeis' domesticity in late-medieval England / F. Ridy // *Medieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England* / Ed. by M. Kowaleski and P. J. P. Goldberg. – Cambridge: Cambridge University, 2008. – P. 14–36.

Закладені розпочатою ще на межі XIX–XX ст. багатотомною "Вікторіанською історією графств Англії"⁷⁵ традиції локальної історії продовжуються сучасними дослідниками на основі сучасних методологічних напрацювань т.зв. "нової локальної історії". Остання розглядає соціуми окремо взятих міст як цілісні системи, приділяючи особливу увагу соціально-психологічним особливостям місцевого населення. Особливістю британської історіографії, однак, є традиційно сильний акцент на дослідження економічного розвитку окремих міст; повсякденне життя в таких працях часто розкривається під кутом професійної діяльності та соціальної мобільності містян. В останні десятиліття з'явилися монографічні дослідження середньовічної історії Лондона⁷⁶, Вінчестера⁷⁷, Ковентрі⁷⁸, Годманчестера⁷⁹, Грімсбі⁸⁰ тощо.

Доволі "модними" та перспективними є дослідження соціального маргінесу, які наразі ще не зовсім узвичаїлися у вітчизняній історіографії, проте є об'єктом підвищеної уваги з боку західних медієвістів. Праця Ендрю МакКолла⁸¹ слугує цьому типовим прикладом. Побудована на дослідженні ментальних настанов, вона розглядає соціальних ізгоїв саме як маргінес, тобто очима "нормальних" членів тогочасного суспільства, як вони здебільшого і були зображені в тогочасних джерелах. Акцент на дослідженні ментальності (часом на шкоду

⁷⁵ Victoria County History. Кожному історичному графству (крім Нортумберленда, що має окрему серію томів) присвячено кільканадцять томів, у яких міститься інформація як про графство в цілому, так і про кожен його населений пункт. Робота над томами триває досьогодні під керівництвом Інституту історичних досліджень Лондонського університету.

⁷⁶ Robertson D. W. Chaucer's London / D. W. Robertson. (New Dimensions in History.) – New York: Wiley&Sons, 1968.

⁷⁷ Keene D. The Survey of Medieval Winchester / D. Keene. – Vols. 1–2. – Oxford: Oxford University Press, 1985.

⁷⁸ Phythian-Adams C. Desolation of a City: Coventry and the Urban Crisis of the Late Middle Ages (Past and Present Publications) / C. Phythian-Adams. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

⁷⁹ Raftis J. A. A Small Town in Late Medieval England: Godmanchester, 1278–1400 / J.A. Raftis. – Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1982.

⁸⁰ Rigby S. H. Medieval Grimsby: Growth and Decline / S. H. Rigby. – Hull: University of Hull Press, 1993.

⁸¹ McCall A. Medieval Underworld / A. McCall. – New York: Barnes&Noble, 1993.

фактографії), що став уже традиційним для зарубіжної історіографії, на вивченні явищ психологічного порядку, увага до трактування тих чи інших проблем церквою є визначальними рисами даної роботи. Значний вплив тут справила книга відомого філософа Мішеля Фуко "Історія божевілля в класичну добу"⁸², що є взірцем філософського дослідження проблеми норми та патології психіки людини; власне історичний матеріал лише створює відповідне тло для роздумів автора, проте зібраний добросовісно та викладений систематично, що цілком уможлиблює погляд на цю працю як на історичне дослідження.

Окремо слід зупинитися на історії дитинства, оскільки ця ділянка історіографії була предметом гострих наукових дискусій. Історії дитинства в англійській історіографії донедавна приділялося недостатньо уваги. Втім, англійців не минула загальносвітова дискусія з приводу відомої праці Філіппа Ар'єса⁸³, хоча цю тему часто розробляли в дусі психоісторії Ллойда деМоса⁸⁴. Як і Ар'єс, вони приділяли більшу увагу ранньомодерному періоду, ніж власне середньовіччю⁸⁵; подібно до французького історика, вони розглядали історію дитинства в пізньосередньовічну добу як репресивну за своєю сутністю і такою, що пригнічувала будь-який гармонійний розвиток дитини, е визнаючи самого поняття "дитинства". Ситуація радикально змінилася в 1990-і рр. У 1990 р. С. Шахар випустила книжку "Дитинство в Середні віки", у якій намагалася заперечити застосовність тез Ф. Ар'єса в масштабі цілої середньовічної Європи⁸⁶. Для пізньосередньовічної Англії подібне дослідження опублікувала в 1993 р.

⁸² Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – Москва: АСТ, 2010.

⁸³ Ariès P. Centuries of Childhood: A Social History of Family Life / P. Ariès / Trans. by R. Baldick. – London: Penguin Books, 1962 (французький оригінал вийшов у 1960 році).

⁸⁴ Tucker M. J. The Child as Beginning and End: Fifteenth and Sixteenth Century English Childhood / M. J. Tucker // The History of Childhood / Ed. by L. deMause. – New York: Psychohistory Press, 1974. – P. 229–258.

⁸⁵ Pinchbeck I., Hewitt M. Children in English Society / I. Pinchbeck, M. Hewitt. – Vol. 1: From Tudor Times to Eighteenth Century. – London: Routledge and Kegan Paul, 1969.

⁸⁶ Shahar S. Childhood in the Middle Ages / S. Shahar. – London: Routledge, 1990.

професор історії Міннесотського університету Барбара Енн Ханаволт, присвятивши свою працю Лондону XIV-XV ст.⁸⁷ За словами самої Б. Ханаволт, вона писала передусім історію соціальну (що перебувало у повній відповідності зі сприйняттям історії дитинства як такої в англосаксонському світі, де навіть книгу Ф. Ар'єса видали з підзаголовком "Соціальна історія сімейного життя"), але з відчутною "домішкою" індивідуального⁸⁸. Справді, обраний Б. Ханаволт метод оповіді є доволі незвичним: у кожному розділі її книги один з підрозділів присвячений висвітленню за наявними джерелами дитинства однієї конкретної особи. Однак, з огляду на характер масиву залучених джерел (так, очевидно, не бажаючи повторювати Ар'єсових помилок, Б. Ханаволт нечасто вдавалася до інформації зображальних джерел, більше довіряючи документальним), чимало розділів її праці являють собою звичне дослідження з соціальної історії середньовічного міста, тільки розвинуте під дещо іншим кутом зору. Вплив антропології, проте, змусив професорку подивитись і на такий притаманний саме історії дитинства предмет, як ігри й іграшки⁸⁹, ритуали ініціації⁹⁰, а її зацікавленість у гендерній історії дозволила детальніше розглянути часто нехтувану проблему дівчат у середньовічному місті – зокрема, дівчат-учениць і дівчат-підмайстринь⁹¹. Втім, дослідження дитинства в Лондоні для авторки не було самоціллю: на даному матеріалі вона намагалася перевірити валідність існуючих соціологічних і антропологічних теорій, а також внести свій вклад в одвічну суперечку "Nature vs. Nurture" ("що важливіше в процесі формування особистості – природа чи виховання?")⁹². Остаточо поставив крапку в цій дискусії Н. Орм, на підставі численних зображальних і документальних переконливо спростувавши істинність Ар'єсових гіпотетичних побудов⁹³.

⁸⁷ Hanawalt B. A. *Growing Up in Medieval London: the experience of childhood in history* / B. A. Hanawalt. – Oxford: Oxford University Press, 1993.

⁸⁸ Ibid. – P. 13.

⁸⁹ Ibid. – P. 78–80.

⁹⁰ Ibid. – P. 139–142.

⁹¹ Hanawalt B. A. *Growing Up in Medieval London...* – P. 142–148.

⁹² Hanawalt B. A. *Growing Up in Medieval London...* – P. 11–13.

⁹³ Orme N. *Medieval Children* / N. Orme. – New Haven–London: Yale University

Сьогодні серед професійних медієвістів уже ніхто не дотримується висловлених "un historien du dimanche" поглядів на цю проблему.

Сучасну ж історіографію повсякденного життя Англії характеризує відносно мала кількість узагальнюючих праць з даної проблематики. На нашу думку, показовим є той факт, що у підготовленому Британською академією узагальнюючому огляді англійської медієвістики за 100 років не знайшлося місця ані для історії повсякденності, ані для міської історії⁹⁴; у присвяченому середньовічній добі томі "Кембриджської міської історії Британії"⁹⁵ – locus classicus для дослідників англійського середньовічного міста – безпосередньо повсякденному життю присвячено лише один розділ під назвою "Міська культура та Церква". На вітчизняних теренах відомою стала монографія Марджорі та Чарльза Квеннеллів, перекладена російською мовою⁹⁶. Для Пізнього ж Середньовіччя ключовою є синтетична праця відомого англійського історика Яна Мортімера⁹⁷, яка подає опис повсякденного життя Англії XIV ст. мовби зсередини. Автор застосовує цікавий методологічний підхід, розглядаючи своє дослідження як таке, що уможливорює проживання в пізньосередньовічній Англії людині, яка опиниться в цій епосі. Багатий фактологічний матеріал і наукова сумлінність – ось основні характеристики цієї праці. Історія дозвілля як цілісного явища, на жаль, усе ще перебуває на стадії становлення. Фаховими істориками було видано дві фундаментальні монографії з цієї тематики (Т. МакЛін⁹⁸ та А.

Press, 2001.

⁹⁴ A Century of British Medieval Studies. / Ed. by A. Deyermond. – Oxford: Oxford University Press; British Academy, 2007.

⁹⁵ The Cambridge Urban History of Britain / Gen. ed. P. Clark. – Vol. 1: 600–1540 / Ed. by D. M. Palliser. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

⁹⁶ Квеннелл М., Квеннелл Ч. Повседневная жизнь Англии во времена англосаксов, викингов и норманнов / М. Квеннелл, Ч. Квеннелл / [Пер. с англ.] – Москва: Евразия, 2002 (у видання вміщено також книгу тих самих авторів "История повседневности в Англии: 1066–1499").

⁹⁷ Mortimer I. The Time Traveler's Guide to Medieval England: A Handbook for Visitors to the Fourteenth Century / I. Mortimer. – London: Touchstone, 2009.

⁹⁸ Maclean T. The English at Play in the Middle Ages / T. Maclean. – Windsor: The Kensal Press, 1985.

Комптон-Рівза⁹⁹), не рахуючи аматорських праць¹⁰⁰, проте жодна з них не зацікавила великі наукові видавництва, не була супроводжена науково-бібліографічним апаратом і не стала поштовхом до повноцінної інкорпорації цієї ділянки історії в академічні історичні студії. Досліджуються, однак, окремі аспекти цієї проблематики, зокрема, історія спорту (нині видаються спеціалізовані наукові журнали з цієї тематики¹⁰¹ та узагальнюючі роботи, хоча середньовічному періоду в цих виданнях відведено небагато місця), історія дозвілля тощо. Більше того, як у західній, так і у пострадянській історіографії численними є праці з окремих аспектів повсякденного життя – кухні¹⁰², одягу¹⁰³, зачісок¹⁰⁴, інтер'єру¹⁰⁵, календаря¹⁰⁶, клімату¹⁰⁷ тощо. Їхньою істотною перевагою є можливість простеження еволюційного розвитку того чи іншого елемента, тобто в діахронному розрізі. Втім, не можемо не відзначити і такі недоліки, як брак історичного (зокрема, ментального) контексту, недостатня в ряді випадків локалізація тих чи інших явищ і предметів. Ці недоліки впливають з самої специфіки зазначених робіт, призначених не для історичних досліджень, таких, що мають радше довідковий чи науково-популярний характер.

Європейська континентальна історіографія.

⁹⁹ Compton-Reeves A. Pleasures and Pastimes in Medieval England / A. Compton-Reeves. – Stroud: Alan Sutton Publishing Limited, 1995.

¹⁰⁰ Wymer N. Sport in England: A History of Two Thousand Years of Games and Pastimes / N. Wymer. – London: Harrap, 1949; Hole C. English Sports and Pastimes / C. Hole. – London: Batsford, 1949.

¹⁰¹ "Journal of Sport History", "The International Journal of the History of Sport" тощо.

¹⁰² Hope A. Londoners' Larder: English Cuisine from Chaucer to the Present / A. Hope. – Edinburgh: Mainstream, 1990.

¹⁰³ Блохина И. В. История костюма / И. В. Блохина. – Минск: Харвест, 2009.

¹⁰⁴ Сыромятникова И. С. История прически / И. С. Сыромятникова. – Москва: "РИПОЛ Классик", 2008.

¹⁰⁵ Матюнина Д. С. История интерьера / Д. С. Матюнина. – Москва: "Академический Проект"; Культура, 2008.

¹⁰⁶ Perez-Higuera T. Medieval Calendars / T. Perez-Higuera. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1998.

¹⁰⁷ Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Бесіди з Анушкою Васак / Е. Ле Руа Ладюрі / [Пер. з фр.]. – Київ: Ніка-Центр, 2009.

Незважаючи на те, що окремі вузькі проблеми історії англійських пізньосередньовічних міст ставали предметом розгляду й істориків з інших європейських країн¹⁰⁸, у цілому на континенті не склалося скільки-небудь цілісної історичної школи, присвяченої дослідженню історії англійського міста. Частковим винятком є діяльність Німецького історичного інституту (Deutsches Historisches Institut, DHI) в Лондоні, з-під пера працівників якого виходили й праці, присвячені англійським пізньосередньовічним містам – зокрема, Б. Бродт присвятив написану в традиційному руслі правової історії монографію містам Східної Англії XIV століття¹⁰⁹. Дослідження лондонського соціального маргінесу та кримінального світу у зв'язку з пізньосередньовічними уявленнями про ніч як час злочинців здійснив колишній працівник Інституту Ф. Рексрот¹¹⁰. У контексті загальноєвропейського дослідження середньовічних міст окремі цікаві з погляду компаративістики зауваги щодо міських поселень Англії зробив польський дослідник Г. Самсонович¹¹¹.

Таким чином, обрана тема має давню історіографічну традицію як на Заході, так і на вітчизняних теренах, яка, однак, не позбавлена певних тематичних лакун і методологічних пасток. Як видно з попереднього аналізу, вітчизняні науковці більше тяжіли до узагальнюючих теоретичних урбаністичних праць, прагнучи створити своєрідний "ідеальний тип" (у веберівському сенсі) міста; їхні англійські колеги після Другої світової війни часто захоплювалися дослідженнями окремих населених пунктів, нехтуючи теоретичними узагальненнями. При цьому рівень

¹⁰⁸ Зокрема, дві монографії присвятив середньовічному Лондону шведський історик Е. Еквалл: Ekwall E. *Street Names of the City of London* / E. Ekwall. – London: Clarendon Press, 1954; Ekwall E. *Ejusdem. Studies in the Population of Medieval London* / E. Ekwall. – Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1956.

¹⁰⁹ Brodt B. *Städte ohne Mauern: Stadtentwicklung in East Anglia im 14. Jahrhundert. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London. – Band 44.)* / B. Brodt. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1997.

¹¹⁰ Rexroth F. *Deviance and Power in Late Medieval London* / F. Rexroth. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007 (німецькомовний оригінал: *Das Milieu der Nacht: Obrigkeit und Randgruppen im Spätmittelalterlichen London.* – Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1999).

¹¹¹ Samsonowicz H. *Szkice o mieście średniowiecznym* / H. Samsonowicz. – Warszawa: Wydawnictwa Drugie, 2014.

методологічної рефлексії англійських істориків, відкритих для впливів з боку інших національних традицій історіописання, був значно вищим, ніж у вітчизняних: за радянської доби така рефлексія була зайвою, після ж – часто неможливою через інертність мислення та свого роду "епістемологічний анархізм" перших років пострадянського періоду. Отже, як вітчизняна, так і англійська історична наука пройшли складний і часом суперечливий шлях від XIX до XX століття, часто розвиваючись мовби паралельно і досліджуючи різні предметні сфери. У вітчизняній історіографії ступінь розробленості теми наразі є недостатнім, навіть при врахуванні глобалізації наукового співтовариства. Зближення та взаємне порозуміння вітчизняної та зарубіжної історіографічних традицій – справа теперішнього і майбутнього.

1.2. Джерельна база дослідження

У цілому пізньосередньовічний період характеризується кращою збереженістю джерельного масиву порівняно з попередніми періодами, більш широким типологічним спектром джерел. Частішими стають джерела власне міського походження, актові та статистичні джерела. Зберігся чималий масив документальних джерел з англійської історії XIV–XV ст. різних типів і походження, при цьому кількість і якість джерел різко зростає з другої половини XIV ст. Достовірність даних варіює залежно від предметної сфери: так, відомості щодо побуту, будучи з погляду середньовічної людини другорядними, за самим своїм характером майже не підлягали викривленням ідеологічного або суспільно-політичного характеру. Варто, втім, зважати на наявність усталеної літературної традиції, яка могла впливати на авторів текстів, а також на елементи художньої уяви та домислу, обов'язкові в літературних творах. Крім того, джерела тяжіють до опису найбільших міст, особливо Лондона, що створює явну диспропорцію, нерідко нехтуючи містами малими, що викликає певне викривлення загальної картини. Далі ми подамо огляд писемних, зображальних і речових джерел з історії пізньосередньовічного англійського міста.

Серед *писемних* джерел можна виділити такі види, як джерела *нарративні, документальні та літературні*. Чільне місце серед перших належить, звісно, історичним хронікам і аналам.

Церковне й монастирське історіописання в цілому слідувало нарративній моделі, що передбачала певний спосіб добору матеріалу для включення в історичний твір: згідно з цим підходом, гідними згадки, за незначними винятками, вважалися лише події, що торкалися життя Церкви (на всіх рівнях від всесвітнього до локального) та світські події загальноєвропейської чи загальнонаціональної ваги. Отже, ці хроніки й літописи концентрувалися здебільшого на діяннях королів і вищих осіб держави, що залишало небагато місця для історії міст. Згадки церковних і монастирських хроністів про міста мають зазвичай контекстуальний характер і не несуть у собі іншої інформації, окрім як просторової прив'язки тих чи інших подій; місто виступає майже винятково як географічне тло, на якому діють ті ж самі королі, аристократія, духовенство. Лише коли події в містах набували неабиякого розголосу або ж безпосередньо заторкували церковників, вони мали шанс потрапити на сторінки такої хроніки. Це твердження легко довести на прикладі відомого історичного твору "Поліхронікон" Ранульфа Хігдена (сер. XIV ст.). Залишаючись цілковито в рамках традиційної історіографії, Хігден згадує про міста лише в разі їх збройного захоплення¹¹² або ж страти якоїсь відомої особи, що відбулася в тому чи іншому місті¹¹³. Винятками є зафіксована хроністом оповідь про конфлікт в Оксфорді між студентами та місцевим населенням¹¹⁴ – історія, резонанс від котрої поширився по всьому королівству, а також коротка згадка про нерозкрите вбивство священника в Лондоні¹¹⁵, що, вочевидь, стала болючим подразником для станової гордості автора. В інших випадках у ліпшому разі мова йде про

¹¹² Polychronicon Ranulphi Higden Monachi Cestrensis / Ed. by R. J. R. Lumby. – Vol. VIII. – London: Longman, 1882. – P. 311.

¹¹³ Polychronicon Ranulphi Higden... – P. 291.

¹¹⁴ Ibid. – P. 431.

¹¹⁵ Ibid. – P. 436.

безіменних "шляхетних людей міста" ("noble men of the cite")¹¹⁶. У той же час розвиваються і більш секулярні підходи до історіописання. Розглянемо один з прикладів.

Латиномовна історична праця кінця XV ст. "Historia Regum Angliae" ("Історія королівства Англія"), що належить перу Джона Руса¹¹⁷, охоплює період від найдавніших часів до початку правління Генріха VII і загалом має вторинний характер (чималий обсяг займають запозичення з інших історичних творів, а самого Руса навряд чи можна віднести до розряду спостережливих хроністів). Мабуть, саме цим пояснюється той факт, що свідчення про період XIV–XV ст., не настільки забезпечений першорядними історичними джерелами, як Високе Середньовіччя – Пізнє Середньовіччя не мало свого Метью Парижанина – в цій праці є надміру лапідарними. Проте Рус дещо вирізняється з-поміж інших історіописців: спрямованість історичного бачення автора серед іншого обумовлена його міським походженням. Його міського походження. Тому пізньосередньовічні монархи удостоюються від нього похвал передусім за розвиток у містах освітніх закладів і ремонт міських стін, брам і замків (натомість хроніст навіть не згадує про таку історичну подію, як битва під Азенкуром). Це збільшує цінність "Історії" Руса як джерела з міської історії, однак вказує досліднику на необхідність науково-критичного ставлення до цієї пам'ятки історіописання.

Своєрідною особливістю середньовічної історіографії Англії є наявність послідовно змінюючи одна одну змістовних хронік, які були складені членами міської ради столиці королівства Лондона. Міські хроніки, що охоплюють історію того чи іншого міста протягом двох-трьох сторіч, притаманні, головним чином, для політично роздрібнених країн – Італії та Німеччини. В країнах, де успішно здійснювалися об'єднання та централізація, наприклад у Франції, частково – в

¹¹⁶ Ibid. – P. 445.

¹¹⁷ Rossi Joannis Historia Regum Angliae. – Oxonii, e Theatro Sheldoniano, impensis J. Fletcher & J. Pote, 1745 [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://archive.org/details/joannisrossiant00rousgoog>

Іспанії, питома вага цих історичних джерел досить незначна. У Парижі, наприклад, зовсім не було власної міської хроніки. В Лондоні вони ведуть свій відлік вже з середини XII ст., бо текст лондонських анналів за 1195–1330 рр. свідчить, що початок їх втрачено. Автором цієї праці, що має в першій частині (до 1245 р.) вигляд компіляції, був, вірогідно, один з членів лондонської міської ради. В анналах приведено повністю багато документів. Незважаючи на запозичення з інших хронік, в цілому це джерело, особливо за 1316–1330 р.р., надає матеріал переважно для місцевої історії. Тоді ж, в XIII ст., було складено лондонським олдерменом Арнольдом Філ-Тедмаром "Хроніку мерів та шерифів Лондону" (*Chronicles of the mayors and sheriffs of London*), яка охоплює 1188–1276 рр., і особливо деталізована при описі подій 1236–1274 рр. В цій хроніці, як і слід очікувати, послідовно проведено лінію підтримки королівської влади проти бунтівних баронів. В такому ж дусі складено в середині XIV ст. французькою мовою "Лондонську хроніку" (*Chronique de Londres*), яка вийшла також з кіл міської ради¹¹⁸. Невідомий автор виклав в ній історію всієї Англії та повідомив багато цінного для історії лондонських цехів матеріалу, що охоплює події 1259–1343 рр. Близько 1414 р. весь накопичений матеріал записів було оформлений у велику міську хроніку англійською мовою, яка отримала потім неодноразово продовжувалась та мала декілька редакцій. Лондонському шерифу, потім лорд-меру Вільяму Грегорі (пом. 1467) та іншим особам належить хроніка, що охоплює 1440–1469 рр. Ці численні версії Лондонської хроніки є найважливішими джерелами для історії Англії XV ст. Велика роль столиці в економічному та політичному житті країни особливо зросла в XV ст. як результат виникнення передумов для формування англійської нації. Лондон ставав не тільки політичним, а й економічним та культурним центром Англії. В той же час тривала феодална міжусобиця призвела до послаблення королівської влади. Жорстока боротьба династій, яка втягнула в себе майже всю англійську феодалну верхівку,

---

¹¹⁸ *Chronicles of the Mayors and Sheriffs of London, 1188–1274, from the Latin and Anglo-Norman of Arnald Fitz-Thedmar; with the French Chronicle of London, 1259–1343, from the Chroniques de London / Trans. by H. E. Riley. – London, 1863.*

зробила дуже складним формування і розвиток королівської історіографії як такої. Цим пояснюється тривале за часом існування та характер лондонських анналів, в яких відображено в той чи іншій мірі історію країни, і які через це, певним чином, замінили собою відсутню в Англії XV ст. королівську історіографію. Лондонські хроніки мають велике значення як історичні джерела ще й тому, що інші англійські хроніки являють собою у більшості випадків незначні твори, хоч і дають у сумі багато фактичного матеріалу з тогочасної історії Англії.

Особливу категорію наративних джерел складають твори іноземців, які з тією чи іншою метою відвідували Британські острови¹¹⁹. Безумовно, при їхньому використанні необхідне критичне ставлення, адже через етноцентричне світобачення вони часто не могли збагнути істинного сенсу описуваних ними феноменів. Проте, з іншого боку, завдяки "ефекту новизни" їм подеколи вдавалося помітити і зберегти для історії такі явища, про які, через їхню звичність і буденність, не вважали за потрібне писати місцеві автори; їхні судження, незалежні від місцевої кон'юнктури та включені європейський порівняльний контекст (адже майже всі вони подорожували і континентальною Європою), стануть у нагоді дослідникам. Навпаки, твори англійських мандрівників (переважно містян), що подорожували за кордон¹²⁰, проливають світло на деякі

---

¹¹⁹ Доменико Манчини о Лондоне конца XV века // Англия XIV–XVII вв. Проблемы генезиса капитализма: (сборник статей). – Вып. 2. – Горький: Горьковский государственный университет им. Лобачевского, 1974. – С. 136–142; *Scriptores Rerum Silesiacarum* / Hrsg. von G. A. Stenzel. – Band 3. – Breslau: Josef Komp.&Komp., 1847 (подорожні нотатки сілезького Ніколаса фон Попплау кінця XV ст.); Diaz de Gamez Gutierre. *The Unconquered Knight: A Chronicle of the Deeds of Don Pero Niño* / Trans. by J. Evans. – Woodbridge: Boydell Press, 2004; *The Travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465–1467* / Ed. and trans. by M. Letts. (Hakluyt Society, Second Series. – Vol. CVIII.) – Cambridge: Cambridge University Press, 1957; *A Relation, or Rather a True Account, Of the Island of England* / Transl. by C. A. Sneyd. – London: Camden Society, 1847 (звіт венеційських дипломатів про їхню подорож до Англії 1497 року).

¹²⁰ *The Itineraries of William Wey*. – London: J. B. Nichols and Sons, 1857; *Itineraries of William Worcester* / Ed. and trans. by J. H. Harvey. – Oxford: Clarendon Press, 1969.

особливості англійського світогляду – зокрема, щодо національної свідомості та сприйняття простору.

Загальне падіння значення наративних джерел у Пізньому Середньовіччі порівняно з попереднім періодом являє собою закономірний процес і, як вже вказувалося, знаходиться у тісному зв'язку із усіма змінами, що відбувалися у середньовічному англійському суспільстві. Величезний **документальний** матеріал вже з XIV ст. стає головним джерелом і для політичної історії Англії. Документальні джерела традиційно підрозділяють на публічно-правові та приватно-правові.

Публічно-правові актові документи поділяються на кілька груп. Чільне місце тут посідають королівські (часто затвержені парламентом) ордонанси та парламентські статuti, які відзначаються високим ступенем збереженості, високою вірогідністю атрибуції; сам факт появи ордонансу чи статуту з того чи іншого питання може багато сказати дослідникові. Королівські ухвали дозволяють простежити реакцію влади на фундаментальні зміни в соціально-економічному становищі міст, а також, якщо брати до уваги резони законодавця, відкривають завісу над деякими реаліями громадського життя; зрозуміло, що дотично до нашої проблематики вони стосувалися передусім королівського міста Лондона¹²¹. Королівські листи, що зазвичай створювалися з приводу якоїсь конкретної події, часто містили конкретні настанови та пропозиції. Додаткову інформацію тут можна одержати, якщо брати до уваги адресата листа, аудиторію, на яку він був розрахований; часто королі Англії, які більше, ніж де-небудь на

---

¹²¹ Statute of Winchester (Assented on 8th of October, 1285) // *Select Documents of English Constitutional History* / Ed. by G. B. Adams and H. M. Stephens. – London: Macmillan&Co, 1918. – 555 p.; Royal order for cleansing the streets of the city, and the banks of the Thames (1357) // *Medieval England 1000–1500: a reader* / Ed. by E. Amt. – Toronto: University of Toronto Press, 2008; Royal order for the removal of Butchers' Bridge and the prevention of the slaughtering of beasts at St. Nicholas Shambles (1369) // *Medieval England 1000–1500: a reader.* / Ed. by E. Amt. – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – С. 324–325; *The Assizes of Bread, Beer, & Lucrum Pistoris* // *Internet Medieval Sourcebook: Fordham University* [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.fordham.edu/halsall/source/breadbeer.htm>

континенті, мали рахуватися з думкою своїх підданих, писали в офіційних зверненнях до них те, що ці останні воліли почути.

До цієї категорії належать також укладені між містами договори переважно економічного характеру, які, крім прямої інформації, несуть ще й побічну, виявляючи ієрархію економічної структури і ставлення до неї міської верхівки королівства¹²².

Досліджуваний період багатий на документальні джерела міського походження, поява яких загалом припадає на XIII століття. Зокрема, варто відзначити "великі книги міст" – збірки нормативних актів, ухвалених міськими радами, цехами, судами, портами, в тому числі й акти майнових відносин. Найбільш хрестоматійний приклад – "Велика книга Брістоля", однак подібний матеріал відомий і для Йорка, Лондона, Лінна, Кентербері, Лінкольна, Ліверпуля, Честера тощо (наприклад, лондонські "Liber custumarum" (1320) та "Liber albus" (1419)¹²³). Ці свідчення є цінними для дослідження перещусім економічної та політичної історії, а також історії повсякдення, історії міського права, почасти й соціальної історії¹²⁴. Нормотворчі документи органів цехового самоврядування, кількість яких значно зростає саме в пізньосередньовічний період, є чисельними

¹²² Agreement between London and Winchester regarding payment of tolls (1304) // *Florilegium Urbanum* [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://users.trytel.com/~tristan/towns/florilegium/economy/ectol04.htm>.

¹²³ Люблинская А. Д. Источниковедение истории средних веков / А. Д. Люблинская. – Ленинград: Издательство Ленинградского Государственного университета, 1955. – С. 164–165.

¹²⁴ Borough ordinances of Leicester, 1467 // *English historical documents 1327–1485* / Ed. by A. R. Myers. – Routledge, 1996. – С. 575; Oath made by the Keeper of the Conduit in Cheap (1310); Receivers sworn, of moneys to be taken for the use of the Conduit in Cheap (1312) // *Medieval England 1000–1500: a reader* / Ed. by E. Amt. – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – С. 322; Ordinance for the cleansing of Smithfield (1372) // *Medieval England 1000–1500: a reader* / Ed. by E. Amt. – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – P. 326–327; Ordinance that Brewers shall not waste the water of the Conduit in Cheap (1345) // *Medieval England 1000–1500: a reader* / Ed. by E. Amt. – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – С. 323–324; Calendar for letters, 1309 // Backman C. R. *The Worlds of Medieval Europe* / C. R. Backman. – New York – Oxford: Oxford University Press, 2003. – С. 372.

та важливими; з огляду на специфіку самого цехового інституту, вони торкаються як питань суто економічного регулювання, так і соціальних, релігійних аспектів¹²⁵. З іншого боку, публічно-правові джерела фіксують існуючий стан речей і проблеми життєдіяльності міста, однак не дають змоги відстежити дотримання ухвалених рішень.

У різноманітних джерелах відображено історію англійського ремесла і торгівлі. Зовнішня торгівля регулювалася королівськими хартіями та законами. "Купецька хартія" (*Carta mercatoria*) 1303 р. надавала іноземним купцям право вільного в'їзду до Англії і встановлювала мита для товарів, що ввозилися та вивозилися. "Хлібний закон" 1394 р. дозволив вільний вивіз хліба з Англії. "Навігаційний акт" 1369 р. наказував англійським купцям користуватися лише англійськими суднами. Згодом хлібні та навігаційні акти видавалися неодноразово. Більшість хартій з привілеями купецьких гільдій та статuti ремісничих гільдій відносяться до XIV–XV ст. Про "гільдії йоменів", тобто таємні спілки підмайстрів, збереглися лише нечисленні спогади. "Торговці прянощами", одна з найстаріших лондонських гільдій, що була відома ще з кінця XII ст., отримала свій статут в 1345 р. До 1373 р. відноситься статут лондонської "Компанії гуртовиків-бакалійників" (*Compagnie des grosser*). Статuti лондонських сукноробів, виноторгівців та риботоргівців були складені в 1364 р. Основна маса статутів ремісничих гільдій відноситься до XV ст.

Інтерес для дослідника становлять і церковні постанови з того чи іншого питання. Їхнє значення обґрунтовується вже самим трюїзмом про глибинно релігійне світобачення середньовічної людини, однак науковцеві все ж варто утримуватися від гіперболізації цього останнього, абсолютизації значення вказівок церкви для життя мирян, яке бажано в кожному конкретному випадку перевіряти незалежними джерелами. Проте існували й деякі сфери громадського життя, на які церква мала цілковиту монополію, як-от догляд за прокаженими. У таких випадках ми цілком можемо довіритися документам церковного

---

¹²⁵ Бристольские ремесленные цехи в XIV–XV веках / Сост. Т. В. Мосолкина. – Саратов: Слово, 2005.

походження, зазвичай доволі чітким за структурою викладу та зрозумілим з погляду мотивації створення¹²⁶.

Надзвичайну цінність для вивчення міського побуту становить комплекс документальних джерел приватно-правового характеру. Так, заповіти, подаючи перелік усього рухомого майна, залишеного в спадок, дають змогу скласти уявлення про матеріальну культуру¹²⁷. Заповіти бюргерів частішають з першої половини XV ст. Вони, містячи повні описи майна, що належало померлим, надають у розпорядження історика неоціненну інформацію про матеріальний побут бюргерів та рівень їх добробуту. Оскільки спадкоємцями, як правило, були всі члени домогосподарства, побічно ці джерела заторкують також історію сім'ї. Нарешті, поширена практика жертвування на церковні та благодійні установи допомагає розкрити елементи духовної культури того періоду, зокрема, ставлення до смерті. Втім, досліджуючи феномени духовної культури, історик може легко потрапити в "пастку формулярності", приймаючи стандартні усталені вислови, що перебували в тогочасному правничому обігу, за вияви дійсної побожності чи релігійності, тож заповіти вимагають комплексного вивчення, бажано – в статистично значущих обсягах. Іншим недоліком, що лежить на поверхні, є дисбаланс у репрезентованості заповітів на користь більш заможних членів міського суспільства, які переважно й закріплювали успадкування свого майна саме в такий спосіб. Чималу роботу з опрацювання джерел цього типу провела Л. П. Репіна; на жаль, оригінали цих документів мало доступні для вітчизняного дослідника. Інші приватно-правові джерела, такі як угоди про виконання певних видів будівельних робіт, дозволяють судити про зовнішній вигляд англійського

¹²⁶ Sarum manual (based on materials from c. 1360s) // Reading the Middle Ages / Ed. by B. H. Rosenwein. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – P 442–444.

¹²⁷ Testamenta Eboracensia. A Selection of Wills from the Registry at York / Edited by J. Raine. (The Publications of the Surtees Society.) – Parts I–IV. – London: Whittaker&Co et al., 1855–1869. Детально проаналізувала інформаційний потенціал заповітів як історичного джерела радянська дослідниця А. А. Кириллова: Кириллова А.А. Завещание как источник по истории средневекового английского города XIV–XV вв. / А. А. Кириллова // Из истории западноевропейского средневековья. – Москва: Издательство Московского государственного педагогического института, 1972. – С. 21–43.

будинку. В цілому ці джерела в основному визначаються високою фактографічною точністю.

Особливу групу писемних джерел становлять *літературні* твори. Можливі заперечення проти застосування літературних джерел самоочевидні та впливають вже з самого розуміння літератури як белетристики, як замішаного на художньому вимислі та творчій уяві продукті. Проте важко не погодитися з М. Вовелем, який вказує на те, що для реконструкції ментальності за гострого браку масових джерел особового походження – щоденників, мемуарів, особистих листів – медієвістові не годиться гребувати й цими джерелами, які викликають сильну підозру для істориків істориків пізніших періодів¹²⁸. Ще більшою мірою це стосується свідчень про деталі матеріального побуту, які як загалом неістотні нечасто ставали об'єктом спеціальної уваги – отже, й спотворюючої уяви – середньовічних літераторів¹²⁹.

Англійські літературні твори доби Пізнього Середньовіччя мають солідну історіографічну традицію використання в якості історичних джерел. Особливо це стосується віршованого роману Джеффри Чосера "Кентерберійські оповідання"¹³⁰ та книги Вільяма Ленгленда "Видіння Петра-орача"¹³¹, за якими історики вивчають епоху. Обидва твори створено наприкінці XIV ст.

"Кентерберійські оповідання" створено зі знанням життя і любов'ю до людини, яку можна вважати передвісником гуманізму. З окремих штрихів виникає живий образ людини, а з накопичення окремих портретів – картина всього середньовічного суспільства Англії. У Загальному Пролозі подано скупий, але точний опис найсуттєвіших психологічних, соціальних, побутових рис, які характеризують ту чи іншу людину. Окремі деталі побуту розкриваються згодом

¹²⁸ Vovelle M. *Ideologies and Mentalities* / M. Vovelle / Trans. by. E. O'Flaerty. – Cambridge: Polity Press, 1990. – P. 28–29.

¹²⁹ Навпаки, мав місце ледь не зворотний процес – навіть герої античності -під пера середньовічних літераторів виходять у середньовічному вбранні.

¹³⁰ Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы / [Пер. с англ.] – Москва, 1946.

¹³¹ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма о Петре Пахаре / [Пер. с англ.] – Москва – Ленинград: Издательство Института Истории Академии Наук СССР, 1941.

по мірі ведення розповіді. Широке, дійсно поетичне ставлення до дійсності дозволило Чосеру стати основоположником англійського реалізму. Важливо відзначити, що при всій типовості образів Чосер не схематизує і не узагальнює; реалізм у ньому бере гору над дидактичністю, що вирізняє "Кентерберійські оповідання" об'єктивністю викладу, хоча й підпорядкованою художньому задуму автора. Дещо менший, хоч аж ніяк не нульовий інформаційний потенціал мають інші твори Чосера¹³².

Більшою спрощеністю характеризується алегоричний твір Вільяма Ленгленда: тут домінує схильність автора до типізації та моралізаторства. Більше того, Ленгленд ідеалізував селянство; "Видіння Петра-орача" було присвячене передусім життю селянства, особливо незаможного. Це, звісно, дещо знижує інформативність джерела як з кількісного, так і з якісного боку: містянство згадується в творі лише побіжно і, як правило, з погляду селянина. Через це у "Видінні" міститься бачення соціальних вад міста, що, власне, і становить головну цінність джерела з точки зору урбаністики. Найбільше це стосується другої половини поеми.

У XV ст. оформився такий літературний жанр, як памфлет. Спочатку памфлети зазвичай створювалися представниками провладних суспільних кіл з метою підтримати проваджену політику; так, цілу низку памфлетів було створено під враженням від тріумфальних французьких перемог Генріха V. Використаний же в даній роботі памфлет "Книжечка англійської політики" (1436) носить радше програмний характер, відбиваючи світогляд і устремління певної соціальної групи, а саме купецтва. Оригінал трактату не зберігся; відомі дві редакції і 9 його копій; 1436 роком датується найперша редакція. Це був насичений подіями час в англійській політичній історії: перехід союзника англійців герцога Бургундського на бік французів в результаті Арраської угоди 1435 роки) обтяжився міжфракційною боротьбою всередині самого Англійського королівства (згідно найбільш аргументованої версії, автором трактату є Адам де

---

¹³² Chaucer Geoffrey. The Book of Duchess [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.umm.maine.edu/faculty/necastro/chaucer/texts/bd/bd07.html>

Молейнс, секретар королівської Ради). Трактат складається з дванадцяти розділів з прологом і епілогом. Головною його темою є торговельні зв'язки Англії з різними країнами Європи та політичні міркування автора. Він мабуть найбільш суттєво і ємно зображує сутність купецької свідомості та самосвідомості, що з огляду на тогочасні соціально-економічні умови ставала важливою, ледь не інтегральною складовою свідомості повноправного містянина¹³³.

Важливою категорією літературних джерел з досліджуваної теми є твори містичного напрямку. У роботі, зокрема, використано книжки Річарда Ролла¹³⁴, Марджері Кемп¹³⁵, Юліани Норіджської¹³⁶, анонімних авторів¹³⁷. Їхня особливість – дидактичне спрямування; вони не так віддзеркалюють існуючі реалії громадського життя (якщо дозволити собі деяке перебільшення, можемо навіть сказати, що обстоювані ними зразки поведінки є прямо протилежними тим, що насправді мали місце в тогочасній Англії), як вказують ідеал, до якого треба прагнути, шлях, до якого треба йти. Загалом такі твори орієнтовані більшою мірою на духовне самовдосконалення, ніж на буденні речі; тим цікавіше відзначати ті точки, в яких відбувається зустріч ідеального духовного та земного тілесного світу в очах цих духовно надиханих людей.

Важливу групу становить значний пласт дидактичної літератури, написаної церковними проповідниками та світськими моралістами (найчастіше

---

¹³³ Золотов В. И. "Маленькая книжечка об английской политике" как памятник общественной мысли Англии XV века / В. И. Золотов // *The Libelle of Englyshe Polycye*. Маленькая книжечка об английской политике / [Пер. со среднеангл.] – Брянск: Курсив, 2012. – С. 7–8, 11–12.

¹³⁴ Rolle Richard. *Ego Dormio* // *Old And Middle English c.890 – c.1450. An Anthology* / Ed. by E. Treharne. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2010. — P. 620–626.

¹³⁵ *The Book of Margery Kempe* / Trans. by V. A. Windeatte. – London: Penguin Books, 1985.

¹³⁶ Юлиана Нориджская. *Откровения Божественной Любви* / Под ред. Ю. Дресвиной [пер. с англ.]. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010.

¹³⁷ *The Ayebite of Inwit* / Trans. by A. J. Wyatt. – London: W. B. Clive&Co, 1889; *The Four Foes of Mankind* // *Old And Middle English c.890 – c.1450. An Anthology* / Ed. by E. Treharne. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2010. – P. 563–566.

анонімними)¹³⁸. Вони, посилаючись зазвичай на біблійні джерела, подавали в своїх творах взірці моральної поведінки; їхні твори були спрямовані до всіх верств населення. Взування авторів на біблійні моделі навіть у назвах і літературній формі, апеляція до розпливчастих духовних цінностей на противагу "грубим" матеріальним проявам людського життя, брак самостійного мислення призводять до утруднення використання цих творів у якості джерел з історії повсякденності, адже їхні автори нечасто зупинялися на дійсних вадах суспільства, віддаючи перевагу абстрактним поняттям гріха та спокути; нормативний виклад тут домінує над позитивним. Ще важче відшукувати в них вербальні кореляти явищ, які можна було б віднести до специфічно міських. Ті ж нечисленні вказівки на конкретні вади, що пов'язують дані твори з реальністю, викладені, як правило, надміру лапідарно та під літературною вуаллю. Тож інформаційний потенціал дидактичних творів у якості джерел полягає головно в тому, що вони дають можливість осягнути ту морально-етичну й релігійну матрицю, в рамках якої, на думку освіченої меншості населення, мали народжуватися, жити й помирати тогочасні англійці (в тому числі, звісно, й бюргери) і яка неминуче мала впливати бодай на письменну частину суспільства.

Осібний тип джерел становить приватне листування, яке як джерелознавчий факт поширюється саме в пізньосередньовічний період. Якщо листування купецької компанії Селі завдяки зусиллям М. М. Ябрової¹³⁹ та саратовської медієвістичної школи більш-менш відоме вітчизняним науковцям, хоч і в значно урізаному вигляді, то того ж не можна сказати про інші дві збірки листів (родин Пастонів і Стонорів), що сукупно утворюють "золоту тріаду" епістолярних джерел англійського Пізнього Середньовіччя. Втім, листування купців і ділків Селі майже повністю стосується їхньої комерційної та господарської діяльності;

---

¹³⁸ Найбільш повним їх оглядом і досі залишаються класичні праці Дж. Р. Овста: *Owst G. R. Preaching In Medieval England An Introduction to Sermon Manuscripts of the Period c. 1350–1450 / G. R. Owst. – Cambridge: Cambridge University Press, 1926; Ejusdem. Literature and Pulpit in Medieval England / G. R. Owst. – Oxford: Basil Blackwell, 1966.*

¹³⁹ *Переписка семейной компании купцов Сели / Пер. М. М. Ябровой // Средневековый город. – Саратов, 1989. – №9. – С. 173–178.*

значною мірою це справедливо також і для епістолярного доробку Стонорів (їхні листи, однак, є просто незамінним джерелом для вивчення історії середньовічної сім'ї). Унікальна колекція листів родини Пастонів вирізняються відсутністю зайвої формалізації, живим характером мови, надзвичайним розмаїттям тем (від політичних усобиць до деталей одягу, від оподаткування до способів проведення дозвілля). Жива історія ("living history") англійського Пізнього Середньовіччя – це перш за все листи Пастонів; недарма без їх якнайактивнішого використання не обходиться жодна важлива робота будь-якого серйозного дослідника історії Англії XIV–XV століть. Не володіючи фактографічною точністю, листування дає змогу поглянути на досліджуване явище немовби зсередини, наділити його людським виміром¹⁴⁰.

Ефективне використання *зображальних* джерел перебуває в залежності від обраної методології та методики розуміння й інтерпретації. У цьому контексті неважко помітити помітні зрушення в англійській історіографічній традиції останніх десятиріч, пов'язані з відродженням інтересу до інтелектуальної історії, історії ідей і вірувань та, відповідно, запереченням матеріалістичного підходу до зображальних джерел як до грубих відбитків реального життя. Це явище є дуже помітним на прикладі мізерикордій (різьблених ручок на дерев'яних церковних лавах) - ще одного важливого виду зображальних джерел. Так, якщо в 1910 р. Френсіс Бонд розглядав мізерикордії як джерела до "історії соціального життя простоліуду в Англії чотирнадцятого, п'ятнадцятого та шістнадцятого століть", то з 1990-х років група авторів на чолі з Полом Хардвіком послідовно відкидає таке бачення, доводячи, що "англійське пізньосередньовічне християнство має бути основною лінзою, крізь яку ми повинні дивитися на навіть більш "маргінальні" типи церковного мистецтва цього періоду" і наголошуючи на глибокому символізмі мізерикордій, майже цілком знехтуваному Ф. Бондом¹⁴¹. Це ж стосується й інших видів образотворчого мистецтва, і то не лише в культових

¹⁴⁰ The Paston Letters. A Selection in Modern Spelling / Ed. by N. Davis. – Oxford: Oxford University Press, 2008.

¹⁴¹ Hardwick P. English Medieval Misericords: The Margins of Meaning / P. Hardwick. – Woodbridge: The Boydell Press, 2011. – P. 1–2.

спорудах. Певна річ, таке прочитання може дещо зменшити інформативність даного типу джерел для суто міської історії, проте аж ніяк не знищити її, що переконливо доводить праця того ж П. Хардвіка, в якій мова йде, зокрема, і про вплив на творців мізерікордій мізогіністичної ідеології, а також мораліте і творів на кшталт "Видіння Петра-орача", що характеризує здебільшого саме міське суспільство англійського Середньовіччя.

Найбільш вивчену групу зображальних джерел становлять ілюстрації та мініатюри в рукописних пам'ятках, блискуче проаналізовані академіком В. П. Даркевичем¹⁴². "Золотою добою" англійської книжкової мініатюри стала перша половина XIV століття, коли було створено такі шедеври, як "Псалтир з Горлестона" (Суффолк, бл. 1310–1325), "Смітфілдські Декреталії" (Лондон, друга чверть XIV ст.), "Тікхілльський Псалтир" (Північний Ноттінгемшир, початок XIV ст.), "Мекклсфілдський Псалтир" (Східна Англія, бл. 1330), "Псалтир і часослов Говарда" (Східна Англія, бл. 1310–1320) і особливо славнозвісний "Псалтир Латтрелла" (Східна Англія, бл. 1320–1340). Найбільшу цінність ці джерела являють при вивченні одягу та зовнішнього вигляду, дозвілля, святкової культури, ментальних установок містян.

Не можна нехтувати і таким джерелом, як вітраж – твір монументально-декоративного мистецтва зі шматочків кольорового скла, змонтованих в єдине ціле. На думку Р. Маркса, незважаючи на досягнення останніх десятиріч, вітражі й досі залишаються найменш дослідженим видом англійського середньовічного мистецтва¹⁴³. Непоправної шкоди багатьом вітражам завдав пуританізм кромвельянців, що знищували церковні твори образотворчого мистецтва як вияв "ідоловшанування", проте до нашого часу збереглося чимало середньовічних зразків церковного розпису (чого не скажеш про монастирі, чиї інтер'єри були

¹⁴² Даркевич В. П. Народная культура средневековья: Пародия в литературе и искусстве IX–XVI ст. Изд. 2–е, дополн. / В. П. Даркевич. – Москва: ИТИ Технологии, 2004; Його ж. Народная культура средневековья. Светская праздничная жизнь в искусстве IX–XVI вв. Изд. 2–е, дополн / В. П. Даркевич. – Москва: Индрик, 2006.

¹⁴³ Marks R. Stained Glass in England during the Middle Ages / R. Marks. – London: Routledge, 1993. – P. XXIV.

майже повністю знищені зусиллями Генріха VIII). У багатьох випадках церковні вітражі повідомляють нам про специфіку міського життя не меншою мірою, ніж про особливості релігійної свідомості, особливо якщо взяти до уваги той факт, що вітражі найчастіше з'являлися в церквах, оздоблених коштом цехів, гільдій і окремих бюргерів. Уже сам факт поширення розпису за умов дорожнечі на скло побічно вказує на рівень матеріальних статків містян. На прикладі дедалі частішого зображення на церковних вітражах образів реальних людей, донорів і ктиторів, супроводжуваних написами – закликами до молитов за жертвувачів¹⁴⁴, недвозначно простежуються й початки антропоцентризму в свідомості багатих бюргерів, прагнення піднести значення людського, вплітаючи його водночас в уже усталену канву божественного вшанування – компроміс, у якому середньовічна думка не вбачала жодної неприродності чи еkleктики. Водночас збережені свідчення про те, як бідні вдови віддавали останнє на розписи шибок у парафіяльних церквах¹⁴⁵, промовисто говорять, що релігійна напруженість життя нижчих верств міського суспільства зберігала свою дієвість майже в повному обсязі. Вітражі допоможуть зорієнтуватися і в хитросплетіннях культу окремих, часто локальних, святих, що набув особливого поширення в Європі з XIII ст., що в поєднанні з установленням відповідностей між святими та їх "функціями" дає інформацію про актуальні на той час потреби й запити населення: до прикладу, про тривкість епідемій і пошестей і страх перед ними виразно свідчить часте зображення на вітражах святого Христофора, який, згідно з тогочасними уявленнями, оберігав від раптової смерті¹⁴⁶. Навіть такий далекий, на перший погляд, від церкви та релігії мотив, як патріотичні почуття та лояльність до правлячої династії, знайшов свій вияв у малюнках на склі наприкінці розглядуваного періоду, коли між 1501 і 1502 роками в Малвернській церкві було поміщено вітраж, що увічнював весілля принца Уельського Артура та Катерини

---

¹⁴⁴ Le Couteur J. D. *English Medieval Painted Glass* / J. D. Le Couteur. — London, 1926. — P. 32–33, 37.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Ibid. — P. 43.

Арагонської¹⁴⁷. Певні особливості мав і розпис вікон світських будівель, хоча до нашого часу збереглося зовсім небагато його зразків¹⁴⁸. Тут ми знаходимо поруч зі звичними виявами побожності зразки середньовічного гумору і блискуче описаної М. М. Бахтіним "сміхової культури" (як-от розміщені в одній приватній трапезній Оксфордширу зображення сови, що з дзвоном у руках закликає молитися за лиса¹⁴⁹).

Втім, усупереч твердженню Р. Маркса, ще менш дослідженими є такі зображення, як графіті, що збереглися переважно на стінах церковних споруд. Чи не перша узагальнююча монографія, присвячена англійським середньовічним графіті, вийшла щойно в 2015 р.¹⁵⁰ Незважаючи на малу кількість збережених графіті, вони часто дають змогу поглянути вглиб народної свідомості, адже, на відміну від інших видів релігійного мистецтва, зазвичай створювалися без відома та згоди Церкви звичайними мирянами.

Нарешті, окремий тип становлять *речові*, або матеріальні джерела. За допомогою матеріальних решток сучасні археологи мають змогу встановити планування житлових будинків, санітарно-гігієнічну ситуацію в середньовічних містах, раціон харчування середньовічних містян, ба навіть, особливо у випадку дослідження поховань, віру в потойбічне. У колекціях британських музеїв (зокрема, Британському музеї та музеї Вікторії та Альберта) зберігаються неоціненні речі (зокрема, прикраси та вівтарні зображення), які, серед іншого, проливають світло і на міжособистісні стосунки доби Пізнього Середньовіччя, і на релігійний світогляд тогочасних людей. У порівнянні з писемними джерелами при використанні речових ще більш посилюється і без того ключова роль інтерпретатора, тому при видобуванні з них історичної інформації неможливо переоцінити значення обережного та критичного підходу та врахування культурного та/або археологічного контексту.

¹⁴⁷ Le Couteur J. D. English Medieval Painted Glass ... – P. 37.

¹⁴⁸ Marks R. Stained Glass... – P. 98–99.

¹⁴⁹ Le Couteur J. D. English Medieval Painted Glass... – P. 152.

¹⁵⁰ Champion M. Medieval Graffiti: The Lost Voices of England's Churches / M. Champion. – London: Ebury Press, 2015.

Отже, джерела з історії англійського міста відзначаються комплексністю та строкатістю, їх застосування часто вимагає серйозної підготовки та мусить супроводжуватися низкою застережень. Період XIV–XV ст. характеризує різке зростання питомої ваги актових джерел; зберігалася, хоча й послабилася, "церковна вуаль", що істотно впливала на змістове наповнення джерел наративних, часто на шкоду урбаністичній проблематиці. Разом з тим, стрімкий розвиток англійської літературної мови відбився у створенні шедеврів середньовічної англійської художньої літератури, що так само містять дуже цінну інформацію з питань матеріального побуту, ментальності та соціальної ієрархії бюргерства. Не можна нехтувати й зображальними джерелами, які дозволяють реконструювати духовну культуру та свідомість середньовічного населення міст. У цілому наявний джерельний масив дозволяє здійснити реконструкцію повсякденного життя пізньосередньовічного англійського міста.

Розділ II. Матеріальний побут англійського пізньосередньовічного міста

2.1. Санітарно-гігієнічний стан міста

У 1890 р. Огастес Джессоп описував середньовічні міста, зокрема, Лондон, у термінах повної антисанітарії, на яку міська влада навіть не звертала уваги. Більшою чи меншою мірою цей історіографічний штамп вкорінився, супроводжуючи чи не кожен наукову та науково-популярну працю з історії матеріального побуту англійських міст. Втім, сучасні дослідники пропонують здебільшого більш нюансований погляд, стверджуючи, що зусилля міст щодо поліпшення санітарних умов давали кращий результат, ніж вважалося донедавна¹⁵¹. Заслуговує на увагу думка Л. Торндайка: люди Пізнього Середньовіччя перебували під впливом ідеї про самозародження шкідливих живих організмів з бруду та гниття (хоча Джеффри Чосер, можливо, в цьому сумнівався¹⁵²), а отже, навряд чи стали б виявляти повну байдужість до відходів та сміття просто на вулицях міст¹⁵³. Як влучно зауважив Філіп Зіглер, той факт, що санітарно-гігієнічне становище і порушення відповідних приписів узагалі знайшли відображення в тогочасних писемних джерелах, уже сам по собі свідчить, що тотальна антисанітарія не вважалася чимось нормальним і природним¹⁵⁴. До цього спостереження можемо додати, що сміття та відходи практично не знаходять відображення у візуальних джерелах, які, як відомо, тяжіли до типізації й ідеалізації: це, на нашу думку, є непрямим доказом того, що

---

¹⁵¹ Rawcliffe C. Sources for the study of public health in the medieval city / C. Rawcliffe // *Understanding Medieval Primary Sources: Using Historical Sources to Discover Medieval Europe* / Ed. by J. T. Rosenthal. – London: Routledge, 2012. – P. 177, 192–193.

¹⁵² В "Оповіданні священника" він стверджує: "Авжеж, те, що ніколи не мало життя, ніколи не може ожити" ("For certes, thynge that nevere hadde lyf may nevere quykene"). – Див. також: O'Neill Y. V. Chaucer and Medicine / Y. V. O'Neil // *Journal of American Medical Association*. – Vol. 208. – No. 1 (April 1969). – P. 78–82

¹⁵³ Thorndike L. Sanitation, Baths, and Street-Cleaning in the Middle Ages and Renaissance / L. Thorndike // *Speculum*. – Vol. 3. – No. 2 (April 1928). – P. 196.

¹⁵⁴ Ziegler P. The Black Death / P. Ziegler. – New York : John Day Co, 1969. – P. 128.

образ засміченого міста вважався достатньо відразливим, аби не подавати його в мініатюрах.

Запах гниття ще середньовічні алхіміки вважали за чинник смертності¹⁵⁵; як попереджав у XV ст. поет Джон Лідгейт, отруйне повітря може проникати через пори шкіри та заражати людину¹⁵⁶. Недарма одним з жахів пекла вважалися "бруд і сморід, сильніші, ніж може помислити серце"¹⁵⁷. Проте з цього перспективного з погляду сучасної епідеміології висновку так і не розвинулася повноцінна система вимог до санітарії та гігієни через неправильну інтерпретацію віднайдені кореляції: по-перше, небезпечним вважався наслідок (неприємний запах), а не причина (поганий санітарний стан міських вулиць); по-друге, найсвітліші уми того часу помилково часто вважали, що хвороботворне повітря походить з товщі Землі чи навіть з інших планет, а отже, люди не мали засобів істотно вплинути на цей процес¹⁵⁸. Мабуть, найбільш ємно про епідеміологічні уявлення містян свідчить скарга, подана до парламенту в 1380 р. мешканцями Холборна та Смітфілда : "через великий і жахливий сморід і смертоносну гидоту... люди, що мешкають і часто гостять там [у вказаних районах], жалюгідно потерпають від хвороб у результаті зараження повітря, вищезгаданих гидот і смороду, а також багатьох лих, що, як відомо, слідує за тим"¹⁵⁹.

Втім, несприйняття поганого запаху нівелювалося органічним походженням викидів (що натякало на природний, а отже, санкціонований Богом устрій),

---

¹⁵⁵ And when evyl substance shal putrefie // Horrible odour are gendered therbye // As of dragons, and men that long dead be, // Their stinke may cause great mortalitie (І коли зла субстанція згниє, // Жахливий запах виділиться так, // Мов від драконів та давно померлих людей, // Їхній сморід може викликати велику смертність). Classen C., Howes D., Synnott A. *Aroma: The Cultural History of Smell* / C. Classen, D. Howes, A. Synnot. – London – New York: Routledge, 1994. – P. 59.

¹⁵⁶ Rawcliffe C. *Health and Safety in Late Medieval East Anglia* / C. Rawcliffe // *Medieval East Anglia* / Ed. by C. Harper-Bill. – Woodbridge: The Boydell Press, 2005. – P. 138.

¹⁵⁷ Prik of Conscience: Part Six: The Pains of Hell– Lines 134–135 [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/morey-prik-of-conscience-part6>

¹⁵⁸ Classen C., Howes D., Synnott A. *Aroma: The Cultural History...* – P. 57, P. 59.

¹⁵⁹ Rawcliffe C. *Sources for the study...* – P. 182

обсягом зусиль, що їх необхідно було вжити до поліпшення ситуації, аскетичним настроєм (в очах побожних членів суспільства насолоджуватися від приємних ароматів означало "грішити носом" та догоджати плоті¹⁶⁰) та, зрештою, властивою сенсорній системі людини адаптації до навколишніх подразників (хоча, як ми бачили, запах не зникав повністю з оточення середньовічної людини)¹⁶¹. Більше того, навіть ті лікарі, які вважали за можливе усунення "заразного повітря", могли вважати, що ці, як і будь-які інші медичні заходи безсилі проти епідемії, якщо вона є виявом Божого гніву проти гріхів людства¹⁶².

Не приніс зрушень у санітарно-гігієнічних уявленнях середньовічної людини й 1348 р.: незважаючи на небачений масштаб лиха, Йоркський архієпископ вдався до традиційного пояснення епідемії через гріхи людей та Боже покарання; засобом протидії було визнано щотижневі релігійні процесії та виголошення спеціальних молитов¹⁶³. У Смітфілді коло Лондона довелося влаштувати новий цвинтар, бо старий уже не міг вміщувати всіх померлих¹⁶⁴. У 1361 р., свідчить хроніст з Пітерборо, помирали в основному хлопці та юнаки ("*Mortalitas hominum secunda, sed maxime puerorum*")¹⁶⁵; у 1368 р. морова пошесть забрала життя лондонських іноземців і мешканців багатьох менших містечок ("*ac in multis aliis indigenarum [gra]vissima locis villis etiam integras [cons]umebat*")¹⁶⁶. Спалахи чуми тривали і в XV ст. Так, у 1464–1479 рр. було зафіксовано 7 епідемій; епідемія 1477 р., за деякими оцінками, забрала більше життів, ніж "війни Троянд" (1455–1485) до того. У 1470-х рр. через чуму було закрито Оксфордський університет.

¹⁶⁰ Woolgar C. M. *The Senses in Late Medieval England* / C. M. Woolgar. – New Haven: Yale University Press, 2006. – P. 126.

¹⁶¹ Classen C., Howes D., Synnott A. *Aroma: The Cultural History...* – P. 57

¹⁶² Rawcliffe C. *Health and Safety...* – P. 139–140.

¹⁶³ Archbishop William of York. *Letter to His Official at York (July 1348)* // *Reading the Middle Ages* / Ed. by B. H. Rosenwein. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – P. 485.

¹⁶⁴ *Adae Murimuth Continuatio Chronicarum. Robertus de Avesbury De gestis Mirabilibus Regis Edwardi Tertii* / Ed. by E. M. Thompson. – London: Eyre and Spottiswood, 1889. – P. 407.

¹⁶⁵ *Chronicon Angliae Petriburgense* / Ed. by J. A. Giles. – London: D. Nutt, 1845. P. 171.

¹⁶⁶ *Ibid.* – P. 173.

Чума й надалі тривожитиме Англію, однак проміжки між її атаками ставатимуть дедалі довшими, а кількість жертв щораз меншою; втім, останній значний її спалах станеться аж у 1666 р. Натомість у 1485 р. до Англії вперше завітала т.зв. "англійська пітлива" ("sudor anglicus") – невідома хвороба, яка домінуватиме на епідеміологічній мапі країни протягом наступних 70 років¹⁶⁷.

Реагуючи на поширення різноманітних хвороб, заможні містяни починають виступати в ролі фундаторів лікувальних закладів, особливо з XV ст. Так, у 1420-і рр. в Лондоні було ініційовано амбітний проект – "факультет" лікарів і хірургів, утримуваних громадським коштом на відрахування з міського бюджету. На заводі став гострий кадровий голод, адже потужностей університетів не вистачало для заповнення всіх вакансій, а також опір цеху перукарів, який зник вважати лікувальну справу своєю прерогативою¹⁶⁸. Втім, як свідчать листи родин джентрі XV ст., у свідомості англійців того часу утвердився образ Лондона як осередку якісної медицини, відсутньої в провінції (так, Елізабет Стонор настійливо просила чоловіка прислати хворих брата і доньку до Лондона)¹⁶⁹. Не менш високо цінувався й практикований у Лондоні нагляд за хворими ("I hope ze hulde be kept as tenderly herr as ze ben at London", – писала чоловікові Маргарет Пастон)¹⁷⁰.

Чума завжди спричиняла відтік людей з міста: містяни розуміли, що в умовах антисанітарії та великого скупчення населення імовірність інфікування є значно вищою, ніж на селі. Тож бюргери, які мали замиські будинки, переносили в них свої резиденції з усіма служками та господарством на час чуми¹⁷¹. Крім сумнозвісної чуми, варто вказати на таку хворобу, як туберкульоз. Про те, наскільки далекими середньовічні англійські науковці були від розуміння сутності цієї хвороби, свідчить рецепт лікування, вміщений у трактаті "Breviarium Bartholomei" (1380): автор пропонує в якості ліків чотиригодинне купання

¹⁶⁷ *Общественная жизнь Англии...* – С. 345.

¹⁶⁸ Rawcliffe C. *Sources for the study...* – P. 186.

¹⁶⁹ *The Stonor Letters and papers 1290–1483 / Ed. by C. L. Kingsford.* – Vol. II. – London: Royal Historical Society, 1919. – P. 10–11.

¹⁷⁰ *The Paston Letters ...* – P. 48.

¹⁷¹ Див., напр.: John Paston II to John Paston III (1471, 15 September) // *The Paston Letters...* – P. 201.

огорненого ягнячою шкірою пацієнта у воді, в якій виварили кілька сліпих цуценят¹⁷². Паліативне лікування пропонували також госпіталі¹⁷³.

Санітарно-гігієнічний стан більшості англійських міст у XIV ст. слід характеризувати як незадовільний. Як показують палеопатологічні дослідження, в місті процвітали хвороботворні організми, викликані низьким рівнем санітарії та гігієни – кишкові палички, стьожкові черви та інші паразити¹⁷⁴. Зафіксовано також ознаки анемії, найімовірніше, викликані розладами шлунково-кишкового тракту, які, в свою чергу впливали зі споживання забрудненої води (втім, показово, що особливо великий відсоток хворих на анемію палеопатологи виявили на цвинтарі, де ховали мешканців Йорка, в якому система водопостачання була відсутня¹⁷⁵). Забруднене ж повітря могло спричиняти синусит¹⁷⁶. Згідно з королівським указом, на 1357 р. санітарно-гігієнічна ситуація в Лондоні безпосередньо загрожувала життю містян¹⁷⁷. Плануючи засідання парламенту в Йорку 1332 р., король Едуард III забажав "потурбуватися про захист здоров'я мешканців і тих, хто прибуває на парламент"; причиною його стурбованості був "мерзенний запах, що прижився в цьому місті більше, ніж у будь-якому іншому місті королівства, від гною, навозу та іншого багна та бруду, яким сповнені та забиті вулиці та проїзди"¹⁷⁸.

У Лондоні особливо "славився" запах, що йшов від річки Фліт; ченці

¹⁷² Backman C. R. *The Worlds of Medieval Europe...* – P. 373, fn. 4.

¹⁷³ Детальніше про ці останні див.: Чередніченко О. В. Госпіталі в містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // *Актуальные проблемы современной науки: тезисы докладов VII Международной научно–практической конференции (Санкт-Петербург – Астана – Киев – Вена), 28 апреля 2016, 1т.* / Международный научный центр, 2016. – С. 25–28.

¹⁷⁴ Schofield J., Vince A. *Medieval Towns: The Archaeology of English Towns in their European Setting* / J. Schofield, A. Vince. – London: Equinox, 2005. – P. 240.

¹⁷⁵ Magnusson R. J. *The Water Technology in the Middle Ages: Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire* / R. J. Magnusson. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. – P. 136.

¹⁷⁶ Astil G. *Archaeology and the late-medieval urban decline* / G. Astil // *Towns in decline, AD 100–1600* / Ed. by T. R. Slater. – Aldershot: Ashgate, 2000. – P. 228.

¹⁷⁷ *Royal order for cleansing ...* – P. 324.

¹⁷⁸ Platt C. *The English Mediaeval Town...* – P. 87.

кармелітського ордену, чий осідок перебував за 200 м від берега, ще в 1290 р. скаржилися на те, що він заглушує аромат скурюваного ладану та навіть спричиняє смерть¹⁷⁹. Ситуація ускладнювалася перебуванням коло Фліту міської в'язниці. Ця інформація вже в 1355 р. була передана лорд-мером Лондона, що турбувався про безпеку в'язниці, самому Едуардові III, який, у свою чергу, призначив розслідування щодо неконтрольованих викидів сміття в річку. Як виявилось, причиною було будівництво не менш як одинадцяти каналізаційних стоків і вбиралень, що напряму сполучалися з Флітом¹⁸⁰. Скарги на власників вбиралень на Фліті відомі упродовж цілого пізньосередньовічного періоду¹⁸¹. Значний ступінь забруднення в цьому районі в XIV столітті підтверджують і палеоекологічні дослідження¹⁸².

Як свідчать археологічні дослідження, в XII–XIV ст. містяни могли влаштовувати сміттєзвалища на власних задніх дворах, біля межі земельної ділянки. Проте ущільнення забудови та перехід до режиму постійного проживання в місті робили цей шлях дедалі проблематичнішим; у Лондоні через будівництво інфраструктури для річкового флоту риття смітєвих ям припинилося вже в XII ст.¹⁸³ Проте містяни не соромилися викидати сміття і прямо на вулицю: розкопки середньовічного Вінчестера показують, що купи викидів та гною були ледь не на кожній вулиці, надто ж коло ринків, шинків і місць скупчення людей¹⁸⁴. Засміченість тягла за собою й інші проблеми: так, у

¹⁷⁹ Brimblecombe P. *Early Urban Climate and Atmosphere* / P. Brimblecombe // *Environmental Archaeology in the Urban Context* / Ed. by A. R. Hall and H. K. Kenward. (Council for British Archaeology Research Report 43.) – London: Council for British Archaeology, 1982. – P. 21.

¹⁸⁰ *Calendar of Letter-Books of the City of London: I, 1400–1422* / Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1909, p. 37; *Memorials of London and London Life, in the XIIIth, XIVth, and XVth Centuries* / Ed. by H. T. Riley. – London: Longmans, Green&Co., 1868. – P. 280.

¹⁸¹ Sabine E. L. *Latrines and Cesspools of Mediaeval London* / E. L. Sabine // *Speculum*. – Vol. 9. – No. 3 (July 1934). – P. 310–312.

¹⁸² Schofield J., Vince A. *Medieval Towns...* – P. 213.

¹⁸³ Astil G. *Archaeology and the late-medieval urban decline* / G. Astil // *Towns in decline, AD 100–1600* / Ed. by T. R. Slater. – Aldershot: Ashgate, 2000. – P. 227.

¹⁸⁴ Miller E., Hatcher J. *Medieval England: Towns, Commerce and Crafts, 1086–1348* /

1406 р. в Честері потік гною та сміття серйозно послабив стіни місцевих млинів, що переробляли солод¹⁸⁵.

Ясна річ, антисанітарія була одним з найвагоміших чинників поширення епідемії. Проте існував і зворотний зв'язок: чума вкрай негативно позначилася на санітарному стані міст, як зрозуміло з оповіді рочестерського ченця: "Чума забирала життя тисячі чоловіків і жінок, причому робила це так швидко, що нікому навіть було відтягувати трупи на цвинтар. Батьки зносили своїх дітей до величезних ям і скидали їх туди. Від цих ям стояв такий ядучий сморід, що ледве хто наслідювався наблизитися до них без крайньої потреби"¹⁸⁶.

Як же у відповідь на епідемію формувалася санітарно-гігієнічна політика міст? Як зазначив Р. Брітнелл, охорона здоров'я, за винятком контролю за якістю продуктів харчування на міському ринку, не входила до визначених статутами та хартіями обов'язків міських посадовців¹⁸⁷; це, однак, не означає, що міська влада залишалася бездіяльною в цьому відношенні¹⁸⁸. Власне, перші нормативні акти

E. Miller, J. Hatcher. – London – New York: Longman, 1995. – P. 391.

¹⁸⁵ Laughton J. *Life in a Late Medieval City...* – P. 85. У цьому світлі, до слова, можна дещо по-іншому подивитись і на вищезгадане ініційоване Едуардом III розслідування стосовно тюрми на р. Фліт: хоча в цілому в королівському наказі йдеться переважно про здоров'я в'язнів, на початку тексту йдеться лише про "нашу в'язницю" та "безпеку згаданої в'язниці". Це міркування підсилюється тим, що в іншій лондонській в'язниці Ньюгейт під час ремонту тамтешньої вбиральні було організовано варту, аби запобігти втечі ув'язнених (E. Sabine. *Latrines and Cesspools...* – P. 316).

¹⁸⁶ *The plague seen from Rochester (Historia Roffensis) // The Black Death / Ed. and trans. by R. Horrox – Manchester: Manchester University Press, 1994. – P. 70.*

¹⁸⁷ Britnell R. *The Black Death in English Towns / R. Britnell // Urban History. – Volume 21. – Issue 02 (October 1994). – P. 203.* Втім, не варто забувати, що на санітарний стан прямо впливало викладення вулиць бруківкою, яке вже з другої половини XIII ст. поступово входило до сфери відповідальності влади багатьох англійських міст; особи, відповідальні за цей процес, так само стежили за чистотою вимощуваних вулиць. – Barron C. M. *London in the Late Middle Ages: Government and People, 1200–1500 / C. M. Barron. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – P. 261; Sabine S. L. City Cleaning in Mediaeval London / E. L. Sabine // Speculum. – Vol. 12. – No. 1 (July 1937). – P. 22.*

¹⁸⁸ Див.: Чередніченко О. В. Діяльність центральної та місцевої влади з поліпшення санітарно-гігієнічного стану міст Англії в XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2017. –

міського походження, дотичні до санітарно-гігієнічної проблематики з'являються майже одночасно з початком міського самоврядування – наприкінці XII ст., зокрема, в Лондоні та Норіджі¹⁸⁹; протягом наступних століть інтерес англійських міст до цих питань лише зростає. Зокрема, в Лондоні кількість нормативно-правових актів відповідного спрямування, ухвалених протягом другої половини XIV ст. (тобто якраз після Чорної смерті) перевищила аналогічний показник за першу половину того ж століття майже вчетверо – 65 проти 16; натомість у другій половині XV ст. було прийнято всього 9 таких рішень¹⁹⁰.

Як одна з перших ознак переходу міської влади до нової санітарної політики часто розглядається заборона випускати свиней на вулицю¹⁹¹. Проте в Кембриджі, згідно з постановою 1445 р., випуск свиней було дозволено в нічний час, у Беверлі обмеження не стосувалися порослих свиней, а в Лестері – окільцьованих¹⁹². Якщо ж додати до цього той факт, що чимало відомих випадків штрафів, зокрема, у Вінчестері¹⁹³ та Вестмінстері¹⁹⁴, пов'язані з компенсацією матеріальних збитків,

---

Випуск 119 (4). – С. 137–141.

¹⁸⁹ Reynolds S. *An Introduction to the History...* – P. 128, 177.

¹⁹⁰ Sabine E. L. *City Cleaning in Mediaeval London...* – P. 28.

¹⁹¹ Зокрема, саме боротьба зі свинями складала основний зміст виданого владою Лондона в 1285 р. розпорядження, яке Дж. Култон (не зовсім справедливо) вважав найпершим англійським нормативним актом міського походження, спрямованим на поліпшення санітарної ситуації. – *Social Life in Britain from the Conquest to the Reformation / Comp. by G. G. Coulton.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1918. – P. 330–331.

¹⁹² Варто також зважати на те, що роль свиней як санітарного фактору є двійчастою, адже вони не лише забруднюють вулиці, а й з'їдають чималу частину міського сміття. Судячи з, вірогідно, усталеного вислову "роз'їстися як міська свиня" (Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма о Петре Пахаре... – С. 91, рядок 97), цю функцію вони виконували цілком ефективно.

¹⁹³ Deering C. L. *Cluster and Clash? Everyday Space and the Butchers of Late Medieval Winchester, c.1360 – 1420 (Ph.D. thesis) / C. L. Deering.* – Liverpool: University of Liverpool, 2014. – P. 171;

¹⁹⁴ Rosser G. *The essence of medieval urban communities: the vill of Westminster, 1200–1540 / G. Rosser // The Medieval Town: A Reader in English Urban History, 1200–1540. / Ed. by R. Holt and G. Rosser.* – London – New York: Longman, 1990. – P. 225–226.

завданих свинями, що залишилися без нагляду, а в Норіджі¹⁹⁵ – з дітьми, убитими та покаліченими свинями та собаками, то напрошується висновок, що запроваджені обмеження мали на меті радше безпеку громадян та їхнього майна, ніж поліпшення санітарного стану міст; не виключений і вплив символічного значення свині як уособлення гріха черевоугодництва, що осквернює¹⁹⁶. У різних містах існували також обмеження на вигул коней, кіз, собак, качок тощо¹⁹⁷. Порушники каралися штрафами чи конфіскацією тварин, а безпритульних тварин могли просто вбивати, як-от гусей і свиней у Лондоні (де існувала навіть оплачувана посада вбивці свиней, причому платня залежала від кількості вбитих тварин¹⁹⁸). У Йорку обмеження щодо свиней досягли в 1498 р. логічного завершення, вилившись у повну заборону утримувати цих тварин у межах міста¹⁹⁹. За свідченням супутників Лео Розмітала, у 1460-х рр. за вбивство лондонських круків призначалася смертна кара²⁰⁰; про те саме наприкінці XV ст. свідчили й венеційці, адже круки "оберігали вулиці міста від усіх нечистот"²⁰¹ (втім, уже протягом наступного десятиріччя парламентом було, навпаки, ухвалено постанову, що заохочувала їхнє знищення через шкоду, якої вони завдавали сільському господарству²⁰²).

Лондон був своєрідним полігоном для випробування багатьох санітарно-гігієнічних новацій. Це, зокрема, стосується нагляду за забрудненням річок. У 1344 р. вийшло розпорядження про огляд усіх лондонських водойм (включно з міським рівчаком) на предмет забрудненості. Але й у 1357 р. король скаржився на

¹⁹⁵ Rawcliffe C. *Sickness and Health* / C. Rawcliffe // *Medieval Norwich*. Ed. by C. Rawcliffe and R. Wilson. – London: Cambridge University Press, 2004. – P. 308.

¹⁹⁶ Rawcliffe C. *Health and Safety...* – P. 136.

¹⁹⁷ *Ibid*; Nicholas D. *The Later Medieval City, 1300–1500* / D. Nicholas. – London – New York: Longman, 1997. – P. 332.

¹⁹⁸ Mortimer I. *The Time Traveler's Guide...* – P. 18.

¹⁹⁹ Swanson H. *Medieval Artisans* / H. Swanson. – Oxford: Basil Blackwell, 1989. – P. 14.

²⁰⁰ *The Travels of Leo of Rozmital...* – P. 73.

²⁰¹ "Tengono nette le strade delle città d'ogni immonditià" (*A Relation...* – P. 11.)

²⁰² Vergil Polydore. *English History* / Ed. by H. Ellis. – Vol. I. – London: Camden Society, 1846 – P. 23.

неможливість пересування Темзою: уздовж берегів плавали купи сміття, гною та іншого бруду²⁰³. Результатом стала повна заборона використання міських водойм як звалища для домашнього сміття та збирання податку на розчищення порту та пристані²⁰⁴. У 1380 р. протести мешканців Ковентрі проти забруднення місцевих водойм розглядалися навіть сесією парламенту²⁰⁵. Зрештою, в 1388 р. ухвалений парламентом у Кембриджі статут (з легкої руки Дж. Култона відомий також як "перший акт [центральної влади] про міську санітарію"²⁰⁶, хоча, як ми побачимо нижче, це не зовсім відповідає дійсності) поширив ці заходи на ціле королівство, заборонивши під страхом штрафу в 20 фунтів на користь королівської скарбниці викидати гній, сміття чи нутрощі в рови, річки, стави чи озера і поклавши відповідальність за виконання цих норм на мерів і бейліфів міст. І ці заходи, очевидно, дали результати: однаке ще й за Генріха VIII в Темзу часто заходила морська сьомга, а в Честері, в річці Ді, незважаючи на постійні викиди, стояли попід стінами міста тенета для вилову сьомги та лосося²⁰⁷.

Як і повсюдно в Європі, найбільшу загрозу екологічній безпеці міста становили різники (що скидали в річки тельбухи та кров забитих і часто не надто здорових тварин), чинбарі (що мусили мити в річках шкури для подальшого вичинювання), фарбувальники²⁰⁸ (що викидали побічні продукти переробки вайди на синю фарбу) та випалювачі вапна (надто ж з переходом від деревного вугілля до викопного). Почасти це стосувалося і ковалів: зокрема, анонімний автор пізньосередньовічного вірша скаржився на "темні задимлені кузні, брудні від диму", а одна лондонська родина подала позов на сусіда коваля, стверджуючи, що

---

²⁰³ Ziegler P. *The Black Death...* – P. 128.

²⁰⁴ Sabine E. L. *City Cleaning...* – P. 37.

²⁰⁵ Rawcliffe C. *Health and Safety...* – P. 181–182.

²⁰⁶ *Social Life in Britain from the Conquest to the Reformation* / Comp. by G. G. Coulton. – Cambridge: Cambridge University Press, 1918. – P. 330–331.

²⁰⁷ *Общественная жизнь Англии...* – С. 200.

²⁰⁸ Keene D. *Rubbish in Medieval Towns* / D. Keene // *Environmental Archaeology in the Urban Context* / Ed. by A. R. Hall and H. K. Kenward. (Council for British Archaeology Research Report 43.) – London: Council for British Archaeology, 1982. – P. 27.

від диму зіпсувалися їхнє вино та ель²⁰⁹.

Попервах міська влада підтримувала практику викидання тельбухів прямо в річку, вимагаючи лише, щоб викидання здійснювалося під час відпливу²¹⁰. Але в 1369 р. королівським указом нарешті було заборонено здійснювати забій тварин у межах міста, що майже унеможлиблював проживання людей у навколишніх районах²¹¹. У 1370 р. лондонська міська влада, зневірившись у можливості змусити різників відмовитися від використання з цією метою одного з мостів, вдалася до крайніх заходів, просто розібравши його. Зрештою, в Лондоні, як і в Йорку, різникам дозволили збудувати спеціальний пірс, з якого вони віднині мали викидати тельбухи²¹². Проте в окремих випадках міська влада намагалася регламентувати не лише кінцеве місце скидання відходів, але навіть і шлях до нього. У Вінчестері звичний шлях від бійні до звалища проходив крізь цвинтар місцевого собору; після неодноразових попереджень у 1420 р. спеціальним розпорядженням різників змусили обирати інший шлях (щоправда, безуспішно, адже пропонований маршрут проходив прямо через міський ринок)²¹³. З цього зрозуміло, що дорогою частина викидів могла вилитися чи вивалюватися з візків (у Лондоні в 1405 р. навіть випустили спеціальне розпорядження, яким регламентували мінімальну висоту бортиків возів, що перевозили сміття²¹⁴); з іншого боку, вимога накривати нутроші під час транспортування до місця скидання²¹⁵ свідчить радше про намагання уникнути запаху та виду, не гідного міста. У тому ж Вінчестері регламентувався навіть розмір викидів: перед викиданням різники зобов'язані були подрібнити нутроші на шматки не більш як

²⁰⁹ Barron C. M. *London in the Late Middle Ages...* – P. 264.

²¹⁰ Sabine E. L. *Butchering in Mediaeval London* / E. L. Sabine // *Speculum*. – Vol. 8. – No. 3 (July 1933). – P. 339–340.

²¹¹ *Royal order for the removal of Butchers' Bridge...* – P. 324–325.

²¹² Deering C. L. *Cluster and Clash?...* – P. 206; Ziegler P. *The Black Death...* – P. 127.

²¹³ Deering C. L. *Cluster and Clash?...* – P. 251–253.

²¹⁴ Barron C. M. *London in the Late Middle Ages...* – P. 262.

²¹⁵ Keene D. *Rubbish in medieval towns...* – P. 28.

4 дюйми завдовжки²¹⁶ (у Лондоні для цих потреб було навіть збудовано спеціальний будиночок на березі Темзи, звідки потім потрібно було діставатися човном до місця викидання²¹⁷). Менш прискіпливо регулювали обробку риби та птиці: тут головною вимогою зазвичай було недопущення викидання тельбухів надвір і усунення виробничого процесу подалі від місць скупчення людей²¹⁸. Але лондонські олдермени цих гільдій під загрозою штрафу давали присягу в тому, що не скидатимуть виробничі викиди в річки, давали гроші на утримання водогону; було створено спеціальну посаду наглядача водогону²¹⁹.

Намагання зробити санітарне регулювання більш жорстким сприяло розвиткові передмість, куди ремісники під тиском міської влади виносили екологічно шкідливе виробництво. Оскільки на передмістя не поширювалася юрисдикція міської адміністрації, виробники могли практикувати ремесло ледь не в центрі поселення (хоча згодом у великих передмістях, як-от у Вестмінстері, почали в меншому масштабі відтворюватися заходи та норми, характерні для міст²²⁰). Так, зокрема, зростали лондонські передмістя: Вестмінстер, що прихистив у себе різників; Саутворк, куди переїхало чинбарство²²¹; Олдгейт, що став новим домом для гончарів і ливарів дзвонів. Претензії з боку лондонської влади на регулювання екологічної ситуації на навколишніх територіях існували, – так, у 1311 р. з лондонських чинбарів узяли присягу, що вони не зніматимуть шкіру з мертвих коней не лише в самому місті, а й у передмістях²²² – проте не мали відчутних наслідків. В економічно депресивних містах, територія житлових районів яких скорочувалася, роль передмість могли відігравати околиці самого міста: так, наприкінці середньовічного періоду майже весь південно-західний

²¹⁶ Deering C. L. Cluster and Clash?... – P. 205.

²¹⁷ Sabine E. L. Butchering in Mediaeval London... – P. 349.

²¹⁸ Sabine E. L. City Cleaning in Mediaeval London... – P. 26.

²¹⁹ Oath made by the Keeper of the Conduit... – P. 322.

²²⁰ Rosser G. The essence of medieval urban communities... – P. 224–226.

²²¹ Rosser G. London and Westminster: The Suburb in the Urban Economy in the Later Middle Ages / G. Rosser // Towns and Townspeople in the Fifteenth Century / Ed. by J. A. F. Thompson. – Gloucester: Alan Sutton Publishing, 1988. – P. 52–53.

²²² Miller E., Hatcher J. Medieval England: Towns... – P. 391.

район Нортгемптона належав чинбарям²²³. Шкідливі виробництва могли розміщувати й біля річок (або, ще краще, їхніх приток), нижче від густозаселених районів, аби проточна вода забирала неприємні запахи – так, зокрема, чинили у Вінчестері²²⁴. Виявлена археологами величезна кількість голів тварин у рівчаку коло міських стін Честера свідчить про те, що саме туди різники скидали побічні продукти своєї діяльності²²⁵. Зрештою, не варто також перебільшувати законслухняність ремісників: королівський Указ 1361 р. про заборону різництва у межах міських стін не виконувався вповні навіть у Лондоні, під носом у королівської влади: знадобився новий спалах чуми 1369 р., аби порушників нарешті почали притягати до відповідальності²²⁶. Чимало порушників санітарного режиму було серед ремісників, які займалися ремеслом нелегально, не будучи членами відповідного цеху: зі зрозумілих причин вони воліли не афішувати сам факт здійснення ними виробничого процесу, тому позбавлялися виробничих викидів таємно і найпростішим шляхом²²⁷. Скажімо, у 1340-х рр. у малому містечку Торнбері місцевого нелегального шевця Волтера Гіндвелла викрили, коли він топив у річці трупи собак²²⁸.

Наступний після 1369 р. пароксизм нормотворчого процесу в питанні регламентації діяльності різників настав у 1379 р. і знову супроводжувався спалахом чуми; ту ж картину спостерігаємо в 1391 р. Якщо ж пригадати, що й у 1361 р., коли з'явився указ Едуарда III, теж мала місце хоча й менш значна за

---

²²³ Whittock M. *A Brief History of Life in the Middle Ages: Scenes From the Town and Countryside of Medieval England* / M. Whittock. – London: Robinson, 2009. – P. 72.

²²⁴ Deering C. L. *Cluster and Clash?*... – P. 177.

²²⁵ Laughton J. *Life in a Late Medieval City*... – P. 85.

²²⁶ Sabine E. L. *Butchering in Mediaeval London* / E. L. Sabine // *Speculum*. – Vol. 8. – No. 3 (July 1933). – P. 344–346.

²²⁷ На цю думку наводить також той факт, що саме на фарбувальниках, чинбарях і шевцях (згадано й різників, але в контексті регулювання цін на продукти харчування, вочевидь, більш важливого з погляду центральної та місцевої влади) наголошує хартія Генріха VI, видана в 1445 р. Саутгемпτονу, яка забороняє заняття позацеховим ремеслом (Platt C. *Medieval Southampton* / C. Platt. – London: Routledge, 1973. – P. 167.).

²²⁸ Swanson H. *Medieval British Towns* / H. Swanson. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1999. – P. 59.

наслідками, та все ж епідемія, то напрошується висновок, що очевидний хронологічний збіг не є випадковим: навпаки, заходи щодо обмеження різництва були реакцією міської влади на поширення хвороби. Те ж стосується і славнозвісного Кембріджського статуту 1388 р.: саме Кембрідж був головним вогнищем тогорічної епідемії²²⁹. Значна кількість ордонансів, розпоряджень і наказів, що видавалися в "здорові" роки, не дозволяє, однак, говорити про те, що санітарно-гігієнічна політика міст мала лише характер реакції на вже існуючі проблеми; можемо говорити і про профілактичні заходи. Вочевидь, спалахи хвороби лише надавали більшого пріоритету проблематиці, яка й без того була присутня в порядку денному міської влади, і переводили її на рівень загальнодержавної – такої, що потребувала втручання і з боку центральної влади. Особливо тісна кореляція між епідеміями та вжитими саме проти різників (порівняно з іншими шкідливими ремеслами) заходами, як ми припускаємо, пояснюється тодішніми як епідеміологічними, так і світоглядними уявленнями, неодмінним елементом яких була відраза до крові та нутрощів.

Чому ж тоді здійснювані міською владою заходи проти різників були неефективними?²³⁰ На нашу думку, з погляду міської влади безперерійне постачання м'яса було важливішим за екологічну ситуацію, тому можновладці часом заплющували очі на порушення приписів; не забуваймо також, що як ми пам'ятаємо, контроль за наявністю харчів, на відміну від чистоти, був законодавчо визначеним обов'язком влади більшості міст, а отже, єдиним, неналежне виконання якого могло тягти за собою політико-юридичну відповідальність. Гіпотеза про пріоритет продовольчої безпеки перед гігієнічними вимогами знаходить пряме підтвердження в обставинах ухвалення парламентом Вінчестерського статуту 1393 р.: на прохання лондонської влади було дозволено повернути бійні всередину міських стін на спеціально встановлені місця, адже

---

²²⁹ Sabine E. L. *Butchering in Mediaeval London...* – P. 343–348.

²³⁰ Сам факт необхідності видання королівських ордонансів свідчить про неефективність здійснюваних у цьому напрямі заходів міської влади.

необхідність транспортування підвищила ціни на м'ясопродукти²³¹. У Йорку в 1301 році міська рада намагається закріпити кожну галузь виробництва за певною географічною локацією, найбільш переймаючись недопущенням забруднення продуктів харчування на ринку²³². Основною причиною, що спонукала міську владу приймати акти, які обмежували або й узагалі забороняли діяльність ковалів та інших робітників з обробки металу (зокрема, ливарів дзвонів) у межах міських стін, був, схоже, пожежонебезпечний характер їхнього ремесла.

Крім того, міські статути забороняли класти сміття під двері сусідам чи виливати помиї з верхніх поверхів просто на вулицю; піонером у цій сфері знову виступив Лондон, де вже з 1309 р. залишення людських чи тваринних екскрементів на вулиці каралося штрафом за прогресивною шкалою – 40 пенсів за перше порушення, 80 – за друге²³³. Від Лондона не відставали й провінційні міста. Так, ще в 1301 р. у Йорку було ухвалено постанову, згідно з якою заборонялося захаращувати сміттям і відходами місто та забруднювати міські рови, а також декретувалося встановлення чотирьох відхожих місць у чотирьох кварталах міста. У Брістолі вже бл. 1350 р. (без сумніву, під впливом епідемії) за порушення заборон на скидання сміття на вулиці та в річку накладався штраф у 40 пенсів²³⁴. У Ньюкаслі в XIV ст. під егідою міської влади облаштовуються сміттєзвалища²³⁵. На кінець Середньовіччя, приміром, Кінгстон-апон-Халл уже міг похвалитися регулярним вивозом сміття з міста тричі на тиждень, а Саутгемптон – канавами,

---

²³¹ Sabine E. L. *Butchering in Mediaeval London...* – P. 349. З цієї причини не надто вірогідним здається припущення П. Брімблкомба про видалення екологічно шкідливих виробництв з території міста як нібито реакцію на занадто високі ціни на їхню продукцію (Brimblecombe P. *Attitudes and Responses Towards Air Pollution in Medieval England* / P. Brimblecombe // *Air Pollution Control Association Journal*. – Volume 26 (1976). – Issue 10. – P. 943) – тим паче, що пряме регулювання цін аж ніяк не було чимось екстраординарним для міської влади і навряд чи потребувало наявності подібних важелів впливу.

²³² Rawcliffe C. *Sources for the study...* – P. 181.

²³³ Nicholas D. *The Later Medieval City...* – P. 332; Mortimer I. *The Time Traveler's Guide...* – P. 18.

²³⁴ *Miscellaneous ordinances of Bristol, c. 1350* // *English Historical Documents*. – Vol. IV: 1327–1485 / Ed. by A. R. Myers. – London: Routledge, 1969. – P. 1070.

²³⁵ Astill G. *Archaeology and the late-medieval...* – P. 227.

викладеними каменем і вкритими дахом для запобігання дифузії неприємних запахів²³⁶. У 1414 р. у Лондоні встановили навіть грошову винагороду для тих, хто інформував міську владу про порушення санітарного режиму²³⁷. Мабуть, найбільш суворими були покарання, призначені владою Норіджа: до 20 шилінгів штрафу з позбавленням бюргерства чи вигнанням з міста, хоча на практиці суд зазвичай обмежувався накладанням менших штрафів²³⁸.

У містах також почали з'являтися публічні вбиральні (*common privies*), що утримувалися коштом громади. Як правило, вони являли собою стічні канали (згодом викладені деревом чи навіть вимощені камінням), над якими зводилися дерев'яні туалети типу сортир – дерев'яна дошка з вирізаною посередині діркою. Їх розміщували коло чи навіть на мостах і причалах, а також, як і в континентальній Європі, поблизу головних ринків²³⁹. У Йорку вже ордонансами 1301 року було передбачено будівництво чотирьох громадських вбиралень у чотирьох кварталах міста²⁴⁰. На середину 1420-х рр. у Лондоні, за підрахунками Е. Себіна, було від 13 до 16 громадських вбиралень на 10 районів міста (щоправда, деякі з них насправді могли бути приватними), найбільша з них – безпосередньо на Лондонському мості. Вони розташовувалися на Темзі, Волбруці чи коло міського рівчака²⁴¹. Вбиральня на Лондонському мості складалася з кількох будівель, причому вони, очевидно, мали кілька входів (принаймні в 1306 р. якийсь боржник примудрився втекти від кредитора, зайшовши через одні двері і вийшовши через інші); вбиральня на одному з ринків була повністю споруджена з каміння – аж до сидінь²⁴². Розвиненою була мережа вбиралень і у Вінчестері: відомо щонайменше про три такі об'єкти, кожен з яких по-своєму вирізнявся:

²³⁶ Rawcliffe C. Sources for the study of public health... – P. 191–192.

²³⁷ Sabine E. L. City Cleaning in Mediaeval London... – P. 29.

²³⁸ Rawcliffe C. Sickness and Health... – P. 310.

²³⁹ Nicholas D. The Later Medieval City... – P. 332; Deering C. Cluster and Clash?... – P. 205–206, 214–216; Platt C. The English Medieval Town... – P. 171, 178 (n. 24).

²⁴⁰ Rawcliffe C. Sources for the study of public health... – P. 175–195.

²⁴¹ Богданов И. Унитаз, или Краткая история туалета / И. Богданов. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 26.

²⁴² Sabine E. L. Latrines and Cesspools... – P. 307–309.

найбільша вбиральня, біля міського собору, мала окреме відділення для жінок, друга за розмірами, в центрі міста, являла собою фактично туалет сортирного типу з сидіннями, третю ж було засновано в 1413 р. на кошти мешканців Бак-стріт з їхньої власної ініціативи, яку схвалила міська влада²⁴³. Також відомо про наявність вбиралень у Саутгемптоні, Гуллі, Лестері²⁴⁴, а в Ексетері громадські туалети навіть було збудовано на окремому острові на річці Екс²⁴⁵. На користувачів вбиралень – і то не лише громадських, а й своїх власних – могла також чатувати незвична для сучасних містян небезпека: такий собі Річард ле Рейкер, сидячи у сортирі власного дому, проломив прогнилі дошки, впав у стічну канаву та втопився²⁴⁶. Мешканці часто використовували громадські вбиральні в якості смітників²⁴⁷. Не надто відрізнялися й монастирські вбиральні, що являли собою три-чотири дерев'яні сидіння в один ряд без перегородок між ними²⁴⁸.

Приватні ж туалети з їхніми стічними ямами найчастіше розміщувалися надворі (туалет типу сортир), або у підвалі в спеціально відведеному приміщенні, іноді на другому поверсі, коло житлових приміщень. У разі розташування всередині будинку вбиральні сполучалися зі стічними ямами через дерев'яні жолоби, які часто мали вихід на дах будинку, аби дощова вода сприяла змиванню фізіологічних виділень зі стічної ями, або ж навіть спеціальні каналці в стінках димарів²⁴⁹. Поступово планування вбиралень і відповідних каналізаційних стоків стало враховувати факт очищення стоків міською владою; так, в Ексетері на Мілк-стріт стічна яма розташовувалася вздовж стіни, що виходила на вулицю, і

---

²⁴³ Deering C. L. Cluster and Clash?... – P. 214–216.

²⁴⁴ Platt C. The English Mediaeval Town... – P. 87.

²⁴⁵ Clark P. I mutamenti ambientali nelle città inglesi: XIV–XVIII secolo / P. Clark // Storia urbana: rivista di studi sulle trasformazioni della città e del territorio in età moderna. – Vol. 112 (2006). – Fasc. 3. – P. 67.

²⁴⁶ Sabine E. L. Latrines and Cesspools... – P. 317.

²⁴⁷ Deering C. L. Cluster and Clash?... – P. 216; Magnusson R. J. The Water Technology... – 238 p.

²⁴⁸ Mortimer I. The Time Traveler's Guide... – P. 152–153.

²⁴⁹ Hanawalt B. A. Growing Up in Medieval London... – P. 29; Sabine E. L. Latrines and Cesspools ... – P. 313–314

мала зручне віконце для зручності очищення²⁵⁰; стічні ями в Лондоні рідко були глибшими за 3 метри²⁵¹, що мало полегшувати процес прибирання. Втім, будинки понад річками та рівчачками могли використовувати для каналізації саме водойми (у 1463 р. лондонцям було заборонено будувати свої вбиральні над струмком Волбрук, а в 1477 р. – над міським ровом)²⁵²; будинки з суміжними стінами, що стояли в один ряд, могли розділяти між собою стічні ями. Вночі в будинках використовували туалетні горщики (вони часто фігурують в описах майна як "jakes"), натомість слуги могли здійснювати сечовипускання просто з вікна (відомий випадок загибелі слуги, який спросоння впав з другого поверху (близько 10 м від рівня поверхні) під час справляння фізіологічної потреби)²⁵³. У контракті 1308 р. на будівництво житла для ремісника передбачено наявність двох труб, що відкривалися в канаву, на якій мали бути дерев'яні ґратки²⁵⁴. У приватних вбиральнях часто знаходять залишки тканини або моху, які могли слугувати середньовічним англійцям за туалетний папір чи гігієнічні серветки для жінок²⁵⁵.

Облаштування особистих туалетів виявляло тенденцію до розмежування публічного і приватного, яка цілком явно намітилася в Пізньому Середньовіччі (так, коли в 1333 р. через часткове руйнування одного з лондонських туалетів виявилось, що події всередині споруди відтепер доступні цікавому погляду сторонніх спостерігачів, власник вбиральні поскаржився міській владі, що це "річ мерзенна і взагалі неприпустима")²⁵⁶. Можливо, в тому числі й цим останнім можна пояснити те, що практика побудови вбиралень у будівлях громадського

²⁵⁰ Platt C. *The English Mediaeval Town...* – P. 89.

²⁵¹ Keene D. *Issues of water in London to c. 1300* / D. Keene // *Urban History*. – Volume 28. – Issue 02 (August 2001). – P.173.

²⁵² Sabine E. L. *Latrines and Cesspools...* – P. 310

²⁵³ Hanawalt B. A. *Growing Up in Medieval London...* – P. 28–29.

²⁵⁴ Salzman L. F. *Building in England down to 1540. A Documentary History* / L. F. Salzman. – Oxford: Clarendon Press, 1952. – P. 417–418.

²⁵⁵ Magnusson R. J. *The Water Technology...* – P. 166.

²⁵⁶ 'Misc. Roll DD: 19 Aug 1328 – 15 Oct 1339 (nos 299–348)', *London Assize of Nuisance, 1301–1431: A Calendar* / ed. by H. M. Chew and W. Kellaway. – London, 1973. – P. 69–85. *British History Online* [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.british-history.ac.uk/london-record-soc/vol10/pp69-85> [accessed 8 January 2017].

призначення занепала після Чорної смерті, відродившись лише в XVI ст.²⁵⁷ Винятком був Лондон, де ще в 1342 р. відомий будівельний контракт на спорудження шинку, що передбачав і вбиральню²⁵⁸, у 1370 р. – аналогічний документ, що стосувався будівництва низки крамниць²⁵⁹, а в 1383 р. в новій будівлі митниці було передбачено вбиральню на дві особи²⁶⁰; датовану 1421 р. скаргу мешканців одного з районів Сіті на відсутність вбиралень у рядах будинків, що здавалися в оренду бідним мешканцям²⁶¹, можна розглядати як свідчення того, що сама ідея облаштування вбиралень в оселях навіть нижчих прошарків населення не була чужою лондонцям. Хоч і рідше, ніж водогони, та все ж громадські вбиральні теж ставали об'єктами благодійності з боку містян²⁶².

Очищенням систем каналізації та водопостачання займалися спеціально найняті особи: станом на 1466 р. у Лондоні з ними укладали договір на 10 років, у Бристолі ж у 1376 р. було укладено пожиттєвий контракт з робітником, який мав одержувати величезну як на ті часи зарплатню в 10 фунтів на рік (щоправда, він мав самотійно не лише очищувати, а й ремонтувати водогони). Їхнім головним завданням був нагляд за водогонами, громадські ж вбиральні очищували доволі рідко – у Кембріджі, наприклад, з 1503 р. це відбувалося раз на три роки²⁶³. Та незважаючи на високу платню, цей вид діяльності був одним з найменш престижних серед усіх можливих занять: з асенізаторами порівнювали хіба що

---

²⁵⁷ Platt C. *The English Medieval Town...* – P. 89. Це часом призводило до трагікомічних наслідків: у 1484 р. один мешканець Йорка скаржився міській раді, що в місцевому шинку "Дракон" в нього вкрали шмат золота, поки він виходив надвір, аби справити свої фізіологічні потреби (Britnell R. *York under the Yorkists / R. Britnell // Daily Life in the Late Middle Ages.* – Stroud: Sutton Publishing, 1998. – P. 177, 220 (n. 17).)

²⁵⁸ *Building Contracts for a Tavern and House, 1342 // Medieval Towns: A Reader / Ed. by M. Kowaleski. (Readings in medieval civilizations and cultures: XI).* – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – P. 365.

²⁵⁹ Platt C. *The Mediaeval Town...* – P. 89.

²⁶⁰ Ottaway P. *Archaeology in British Towns: From the Emperor Claudius to the Black Death / P. Ottaway.* – London: Routledge, 1992. – P. 182.

²⁶¹ Rawcliffe C. *Sources for the study...* – P. 184 (P. 175–195).

²⁶² Rawcliffe C. *Health and Safety...* – P. 143.

²⁶³ Magnusson R. J. *The Water Technology...* – P. 118; Deering C. L. *Cluster and Clash?...* – P. 215.

демонів, які змушені копирсатися в смороді людських гріхів. На нашу думку, цьому сприяв той факт, що роботи відбувалися, як правило, в нічний час (звідси пізніша назва професії асенізатора – "night-soil man" або "nightman"), що в свідомості середньовічної людини тісно асоціювався зі злочинністю та гріховністю.

Крім соціальних ризиків, робота очищувача несла й цілком конкретну фізичну загрозу: так, згідно зі звітами лондонських коронерів, у 1337 р. Джон де Малдон, спустившись до колодязя, який він мав прочистити, помер від міазмів; лише два роки потому міський асенізатор Вільям Вомб випадково втопився у Темзі, миючись після важкого робочого дня. Втім, стічні канали могли становити небезпеку і для маленьких англійців: у 1304 р. однорічний хлопчик загинув, впавши до рівчака²⁶⁴. Струмки та стічні канали, в які найчастіше скидалося сміття, часто одержували від містян відповідні неформальні назви, зафіксовані навіть у джерелах публічно-правового характеру, як-от "Shitelane" у Вінчестері²⁶⁵ чи "Shitbrook" в Ексетері²⁶⁶.

Навіть будівництво водогону не означало автоматичного розв'язання всіх санітарно-гігієнічних проблем: так, мешканці міст могли несанкціоновано відбирати з них воду²⁶⁷, прати білизну, мити рибні та м'ясні тельбухи²⁶⁸. Крім того, попит на воду значно перевищував пропозицію, що призводило до великого скупчення людей перед резервуарами води, а це, в свою чергу, могло вилитися

²⁶⁴ Woolgar C. M. *The Senses in Late Medieval England...* – P. 128–129, 142.

²⁶⁵ Deering C. L. *Cluster and Clash?...* – P. 217.

²⁶⁶ Mortimer I. *The Time Traveller's Guide...* – P. 7.

²⁶⁷ Наприклад, за несанкціоноване приєднання до міської водопровідної мережі Вільяма Кемптона з Фліт-стріт в 1478 р. піддали публічному покаранню: посадили на коня, поставивши на голову схожу на водопровідну трубу, постійно наповнювану водою посудину, в якій просвердлено дірочки, аби вода стікала йому на голову. У такому стані його провели до Великого водогону Лондона, де на знак іншим мешканцям прилюдно оголосили про його злочин. Див: Foord A. S. *Springs, Streams, and Spas of London* / A. S. Foord. – London: T. W. Unwin, 1910. – P. 267 (n. 1).

²⁶⁸ *Ibid.* P. 144–147, 153–154.

в їхнє пошкодження²⁶⁹. Тож ті, хто могли собі це дозволити, користувалися криницями або ж послугами рознощиків води²⁷⁰. Законне ж встановлення власної системи водопостачання зустрічалося вкрай рідко: відомо, що на 1509 рік один з будинків Глостера був приєднаний до міського водогону²⁷¹. Таким чином, на практиці регулярно користуватися перевагами централізованого водопостачання мали змогу або заможні містяни, або ті, що жили в безпосередній близькості від водогону: на 1350 р. у Лондоні таких було всього 45 родин – менше 1% загального населення міста²⁷². Крім того, в більшості водогонів використовувалися небезпечні для здоров'я свинцеві труби.

Незважаючи на наявність вбиралень, чимало містян продовжували, як і раніше, справляти фізіологічні потреби прямо на вулицях, більше того, вважали це правильним і природним: так, Едмунд ле Котелер вчинив збройний опір двом чоловікам, які намагалися запобігти його вуличному сечовипусканню²⁷³. За жорстокою іронією долі, одного з таких порушників, семирічного лондонського хлопчика Джона ле Столера, що використовував вулицю не за призначенням, розчавив колесом неухажний візник, що перевозив воду²⁷⁴. У Лондоні в 1307 р. мешканці не побоялися дорікнути конюхові самого принца тим, що він не скористався "більш пристойним" методом – громадською вбиральнею²⁷⁵.

Підсумовуючи, висловимо думку, що місту були притаманні як кричуща антисанітарія, так і продуманий комплекс заходів щодо поліпшення ситуації. Не варто недооцінювати ані виклики, які стояли перед містами і змушували їх вдаватися до активної нормотворчої діяльності на їх розв'язання, ані рішучості, з якою ця остання предметно й матеріально втілювалася в життя (чому маємо й

²⁶⁹ Foord A. S. Springs, Streams, and Spas... – P. 139–143.

²⁷⁰ Ibid. – P. 143, 212 (n. 21).

²⁷¹ Holt R. Medieval England's Water-Related Technologies / R. Holt // Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource Use / Ed. by P. Squatriti (Technology and change in history; Vol. 3). – Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000. – P. 99 (P. 51–100).

²⁷² Keene D. Issues of water in London... – P. 178.

²⁷³ Magnusson R. J The Water Technology... – P. 161.

²⁷⁴ Ibid. – P. VII.

²⁷⁵ Sabine E. L. Latrines and Cesspools... – P. 307.

археологічні підтвердження). Результатом вжитих заходів стало істотне поліпшення санітарно-гігієнічного стану англійських міст упродовж пізньосередньовічної доби.

2.2. Житлові умови

Як і в наші часи, житло було предметом особливо пильної уваги середньовічних містян. Це не лише спосіб вберегтися від примх кліматичних і метеорологічних умов, а й певний світ, напівсакральний простір, світський храм. Недарма дім – просторий, затишний, теплий – був об'єктом численних мрій і зітхань. Сам Чосер мріяв про залиту сонцем кімнату з розписами на стінах і кольоровими вітражами на шибках, виконаними на давні та сучасні мотиви²⁷⁶. Крім того, житло – це й показник соціального статусу, заможності людини; інформація, яку несе в собі зовнішній вигляд будинку, спрямована безпосередньо на спостерігача, часом розкриваючи амбіції та жадання господаря житла. Все це змушує поближче придивитися до дому Середньовіччя.

Загалом в Англії був поширений так званий „садибний” тип будинку, малоповерховий та „розпластаний” по горизонталі. Усі будівлі англійського фахверку групувалися навколо центрального двору, ядром композиції був хол. Головною архітектурною прикрасою в цей період став еркер. Стелі робили плоскими або склепінчастими. Плоскі стелі були поширені в тих приміщеннях, де проблема безпеки не була основною, і тому не вимагалось зводити товсті стіни чи вогнестійкі склепіння. В найбагатших будинках можна було зустріти орнаментовану підлогу з плитки²⁷⁷.

Розкопки в Саутгемптоні дали змогу виявити те, що археологи назвали найранішою повністю збереженою та сформованою пізньосередньовічною житловою будівлею (XIV ст.). Цей маєток складався з двох поверхів і підвалу-комори. Головна кімната знаходилася позаду фасаду, що виходив на вулицю і в якому розміщувалася крамниця; прохід між цими двома камерами був закритий ширмою. У північній стіні знайдено рештки комину з імпортованої фламандської

²⁷⁶ Geoffrey Chaucer. *The Book of Duchess...* – Lines 321–337.

²⁷⁷ Матюнина Д. С. *История интерьера...* – С. 134.

цегли (інші види опалення в містах XIV ст. уже відмирили). Перший поверх завершувався "внутрішньою кімнатою" позаду холу, яка застосовувалася як парлор або кабінет для ведення справ. З холу можна було піднятися сходами на другий поверх – у коридор, що йшов уздовж всього південного боку будинку з кімнатами на кожному з його кінців. Одна з них ще ніяк не була відокремлена від власне коридору засобами будівельної техніки, але археологи припускають наявність ширми та/або завіси, що кріпилася до верхньої балки. Спальня ж господаря мала двері, хоч і не опалювалася²⁷⁸.

XIV ст. стало часом кардинальних змін у житлі заможних бюргерів, виразно описаних Артуром Брайантом: "У будинках багатих людей з'явилися комини з трубами замість задимлених відкритих вогнищ; фламандське скло посіло своє місце у візерунчастих вікнах... було зведено пишні резиденції лордів і купців, з окремими спальнями та тинькованими стінами"²⁷⁹. Будинок багатого містянина вже на той час обов'язково повинен був мати хол, тобто вестибюль: "Zer hoe wonede inne, // Zat wes ríche won; // And com into zen halle..." ("Дім, у якому вона жила, // Який багатим був; // І він зайшов у хол...")²⁸⁰. У 1310 р. в контракті на будівництво трьох крамниць у Корнмаркеті (Лондон) зазначалося, що будівлі мають бути триповерховими, причому на другому поверсі мали розташовуватися зала, димар, склади та кладові, кухня, а на третьому – житлові приміщення та вбиральні²⁸¹.

²⁷⁸ Quiney A. *Town Houses of Medieval Britain* / A. Quiney. (Paul Mellon Centre for Studies.) – New Haven: Yale University Press, 2004. – P. 248–249.

²⁷⁹ Брайант А. *Епоха рыцарства...* – С. 445.

²⁸⁰ Dame Siriz // *Old And Middle English...* – P. 424, lines 20–22.

²⁸¹ "Et en le premier etage sur les schopes serrount deus Sales, oue Chimynees, botelerie, panetrie et Quisine, sulom coe que la place est graunde. Et en le Estage par amount sur les sales serrount deus beles chaumbres, oue chaumbres curteyses." Звернімо увагу на оригінальний ефвемізм на позначення вбиралень – "chaumbres curteyses" ("кімнати ввічливості"). На початку XIV ст. відверта розмова про справляння фізіологічних потреб багатьом все ще не уявлялася можливою, надто ж вишуканою старофранцузькою мовою. У подальшому для цього часто застосовували слово "garderobe", яке, однак, вживалося і в значенні "особиста кімната", через що часом виникають труднощі в інтерпретації цього терміну (як і його аналога "privy chamber") у джерелах. – Salzman L. F. *Building in England...* –

Вже в XIV ст. глиняні та дерев'яні будинки починають поступатися місцем кам'яним і навіть цегляним – особам, які будували з цих матеріалів, надавали привілеї²⁸². До колишніх одноповерхових будинків долучалися верхні поверхи (solars), які застосовувались як спальні. Входили до них по дерев'яних (інколи – кам'яних) сходах зовні. Крамнички розташовувалися в амбарі самого будинку, а розкладені вдень на прилавках чи повішені на вікнах товари на ніч зачинялися в льох. Величезні вивіски, на яких було намальовано крам, яким торгують у цій крамниці (через відсутність всезагальної грамотності текстові написи найчастіше були недоцільними), знаходилися на висоті не менше 9 футів (приблизно 2,7 м) – з розрахунку, щоб під ними міг проїхати вершник на коні²⁸³.

У XIV ст. цеглу завозили з Фландрії: її висока ціна стримувала поширення цього будівельного матеріалу. Втім, тут спостерігалися значні регіональні особливості: у знелісненій східній частині острова цегла стала звичним матеріалом уже в XV ст. – тим паче на той час англійські майстри опанували таємницю виробництва цегли з глини²⁸⁴. З XIV ст. також входить в ужиток система кам'яних фундаментів і дерев'яних каркасів у житловому будівництві. Втім, значущими залишалися регіональні розбіжності, пов'язані з гетерогенністю природно-кліматичних умов: так, у Норіджі ще й у XV ст. важливе значення як будівельний матеріал мала глина, а в Лінні – навіть мазанки²⁸⁵. Прогрес у розвитку будівельних технологій у жодному разі не можна розглядати як лінійний рух по висхідній лінії²⁸⁶. Економічний занепад XIV-XV ст. спричинив певну

Р. 418, Р. 432–433 ("garderobe" як вбиральня – один з нечисленних випадків, коли за контекстом (згадуються труби) точно можна визначити, що йдеться саме про вбиральню, а не про особисту кімнату).

²⁸² Більше про це див.: Чередніченко О. В. Житлові умови в англійському місті XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 48 (2017). – С. 275–278.

²⁸³ Mortimer I. *The Time Traveler's Guide...* – С. 56.

²⁸⁴ Тревельян Дж. М. *История Англии...* – С. 67.

²⁸⁵ Dyer C. *Standards of Living...* – Р. 202.

²⁸⁶ Чередніченко О. Житло англійських міщан XIV–XV ст. / О. Чередніченко // Шевченківська весна–2017 : історія : матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф.

інволюцію будівельної справи, так само спричинену економічним занепадом XIV–XV ст. Так, у Саутгемптоні з середини XIV ст. купці вже не будували кам'яних будинків. Проте з середини XV ст. цю тенденцію поступово вдалося подолати. Найкращою ж рекомендацією середньовічним будівельникам може слугувати той факт, що й досі в Солсбері зберігаються 80 будинків, зведених у середньовічний період, а по всій Англії рахунок мусить іти на тисячі²⁸⁷.

Поширеними залишалися дахи з гонту, дошок чи навіть соломи, незважаючи на міркування пожежної безпеки. З кінця XIV ст. дедалі популярнішими стають димарі, здебільшого залізні; втім, часто вони являли собою не більш як пічки з залізними ґратками, на які вкладалося паливо – деревина чи вугілля. Каміни в сучасному розумінні залишалися привілеєм найбагатших будинків, як і повноцінні цегляні димарі – через, як уже було зазначено, високу ціну на цеглу. "Напівчорне" опалення будинку вкупі з застарілими матеріалами покриття даху ми можемо визначити як одні з основних чинників пожежної небезпеки в містах. Саме через це наприкінці Середньовіччя соломі й гонту дедалі частіше замінювали черепицею чи шифером. Та судячи з того, що в лондонській пожежі 1454 р. згоріли всі без винятку мешканці ("unus cum sua uxore et pueris ac servientibus omnes") однієї з ремісничих осель²⁸⁸, чимало будівель і надалі залишали бажати кращого в плані пожежної безпеки. До цього варто додати, що всі існуючі на землі будівлі так чи інакше мали бути зруйновані в ході Апокаліпсису²⁸⁹.

Хоча дим за відсутності димаря в ліпшому разі виходив через вікна, англійці встигли звикнути до такого способу життя – настільки, що й наприкінці XVI ст. Вільям Гаррісон з ностальгією згадував старий спосіб опалення: „Тепер у нас багато коминів, і все ще наші пестуни скаржаться на ревматизм, катари та нежить. Тоді в нас не було нічого, крім жаровні посеред зали, а голови наші ніколи не

I. К. Патриляк (голова), ас. I. Г. Адамська (заст. голови), Є. В. Шатілов (відп. редактор). – К., 2017. – С. 217–221.

²⁸⁷ Dyer C. Standards of Living... – P. 204.

²⁸⁸ Six Town Chronicles of England / Ed. by R. Flenley. – Oxford: Clarendon Press, 1911. – P. 108.

²⁸⁹ The Pryk of Conscience: Part Five... – Lines 25–26.

боліли. Через те, що в дні дим вважався найкращим захистом дерев'яних колод будинків [від руйнування], то з цієї ж причини він вважався найкращим лікувальним засобом для збереження здоров'я доброї людини [господаря] та його родини”²⁹⁰.

У XV ст., очевидно, вже було вироблено типовий план будинку заможного бюргера-підприємця²⁹¹. Вільям Каннінг, один з найбагатших купців Бристоля, мав будинок з черепичною підлогою, вікнами з різнокольорового скла та розкішними завісами, розміром приблизно 20x16м. В основі лежало дуже велике сховище (cellarium) для товарів, що мало реберчасту покрівлю з каменю та дерев'яних дошок. Перший поверх (він розташовувався на рівні землі, звідси вираз “ground floor”, що й досі побутує в Англії) відводився під три-чотири вузькі крамниці під одним дахом, з прилавками, що виходили на вулицю. За ними знаходився вестибюль (aula) під високою дерев'яною стелею в формі арки. На другому поверсі розміщувалися кімната для помешкання (camera), спальня, вітальня (дослівно – “говорильня” (“parlatorium”, “parlour”), тобто місце, де обговорювалися комерційні угоди), кухня (coquina). Під самим дахом розташовувалося дворівневе горище (solaria). На кожному поверсі були засклені вікна, заскленими були навіть деякі стіни між кімнатами. Дерев'яні елементи зазвичай виготовляли з дуба чи каштана. Естетичний елемент виступав на перший план у дизайні інтер'єру: принаймні всі виступаючі дерев'яні скоби та дверні коробки прикрашалися різьбленням. У 1461 р. Вільям Каннінг приймав у себе новоспеченого короля Едуарда IV²⁹². До вищесказаного варто додати, що найбільш популярними були декоративні черепки-“гребінці”, що

²⁹⁰ Тревельян Дж. М. История Англии... – С. 82.

²⁹¹ Див. додаток 2.1. Особливості планування житлових будинків в англійських середньовічних містах детально дослідив В. Пентін (Pantin W. A. Medieval English Town–House Plans / W. A. Pantin // Medieval Archaeology. – Vol. 6 (1962). – P. 202–239.) Його класифікація типів розташування будинків відносно вулиць (з певними модифікаціями) і донині вважається такою, що не втратила наукової вартості.

²⁹² Antiquities of Bristol in the middle centuries; including the topography by William Wyrcestre, and the life of William Canynges / Ed. By J. Dallaway. – Mirror Office, 1834. – P.191–193 [Електронний ресурс.] – Режим доступу: http://www.archive.org/stream/antiquitiesofbri00dall/antiquitiesofbri00dall_djvu.txt

встановлювалися по краях даху. Ця тенденція знову підтверджує наш попередній висновок про посилення естетичного начала в будівництві домівок.

Як свідчать розкопки в Норіджі, переобладнувалися і вже існуючі будинки: встановлювалася система опалення та внутрішня каналізація, додавалися великі вікна. У XV ст. у цьому найбільшому місті Східної Англії вперше в королівстві з'явилася кахляна піч²⁹³. При цьому тесляр, якому посміхнулася вдача, міг збудувати собі будинок і з будівельного сміття – принаймні брістольський будівельний контракт 1472 р. передбачав, що вся деревина призначеного під знесення будинку, на місці якого найманий тесля мав звести нову ошатну будівлю, мала дістатися будівельникові²⁹⁴.

У щільно забудованих містах не марнували жодної можливості збільшити корисну площу будівлі. З огляду це розтягувався також географічний ареал поширення таких конструктивних особливостей будинків, як склепінчасті підвали, що дозволяли розширити ефективну площу будинку, заощаджуючи при цьому будівельний простір. Так само набули популярності "пентхауси" – еркери, що нависали над вулицею, випинаючи з будівлі. З'явившись у столиці близько середини XIII ст., з XIV ст. вони стали ширитися й іншими містами. Висота крайньої нижньої точки пентхаусу над рівнем землі при цьому регламентувалася, аби не заважати рухові вершників. Помилковим, однак, було б вважати, що всі пізньосередньовічні вулиці були вузькими, на що вказує і поширений у середньовіччі одонім (назва вулиці) Брод-стріт (Broad Street – "широка вулиця"). Типовим прикладом такої вулиці є Брод-стріт у Ладлоу – вулиця завширшки 23 м, що вела до ринку²⁹⁵. Іншим можливим шляхом було додавання задніх дворів. Наприклад, будинок заможного купця з Солсбері, зведений у XV ст., мав великий задній двір, а до того ж – широкий проїзд поряд з парадною залогою, що дозволяв

²⁹³ Ayers B. *Understanding the Urban Environment: Archaeological Approaches to Medieval Norwich* / B. Ayers // *Medieval East Anglia* / Ed. by C. Harper-Bill. – Woodbridge: The Boydell Press, 2005. – P. 80.

²⁹⁴ Salzman L. F. *Building in England...* – P. 598.

²⁹⁵ Hindle P. *Medieval Town Plans* / P. Hindle. – Oxford: Shire Publications Ltd, 1990. – P. 28–29.

візкам проїжджати до заднього двору прямо з вулиці. Будівлі шинків (як-от у Глостері та Гластонбері), шпиталів (як-от у Вінчестері) та коледжів (як-от в Оксфорді та Кембриджі) теж відтепер будувалися з розрахунку на наявність заднього двору. Заощадженню дефіцитного простору неабияк сприяло соціо професійне топографічне членування міста: кілька сусідніх будинків купців чи ремісників найчастіше мали спільні підвали, в яких облаштовували комори для зберігання продукції. В Оксфорді спостерігалася ще більш вражаюча картина, коли 5 збудованих у 1320-х рр. крамниць мали не лиш спільні підвали, а й одну залу з наскрізним проходом, що долучалася до задньої частини цих п'яти будівель, яку обіймав шинок (щоправда, прямого сполучення між залою та крамницями не було, на відміну, наприклад, від Честера, де схоже розташування будівель мало цю особливість).

Цікаве поєднання цих конструктивних особливостей наочно видне на прикладі крамниць того самого Честера, що мали фактично два поверхи – підвальний та еркерний; від підвального поверху, що розташовувався на рівні вулиці, вгору вели вузькі доріжки між крамницями "вглиб" будівель (рівень землі на паралельній вулиці позаду крамниць відповідав рівню еркера будинку). Крамниці розташовувалися на кожному з поверхів, для чого на верхньому поверсі було облаштовано наскрізні криті галереї вздовж фасадів будівель²⁹⁶. До Чорної смерті більшість будівель у центральних районах міст містили крамниці на рівні землі. Ще й у 1417 р. з 839 будинків Вінчестера в 437 розташовувалися крамниці чи майстерні, а на центральній Хай-стріт налічувалося 102 напівпостійні прилавки. Найбільші крамниці могли мати до трьох поверхів і чотирьох входів, відрізняючись подібними до портиків арочними входами та багатьма великими вітринами²⁹⁷. У Честері житло купців знаходилося за крамницями, що виходили на дорогу. Найбільш поширеними були будинки, що мали до двох підвалів зі склепінням; їхні холи виходили на вулицю під прямим кутом. Більші будинки

---

²⁹⁶ White G. J. *The Medieval English Landscape...* – P. 131–135.

²⁹⁷ Clark D. *The Shop within?: An Analysis of the Architectural Evidence for Medieval Shops* / D. Clark // *Architectural History*. – Vol. 43 (2000). – P. 59, 62.

могли мати й три підвальні приміщення, з наскрізним проходом. Часто ці будинки розміщувалися на розі вулиць, що дозволяло встановлювати додаткові вікна та полегшувати доступ до стаєнь і прибудов на задньому дворі. Ми знаємо, що подібні будинки в Честері мали окрему кухню, принаймні дві великі кімнати, огорожений парканом город і двері до саду. Більшість будинків були зроблені з дерев'яного каркасу; каміння використовували лише для низьких опорних стін, стін підвалів на рівні землі та виступів, що підтримували дерев'яні поверхи²⁹⁸.

Ще одним завданням, що мало бути виконане архітекторами та будівельниками житлових споруд, була утилітарність, що в ідеалі уможливлювала якомога більшу автаркічність домашнього господарства. Маєтки багатих лондонських купців ненабагато поступалися замкам аристократів за грандіозністю, при цьому були значно функціональнішими. Так, кількаповерхова садиба Пекемів у середині XV ст. була добре укріпленою, мала власну пристань на Темзі з підйомним краном для вивантаження товарів, величезні підземні склади, окремі комори та м'яса та приміщення для птиці, парадну залу та кілька віталень, гардероб, будуар з водогоном, капицю та чимало кімнат²⁹⁹. Тій-таки меті слугували окремі сховища для рідких (*buttery*) та твердих (*pantry*) товарів і продуктів. З XIV ст. в моду входили також коридори, що приховувалися ширмами – і знову ж таки не так з метою конспірації, як задля недопущення проникнення холоду до парадної зали³⁰⁰.

Добрий будинок у Пізньому Середньовіччі повинен був мати як спільну залу (хол), так і окремі кімнати (камери)³⁰¹. У XV ст. норіджський купець Роберт

²⁹⁸ Laughton J. *Life in a Late Medieval City...* – С. 82.

²⁹⁹ The dower for Agnes Pekham, 1463 // *English Historical Documents...* – P. 1160–1161.

³⁰⁰ Mortimer I. *The Time Traveller's Guide...* – P. 148.

³⁰¹ "And I beheulde a faire hous with halles and chambres", – написано в поемі "Mum and the Sothsegger", що продовжувала "Видіння Петра-орача". – Richard the Redeless and Mum and the Sothsegger / Ed. by J. M. Dean. – Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 2000 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/dean-richard-the-redeless-and-mum-and-the-sothsegger-mum-and-the-sothsegger> Пор. ситуацію у Франції, де велика зала

Топпс навіть надбудував над своїм будинком другий поверх, аби влаштувати презентабельніший хол³⁰². В аристократичних будинках холл вважався переважно чоловічою зоною, а кімнати – жіночою ("Рицарі сиділи в холі, всі дами – в кімнаті"³⁰³. Однак нема підстав припускати, що те саме стосувалося й англійського містянства: у будинку містянина хол – це передусім місце для ведення виробництва, торгівлі, надання послуг, тобто сфер, у яких дружина зазвичай активно допомагала чоловікові. Втім, крім холу, могли існувати й інші кімнати для гостей: у заповіті мешканця Беверлі Томаса Кріка згадано "gest-chambre" ("гостьову кімнату")³⁰⁴. Купець з того ж міста Джон Бромптон у заповіті 1444 р. міг похвалитися великою кількістю кімнат, що мали різні назви – "передпокій", "кімната для відпочинку", "кімната для прислуги", "велика кімната" (*magna camera*) тощо³⁰⁵. Синкретизм простору роботи та простору відпочинку починає порушуватися: так, йоркські цехові постанови від 1417 р. забороняють підмайстрам займатися роботою в своїх особистих кімнатах³⁰⁶. Відчуття приватності посилювалося системою коридорів, яка надавала доступ до верхніх поверхів лише з внутрішнього двору, а не з зовнішньої драбини, як раніше. Звісно, треба мати на увазі, що часто причиною виникнення таких коридорів було не свідоме бажання домовласника, а недоліки в архітектурному плануванні³⁰⁷. Особисті покої, тобто спальня, характеризувалися найвищим можливим у Середньовіччі ступенем приватності. Лише за зачиненими дверима спальні еротизм був "на своєму місці", тож саме там його зазвичай розміщували автори навіть найбільш ризикованих з погляду конвенційної моралі літературних творів,

---

повсякчас була зарезервована за аристократією та духовенством (D. Webb. *Privacy and Solitude*... – P. 100).

³⁰² Webb D. *Privacy and Solitude* / D. Webb. – London: Hambledon Continuum, 2007. – P. 108.

³⁰³ *Knyghtys sate in the halle // Ladyes in the chaumbur alle.* – *The Romance of Guy of Warwick: the Second or Fifteenth Century Version* / Ed. by J. Zupitza. – Oxford: Early English Text Society, 1876. – P. 5 (Lines 151–152).

³⁰⁴ *Testamenta Eboracensia*... – P. 36.

³⁰⁵ *Testamenta Eboracensia*... – P. 100–103.

³⁰⁶ *York Memorandum Book*... – Vol. 1. – P. 182.

³⁰⁷ Webb D. *Privacy and Solitude*... – P. 100.

в результаті чого сама кімната ставала свого роду синонімом інтимної пригоди³⁰⁸ та еротичного підтексту ("Gentle cock perches him in my lady's chamber")³⁰⁹. Усе вищесказане змушує зі скепсисом поставитися до апріорного твердження А. Р. Екерча, ніби потяг до приватності був зумовлений тим, що "зі швидким зростанням особистого добробуту посилювалися й власницькі інтереси стосовно його збереження"³¹⁰: насправді, як бачимо, сприйняття приватності визначалося переважно позаекономічними чинниками. Втім, в особистому просторі перебувало й особисте майно: у пізньому середньовіччі скрині дедалі частіше розміщуються коло ліжок³¹¹.

Слід, однак, розуміти, що звичне для нас уявлення про двері як про певну "візитівку" будівлі та "дзеркало" інтер'єру могло не знайти розуміння у середньовічних містян. Так, бюргери Ессексу найчастіше заходили в свої крамниці через поперечні проходи, тоді як двері були вузькими та закривалися ставнями³¹². Очевидно, в суспільстві, де приватний простір усе ще перебував на стадії становлення, а сакральний для багатьох культур акт переступання через поріг будинку³¹³ зазвичай повторювався не один десяток разів протягом одного

³⁰⁸ *Hogyn cam to bowers dore, // He tryld upon the pyn for love. (Old Hogyn's Adventure // The Trials and Joys of Marriage. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2002. – lines 2–3 [Електроний ресурс.] – Режим доступу: (<http://d.lib.rochester.edu/teams/text/salisbury-trials-and-joys-secular-lyrics#S8>)*

³⁰⁹ *And every nyght he [gentil cok] perchit hym // In myn ladyis chaumbyr (I Have a Gentle Cock // The Trials and Joys of Marriage... – lines 19–20. Імовірно, збіг з сучасним сленговим застосуванням слова "cock" на позначення чоловічого статевого органу не випадковий, адже такий слововжиток не молодший за Шекспіра (Benedito F. S. The Treatment of Sex Phrasology in the 2nd Editon of the OED / F. S. Beneditto // Revista Española de Lingüística Aplicada Spanish Journal of Applied Linguistics. – Vol. 14 (2000–2001). – P. 389.); німецький аналог фіксується вже в 1503р. (див. гасло "Cock (n.20)" в Oxford English Dictionary).*

³¹⁰ *Екерч А. Р. На исходе дня: История ночи / [Пер. с англ.] – Санкт-Петербург: Азбука, 2010. — С. 202.*

³¹¹ *Eames P. Furniture in England, France and the Netherlands from the Twelfth to the Fifteenth Century / P. Eames. (=Furniture History. – Vol. 13.) – Leeds: Maney, 1977. – P. 137.*

³¹² *Stenning D. F. Timber-Framed Shops 1300–1600: Comparative Plans / D. F. Stenning // Vernacular Architecture. – Vol. 16 (1985). – P. 35.*

³¹³ *Ван Геннеп А. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов /*

дня, двері не могли виконувати функцію чіткого вододілу між особистим (приватним) і спільним (публічним). Втім, таку функцію могла, на нашу думку, виконувати особлива сполучна ланка ("intimate connexion") між крамницею та холлом, що стає дедалі поширенішою в пізньосередньовічний період³¹⁴. Певно, саме "інтимізацією" житлового простору слід пояснювати і той факт, що у XIV ст., як зазначає Д. Ф. Стеннінг, малий відкритий хол, характерний для Центральної і Південної Англії у попередні століття, поступово зникає³¹⁵.

Нижчі верстви суспільства, натомість, перебували в кардинально відмінному становищі. Можна виділити два типи житла міських низів. По-перше, це дешеві котеджі та групи („ряди”) недорогих будинків. Вони часто знаходилися на околиці міста, в глибині вулиць, чи на краю території, що належала одній з церков. Останні, як-от Ряд Божої Матері в Йорку, вперше зафіксований у 1316 р., будувалися церквою з метою одержання прибутків від здачі житлових місць в оренду. Йоркські будиночки були двоповерховими, розміри одного поверху складали приблизно шість на чотири метри. По-друге, це житлові місця у великих будинках: інколи багаті мешканці будинку просто виділяли частину осель під помешкання для наймачів, іноді такі будинки були спеціально побудовані з метою оренди. Останні були поширені у Ворвікширі, зокрема, в Ковентрі³¹⁶. Розкопки у Вінчестері виявили чотири вишикувані в ряд кам'яних фундаменти площею всього-навсього по 5 кв.м., що мусили належати будинкам для бідних; при цьому спостерігалися також сліди поділу приміщення на житлову та спальну зони. Схожі результати дало археологічне вивчення місцевості в Нортгемптоні. У Вустері було виявлено крихітні кам'яні стіни, на яких зводився дерев'яний каркас – очевидно, будинку бідних ремісників і поденних робітників³¹⁷. Заможніші ремісники, як-от ткач Томас Броун з Ковентрі (1425), могли мати будинок 15 м завдовжки з трьома відділеннями – одне для зали, друге – для двох учнівських

А. Ван Геннеп. – М.: Издательская фирма "Восточная литература". – С. 19–28.

³¹⁴ Clark D. The Shop within?... – P. 80.

³¹⁵ Stenning D. F. Timber-Framed Shops... –P. 35.

³¹⁶ Goldberg P. J. P. Medieval England... – С. 110–111.

³¹⁷ White G. J. The Medieval English Landscape... – P. 136.

кімнат і спальні нагорі, третє – для вітальні та ще однієї спальні (всього, таким чином, 6 кімнат); будинок мав два димарі³¹⁸.

Задоволення попиту на будівельників сприяло здешевленню будівельного процесу. Так, у XV ст. за просту двоповерхову будівлю слід було викласти лише 2 фунти; за будиночок на кшталт йоркського – 5 фунтів; двоповерховий будинок ремісника з черепичним дахом міг обійтися в 10–15 фунтів; купецький дім – 33–66 фунтів; нарешті, ціни на побудову повноцінної садиби стартували від 90 фунтів³¹⁹; ціни ж на оренду складали близько 5 шилінгів для котеджу, 20 шилінгів для ремісничого та 2–3 фунти для купецького дому. Незважаючи на низьку ціну, навіть стосовно бідних будиночків документи про оренду житла свідчать про високу плінність орендарів. Дуже часто разом оселялися жінки, особливо вдови, які таким чином почувалися більш захищено.

Земельна ділянка, на якій перебував будинок, часто огороджувалася парканом – і небезпідставно: згідно зі скаргою до лондонського суду в справах виконання Асизи про перешкоджання, щойно паркан господаря було зруйновано, його ділянку почали затоптувати чужі тварини, а з його дерев – красти плоди³²⁰. Замість паркану могла бути стіна з землі чи каменю³²¹.

Меблі в англійських будинках зазвичай розставлялися вздовж стін (крім столів). Типовий набір меблів бюргера складав кілька скринь, підмостків, лав і ослінчиків, стільців і стіл (опис майна Александра Стенні, 1477 р., Честер). Обідній стіл часто ставився напроти комину з тим розрахунком, аби господарі, що сиділи в центрі столу, і гості (праворуч та ліворуч від них) були звернені обличчям до вогню. Господарі зазвичай мали крісла з високою спинкою, а гості, що розсаджувалися на табурети на лави, могли використовувати для опори спини стіни. Відомі, однак, і лавки зі спинками. Матеріалом для меблів слугувало дерево місцевих порід. Англійські меблі вирізнялися від континентальних аналогів більш

³¹⁸ Dyer C. Standards of living... – P. 203.

³¹⁹ Ibid. – P. 205.

³²⁰ Misc. Roll DD: 10 Feb 1301 – 2 Aug 1303 (nos 1–50)', London Assize of Nuisance. – P. 1–10.

³²¹ Ibid.

тонким і досконалим різьбленням; для сидіння, проте, як і на континенті, використовували незручні скрині. Столи мали як опору для кришки вертикальні різні щити, які часто прорізували у вигляді готичних вікон з переплатами. Обідні столи часто робилися розбірними у вигляді дошок, покладених на козли, що забезпечувало їм мобільність і компактність³²².

Асортимент фурнітури постійно розширювався. Описи майна купців показують, що вже в XIV ст. в їхніх помешканнях можна було знайти кофри та скрині, в яких зберігали одяг, книги, прикраси (харчі в скринях – явище пізнішої доби), ослінчики, лави (рідше індивідуальні стільці), козли, з яких монтували столи для прийому їжі, ліжка (від маленьких пересувних для дітей та прислуги до великих з пір'яними матрацами для господарів оселі). У багатших будинках можна зустріти також шафи для посуду; окрема шафа для одягу була ознакою багатства (пам'ятаємо про незначну кількість костюмів у середньовічної людини) та відповідно прикрашалася гобеленами та текстилем³²³; те ж стосується й повноцінного ліжка³²⁴. У Чосера в "Оповіданні мірошника" згадується комод, накритий червоною рядниною³²⁵. Шафи найчастіше робилися двох'ярусними з чотирма-вісьмома дверцятами, що часто нагадували поставлені одна на одну скрині. У широкому поясі між двома ярусами могли перебувати висувні шухляди. Шафи для посуду – буфети – часто поєднували зачинені шухляди з дверцятами та відкриті дощаті полиці для викладання парадного посуду³²⁶. Отже, істинним індикатором майнового стану містянина було саме столове начиння – бронзове, латунне, а особливо срібне: пляшки, пательні, ножі, ложки, чаші та кубки для пиття – з ручками та без, з кришками та без, з однією чи кількома ніжками; посудини для вмивання обличчя та рук, миски та глечики для спільного

³²² Матюнина Д. С. История интерьера... – С. 140–141.

³²³ Laughton J. Life in a Late Medieval City... – С. 83–84.

³²⁴ Ліжка та предмети постільної білизни були настільки цінними, що могли заповідатися не повністю, а по частинах. Тому в заповідях часом зустрічаються формули на кшталт "[заповідаю] ціле (курсив мій. – О. Ч.) моє ліжко" ("totum lectum meum"). – Testamenta Eboracensia... – Р. 163–164.

³²⁵ Дж. Чосер. Кентерберийские рассказы... – С. 86, рядок 127.

³²⁶ Матюнина Д. С. История интерьера... – С. 140–141.

вживання їжі. Навіть багаті містяни нечасто мали більше 5 будь-яких з названих предметів. Придбання столового начиння і скатертин вважалося гідною інвестицією, на якій не варто заощаджувати; звідси й часом зовсім екзотичні речі, як-от кубок, зроблений з кокосового плоду, відзначений в описі майна Х'ю ле Бевера з Лондона (1337)³²⁷. Полідор Вергілій, вочевидь, базуючись на враженнях від Лондона, писав навіть, що нема такого англійця, який не володів би бодай якимось посудом, зробленим зі срібла³²⁸ (вочевидь, ідеться про т. зв. п'ютер (pewter) – сплав олова й інших кольорових металів, "прекрасне олово, що майже не поступається сріблу", як назвали його венеційські послы, що також відзначили прихильність англійців до посуду з цього матеріалу³²⁹).

Починають також поширюватися канцелярські меблі і приладдя для читання та писання, для чого в деяких житлах починають виділяти окремі кабінети ("study"). В інвентарі майна йоркського капеллана Вільяма Ледейла (1438) згадується "cathedra scriptoris" (дослівно "стілець писця")³³⁰. Заповіт йоркського адвоката Джона Дотра вказує на наявність у нього скрині для книжок, що стояла в кабінеті ("unam cistam in studio meo")³³¹. Свого листа до Кресиди Пандар писав саме у такому кабінеті³³².

Розпис шибок фарбами був поширений у світському середовищі Англії вже наприкінці XIV ст., причому художники не обмежувалися релігійними сюжетами, а могли виконати будь-яке замовлення ("Звелю побілити ваші стіни і вставити у вікна скло, // Розписати їх і намалювати на них свій портрет і сплачу за роботу")³³³.

Про ще нещодавно аграрний характер міста нагадували численні городи та садки. Декоративні сади в містах були розкішшю, доступною лише найбагатшим домовласникам – найчастіше вищій аристократії. Натомість городи та садки мали

³²⁷ Mortimer I. The Time Traveller's Guide... – P. 147–151.

³²⁸ Vergil Polydore. English History... – P. 22.

³²⁹ A Relation, Or Rather a True Account... – P. 43.

³³⁰ Testamenta Eboracensia... – Part III. – P. 94.

³³¹ Ibid.– Part II. – P. 232.

³³² Geoffrey Chaucer. Troilus and Criseyde. – Book II. – Рядок 1180.

³³³ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма... – С. 109, рядки 61–62.

суто утилітарне призначення, допомагаючи містянам дещо урізноманітнити раціон (детальніше див. підрозділ 2.3.).

Отже, протягом пізньосередньовічної доби житлове будівництво в Англії розвивалося нерівномірно, зі значними регіональними та соціальними відмінностями. У цілому, проте, можемо говорити як про кількісне, так і про якісне зростання житлового фонду, застосування нових будівельних технологій та архітектурних новинок. Метою, яку ставили перед собою замовники та будівельники, були поєднання функціоналізму й естетизму, збільшення ефективної площі житла в умовах браку земельних ділянок для його побудови. Житло недвозначно вказувало на ступінь заможності його господаря, проте мало також відчутну тенденцію до здешевлення.

2.3. Раціон і режим харчування містянина

Мало в яких життєво важливих операціях може до такої міри виявитися дистанція між різними прошарками населення, як у споживанні їжі. Справді, важко уявити собі більш несхожі один на одний ритуали, ніж квапливе "перехоплення" купленою на вулиці з рук перепічкою без жодного столового начиння (типовий прийом їжі для поденного робітника) та поважний прийом їжі в теплі домашнього казана в спеціально відведеній кімнаті, на застеленому столі, з пристойного посуду та столовим начинням, сидячи на окремому стільці (це могли дозволити собі купецтво та заможні ремісники). Разюча відмінність між вживанням їжі господарями та прислугою виконувала функцію утвердження соціальної дистанції³³⁴. Проте за відмінностями крилася й подібність, яку нижче спробуємо дослідити.

Основним продуктом Середньовіччя був хліб. Відповідно, з'явилися різновиди хліба: найдорожчим і найякіснішим був білий хліб, дешевшим – ячмінний чи житній; бідняки мали задовольнятися гороховим. Втім, навіть і

³³⁴ Як вважали венеційці, англійці дуже щедрі в їжі та питві, влаштовуючи бенкети для інших, проте "членів свого домогосподарства, особливо ж слуг і підмайстрів, годують лише грубим хлібом, пивом і холодним м'ясом, приготованим у неділю на весь наступний тиждень, хоч м'яса дають у великій кількості" (A Relation, Or Rather a True Account... – P. 25.)

пшеничний хліб поділявся на кілька сортів залежно від ступеня очищення зерна. Так, пшеницю грубого помелу використовували для випікання т.зв. "trencher" – твердого хліба, який у вищому світі використовували як шинкувальну дошку для столових потреб³³⁵. Проте в будь-якому разі за якістю хліба стежили особливо суворо. Так, часто зустрічався недоважений хліб. А 3 травня 1316 року пекаря Алана Ліндсі було прикуто до ганебного стовпа, коли довели, що він випікав хліб, що був сирым усередині³³⁶. Більш заможні родини могли споживати хліб на кшталт вказаного в рецепті від 1420 року ("rastons") – присутньо грінки з білого хліба, змішані з яєчним жовтком і вершковим маслом³³⁷.

Крім води, основним напоєм пізньосередньовічної Англії був ель (пиво з ячмінного солоду) – особливо серед бідних прошарків населення. Це, очевидно, створило йому репутацію "напою простолюддя", принаймні серед іноземців (читаємо про "брудне на язик населення Лондона, що хлище ель" у Фруассара³³⁸). Втім, це твердження не надто виправдане: якщо дешеве "рідке пиво" ("peny-ale") та "густе пиво" ("podyng-ale") дійсно споживалися бідняками³³⁹, то найкращі сорти елю не викликали відрази і в більш витончених пияків³⁴⁰. Особливо далеко

³³⁵ Brears P. *Cooking and Dining in Medieval England* / P. Brears. – Blackawton: Prospect Books, 2012. – P. 115.

³³⁶ Общественная жизнь Англии... – С. 100.

³³⁷ Brears P. *Cooking and Dining*... – PP. 119–120.

³³⁸ Froissart Jean. *Chronicles* / Ed. by G. Brereton. – Book Four (1389–1400). – London: Penguin Books, 1978. – P. 446. У таких зовнішніх стереотипах можна вбачати відголоски давнього стереотипу "potatrix Anglia" ("п'яної Англії"), що виник внаслідок норманського завоювання як засіб іншування місцевого населення іноземною елітою (Thomas H. M. *The English and the Normans: Ethnic Hostility, Assimilation, and Identity c. 1066–1220* / H. M. Thomas. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – P. 301–302.)

³³⁹ Певно, саме про такий ель співалося в народній пісні – "Як скуштую доброго вина, то ель уже не до смаку" (Wanne ys haue rythe god wyne, // Me liste drynke non ale). – *The Early English Carols* / Ed. by R. L. Greene. – Oxford: Clarendon Press, 1936. – P. 317.

³⁴⁰ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма... – С. 175, рядки 219–225. Пор. повідомлення венеційських дипломатів: "Прості люди ("paesani") готують два напої з пшениці, жита та вівса: один зветься пивом ("birra"), інший – елем ("ale"); обидва напої вони дуже любляють, та й іноземці не ставляться до них неприхильно, коли скуштували їх чотири чи шість разів... англійці настільки

організація броварської справи зайшла в Ноттінгемі, де було облаштовано цілу мережу підземних приміщень, що використовувались для зберігання солоду та його термічної обробки. При цьому підприємливі містяни зуміли зробити виробництво безвідходним, адже попіл від палива йшов на добування луку для пралень і миловарень. Перевагою такого способу була пожежобезпечність, якої рідко вдавалося досягти в наземних броварнях і пекарнях. Втім, Ноттінгемові пощастило бути заснованим у місцевості, багатій на поклади піщаника, що й уможливило "печерне пивоваріння"³⁴¹.

У світлі вищесказаного не викликає подиву той факт, що до середини XIV ст. діяли асизи, які встановлювали чітку кореляцію між цінами на пшеницю та на хліб і пиво; за продаж неякісного пива та хліба карали (зокрема, ярмутські пивовари, яких спіймали на гарячому, мали провести три дні біля ганебного стовпа³⁴²). Різка зміна демографічної ситуації внаслідок Великої чуми перетворила всі ці розрахунки на нічого не вартий клопоть паперу; після 1350 р. асизи вже не включалися у статутні книги³⁴³. І в подальшому голод ще не раз з'являвся на теренах Англії³⁴⁴; залежність абсолютної більшості мешканців міста від стабільності врожаю в сільській місцевості була неминучою – більше того, що збільшення густоти населення в регіоні, сприяло зростанню попиту на продукти

звикли до пива й елю, що віддають їм перевагу перед вином, навіть коли останнього більш ніж достатньо" (A Relation , Or Rather a True Account... – P. 9–10, 21.)

³⁴¹ Brears P. *Cooking and Dining ...* – P. 92–93.

³⁴² Rawcliffe C. *Sources for study...* – P. 184.

³⁴³ The Assizes of Bread, Beer, & Lucrum Pistoris//Internet Medieval Sourcebook: Fordham University [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.fordham.edu/halsall/source/breadbeer.htm> (перевірено 12.06.2017). Втім, слід зазначити, що з поліпшенням продовольчої ситуації міська влада подекуди починала регулювати навіть ціну на біле вино, як–от у Ковентрі у XV ст. (The Coventry Leet Book: Or Mayor's Register, Containing the Records of the City Leet of View of Frankpledge, A.D. 1420–1555. – Vol. I. – London: Early English Texts Society, 1907. – P. 24.)

³⁴⁴ У 1325, 1331, 1344, 1362, 1374 і 1377 в Англії лютували посухи, у 1309–1323, 1351, 1363 – голод (Huntington E., Visher S. S. *Climatic Changes: Their Nature And Causes* / E. Huntington, S. S. Visher. – London – New Haven: Oxford University Press – Yale University Press, 1922. – P. 101–102).

харчування і, відповідно, ціну останніх (так, у 1315–1317 рр. у Лондоні та окрузі ціна однієї міри пшениці складала 40 пенсів – проти 30 пенсів в інших регіонах³⁴⁵). У разі неврожаю могло доходити до випікання хліба з перемеленого коріння рослин, як-от у 1437–1438 рр., коли ціна одного бушелю пшениці зросла в 5 разів³⁴⁶. Проте через різке зменшення населення і, відповідно, тиску на аграрні ресурси країни і наслідки перебоїв з постачанням були менш жахливими, ніж століттям раніше, коли під час вищезгаданого голоду 1315–1317 рр., як видно з тогочасного вірша "Про злі часи Едуарда II", траплялися навіть випадки дітовбивства та канібалізму й "al Engelond i-wis was in point to spille" ("Англія була готова померти")³⁴⁷. У розпал голоду Едуард II змушений був видати ордонанс про заборону скуповування продовольчих товарів (зокрема, хліба, яєць, м'яса та птиці) на суму понад встановлену, аби зупинити дії спекулянтів, які до того ж намагалися перерізати альтернативні канали постачання провізії³⁴⁸. Таким чином, вихваляння англійців перед кастильців, ніби у їхній країні ніколи не буває ані голоду, ані мору³⁴⁹, слід визнати не чим іншим, як не закоріненим у реальності виявом національної погорди.

Вино англійці імпортували з Франції: як відзначав Полідор Вергілій, англійський виноград був непридатним для виробництва скільки-небудь якісного напою³⁵⁰ (виняток – особиста виноробня Едуарда III у Віндзорському замку, якою

³⁴⁵ The Life of Edward the Second by the So-called Monk of Malmesbury // Medieval England 1000–1500: a reader / Ed. by E. Amt. – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – P. 306.

³⁴⁶ Ingulph's Chronicle of the Abbey of Croyland with continuations by Peter of Blois and anonymous writers / Ed. and trans. by H. T. Riley. – London: Henry G. Bohn, 1854. – P. 398.

³⁴⁷ Symonye and Covetise, or On the Evil Times of Edward II, line 432. Ed. by J. M. Dean // Medieval English Political Writings. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 1996 [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.lib.rochester.edu/camelot/teams/simonfrm.htm>

³⁴⁸ Liber Custumarum // Munimenta Gildhallae Londoniensis / Ed. by H. T. Riley. – Vol. 2. – Part 2. – London: Longman, 1860. – P. 678–682.

³⁴⁹ Diaz de Gamez Gutierre. The Unconquered Knight... – P. 42.

³⁵⁰ Vergil Polydore. English History... – P. 19; A Relation, Or Rather a True Account... – P. 9.

опікувався запрошений французький винороб³⁵¹). Оскільки ще в середині XII ст. автори високо оцінювали вино англійського виробництва, науковці вважають, що причину занепаду англійського виноробства слід шукати насамперед у настанні з початком XIV ст. малого льодовикового періоду, що відсунув кордони зони виноробства на південь, а також в імпорті гасконського вина³⁵². А вже наприкінці XIII ст. ерл Лінкольнський завіз до свого лондонського саду два нові сорти яблук – костард і перлмен; останній став сировиною для виробництва нового напою – сидру³⁵³. За свідченням венеційців, в Англії рідко тримали вдома значні запаси алкогольних напоїв: коли вони збиралися напитися, вони зазвичай ішли до таверни³⁵⁴.

З огляду на часту необхідність поститися риба (сьомга, лосось, пікша, судак тощо) посідала надзвичайно важливе місце в раціоні середньовічного англійця – настільки, що розмір тенет, яким мали право послуговуватися річкові рибалки, чітко регламентувався, а дрібніші тенета спалювалися; адже, виловлювання дрібної риби, як сказано у відповідній постанові, завдає "великої шкоди всім людям міста, так само й іншим, що це місто відвідують"³⁵⁵. На перебої з роздрібним продажем риби громади Лондона в 1321 р. відреагували петицією до короля, в якій зазначили, що недоступність риби є важким ударом по лондонцях зі слугами короля включно ("to the great damage of the mean people of the city, and of the officers of our Lord the King, and of others dwelling within the said city")³⁵⁶. Венеційці відзначали, що англійці в цілому віддають перевагу морській рибі,

³⁵¹ McLean T. *Medieval English Gardens* / T. McLean. – New York: Dover Publications, 2014 (перше видання: New York: The Viking Press, 1981). – P. 267.

³⁵² Utterström G. *Climatic Fluctuation and Population Problems in Early Modern History* / G. Utterström // *The Ends of The World: Perspectives on Modern Environmental History* / Ed. by D. Worster. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – P.45–46; Hinton D. A. *Archaeology, Economy and Society: England From the Fifth to The Fifteenth Century* / D. A. Hinton. – London – New York: Routledge, 1990. – P. 172.

³⁵³ McLean T. *Medieval English Gardens...* – P. 73.

³⁵⁴ *A Relation, Or Rather a True Account...* – P. 21.

³⁵⁵ *Unlawful nets condemned to be burnt (1329)* // *Medieval England 1000–1500: a reader* / Ed. by E. Amt. – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – P. 322–323.

³⁵⁶ *Liber Custumarum // Munimenta Gildhallae Londoniensis.....* – P. 605–608.

особливо ж лососю³⁵⁷; Полідор Вергілій стверджував, що осетри та щуки через значний вилов стали рідкісними, тому дуже цінувалися англійцями; вживали вони, як писав італієць, також мерланг, палтус, скумбрію, лящів, морських півнів³⁵⁸. Популярними через невисоку ціну були маленькі вугрі, плотва, оселедці (ікру оселедця згадує наприкінці XIV ст. навіть знаменита відлюдниця Юліана Норіджська³⁵⁹). Чимало сортів прісноводної риби були рідкісним делікатесом, майже недоступним навіть для заможних мешканців міст, віддалених від річок: у Гуллі в 1464 р. линів і щук вручали як винагороду, у Лестері в 1346 р. дарували графові, власникові міста, лящів і лососів, у Ковентрі в 1458 р. споживали рибу, приготовану за особливим рецептом, лише під час свята³⁶⁰. Дешева ж риба не відзначалася високою якістю: так, у народній пісні кінця XV ст. була скарга на її смердіння, а також відзначалося, що свіжої риби поряд дістати ніде, а морська риба чи лосось надто дорогі³⁶¹. У спогадах лондонських присяжних *inquisitio post mortem*³⁶² пироги з вугрями найчастіше згадуються як неякісна продукція, за виробництво якої притягали до відповідальності недобросовісних кухарів (зокрема, приковували до ганебного стовпа)³⁶³.

Не варто забувати, що англійські міста Пізнього Середньовіччя ще не позбулись остаточно аграрного характеру, отже, у містян був безпосередній доступ до свіжих продуктів. Так, стосовно Честера існують археологічні та

³⁵⁷ A Relation, or Rather a True Account... – P. 9.

³⁵⁸ Vergil Polydore. English History... – P. 23–24.

³⁵⁹ Юлиана Нориджская. Откровения Божественной Любви ... – С. 96–97.

³⁶⁰ Dyer C. Everyday Life in Medieval England... – P. 108–110.

³⁶¹ Carols of Advent // The Early English Carols... – P. 3.

³⁶²“Посмертне розслідування” було покликане встановити обсяг володінь померлого (зазвичай аристократа), його юридичні права на них та особи законних спадкоємців. Одним з головних методів розслідування було заслуховування присяжних, які в процесі опитування повідомляли в тому числі й важливу інформацію стосовно власної біографії.

³⁶³ Rosental J. T. Telling Tales: Sources and Narration in Late Medieval England / J. T. Rosental. – University Park: The Pennsylvania State University Press, 2003. – P. 47. Звісно, якби таких інцидентів було надто багато, навряд чи присяжні через багато років могли б виокремити конкретні випадки з-поміж загальної хаотичної маси спогадів.

документальні відомості про вирощування в місті капусти, цибулі, часнику, редиски, яблук, груш, слив, кмину, петрушки, кропу, шалфею, чаберу, навіть шафрану та декоративних виноградних лоз. На задніх дворах багатьох будинків було змайстровано свинарники, хліви, пташники, голубники, склади для палива тощо³⁶⁴. Так само коло кожного міста було неогороджене „міське поле”, на якому міські домовласники мали власні смуги землі й обробляли їх; крім того, луки вздовж берегів річок часто ставали спільним міським пасовиськом (як-от у Кембриджі й Оксфорді). У 1388 р. навіть було видано парламентський статут, згідно з яким учні та підмайстри в пору жнив мали кидати ремесло, аби „збирати врожай та доставляти зерно”; за виконанням цього статуту мали стежити мери, бейліфи та констеблі³⁶⁵. Венеційці також вказували на те, що лондонці вживали в їжу лебедів, "ніби гусів чи качок"³⁶⁶; переказували, що на Темзі жили три-чотири тисячі приручених лебедів³⁶⁷.

Урізноманітнити раціон подеколи можна було і за рахунок незаконного полювання. У 1389 р. члени палати громад скаржилися в парламент, що „ремісники, робітники, слуги та групи тримають хортів та інших собак і по святих днях, коли весь доброчесний християнський люд слухає в церкві божественну службу, відправляються на полювання в парки, заповідники та крільчатники лордів та інших осіб, на велике розорення останніх”³⁶⁸.

Змінювалося й ставлення до спецій: їхнє східне походження відтепер натякало не на гріховну розкіш, а на співпричетність до Святої Землі та самого Христа, похованому, за версією англійського "Часослова", разом з прянощами³⁶⁹. Тому англійське Пізнє Середньовіччя характеризувалося також поширенням

³⁶⁴ Полідор Вергілій стверджував, що англійцям доступна необмежена кількість домашньої птиці, серед якої він називає курок (кентські курки, за Вергілієм, – найсмачніша птиця в усій Англії) і гусей; натомість диких птахів, таких як павичі, фазани, перепели, куріпки, жайворонки чи дрозди, він відносив радше до розряду делікатесів (Vergil Polydore. English History... – P. 22–23.)

³⁶⁵ Тревельян Дж. М. История Англии... – С. 34.

³⁶⁶ A Relation, Or Rather a True Account... – P. 11.

³⁶⁷ John Major. History of Greater Britain... – P. 22.

³⁶⁸ Тревельян Дж. М. История Англии... – С. 29.

³⁶⁹ Hours of the Blessed Virgin (15th century) // The Later Middle Ages... – P. 79.

різноманітних раніше важкодоступних приправ. У багатих домішках уже важко було уявити трапези без таких спецій та прянощів, як перець, цукор, імбир, кориця, гвоздика, мускат, калган, рис (у Середньовіччі "сарацинську пшеницю" прирівнювали до екзотичних спецій), мигдаль, зацукровані фрукти, інжир, шафран, родзинки³⁷⁰, насіння піона, часник³⁷¹, не кажучи вже про сіль. Славилася також лондонські яловичі реберця³⁷². У вірші "London Lickpenny" згадуються полуниці та вишні³⁷³. Що ж до солі, то Англійське королівство було одним з головних її імпортерів у пізньосередньовічну добу³⁷⁴.

Оскільки характер харчування вказував на добробут у домі, дорогі страви, до яких у Середньовіччі належало й звичайне якісне м'ясо³⁷⁵, теж намагалися споживати та навіть зберігати в демонстративний спосіб. Так, у холі будинку каменяра Джона Гедсбі з Беверлі в 1430 р. висушувалися підвішені на гаках до стелі великі порції свинини та яловичини³⁷⁶. Втім, уявлення англійців про розкішну кухню могло б здатися сучасному читачеві доволі наївним: уявна райська "країна Коккейн" з однойменного твору (бл. 1330 р.), що уособлювала

³⁷⁰ Навіть будучи обмеженою в засобах, Маргарет Пастон просила свого сина купити для неї названі приправи: Margaret Paston to John Paston III (1471, 5 November) // *The Paston Letters...* – С. 203.

³⁷¹ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма... – С. 285, рядок 312.

³⁷² London Lickpenny // *Medieval English Political Writings* / Ed. by J. M. Dean. – Kalamazoo: Western Michigan University, 1996. – Lines 63, 90 [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/dean-medieval-english-political-writings-london-lickpenny> (перевірено 15.02.2017)

³⁷³ London Lickpenny // *Medieval English Political Writings...* – Lines 63, 90.

³⁷⁴ Schubert E. *Essen und Trinken im Mittelalter* / E. Schubert. – Darmstadt: Der Zabern Verlag, 2016. – S. 51.

³⁷⁵ Це, звісно, не стосувалося багатих лондонців. За твердженням Полідора Вергілія, що мешкав у Лондоні, м'ясо (особливо яловичина, смакові якості якої – після належного просолоювання протягом кількох днів – вихваляв італієць) – це головна їжа англійців (а також стверджував, що їм доступна необмежена кількість домашньої птиці, серед якої він називає курок (кентські курки, за Вергілієм, – найсмачніша птиця в усій Англії) і гусей; натомість диких птахів, таких як павичі, фазани, перепели, куріпки, жайворонки, дрозди чи ті ж лебеді, він відносив радше до розряду делікатесів (Vergil Polydore. *English History...* – P. 22–23). Англійці говорили Лео фон Розміталю, що в разі потреби можуть вбити та приготувати до 20 тис. птахів (*The Travels of Leo of Rozmital...* – P. 86).

³⁷⁶ Brears P. *Cooking and Dinning...* – P. 149.

розкіш, була сповнена всього-навсього пудингів, борошняних тістечок і пирогів, начинених рибою та м'ясом³⁷⁷ (пор. пудинги з екзотичними на той час корицею та майораном у Чосера³⁷⁸). Відносно невибагливість кулінарних смаків, очевидно, можна пояснити свіжістю спогадів про страшний голод 1310-х. Вейкфілдський цикл містерій, створений приблизно того ж часу, у цілому підтверджує цю гіпотезу: згідно з ним, наймані робітники могли їсти навіть м'ясо овець, померлих від хвороб, а також споживали в їжу будь-які частини тварин аж до бичачих хвостів; печінка ж теляти вважалася заледве не делікатесом "для доброго апетиту"³⁷⁹. Примхливішими були забаганки чосерівського збирача милостині, що включали, крім традиційних хліба й елю, крупи, сири, рис, соління, ніжки, цибулю, птицю й баранину, а з напоїв – ром і вино, причому це, очевидно, складало звичний раціон харчування³⁸⁰. Більш заможні верстви пізньосередньовічного англійського бюргерства вже звикли до певного рівня комфорту та не збиралися відмовлятися від маленьких радощів життя навіть у дорозі. Так, у "Кентерберійських оповіданнях" прочанивзяли з собою кухаря, що, крім звичних страв, готував і ласощі³⁸¹. Тут варто згадати, що й самого кухаря взяли з нагоди подорожі – отже, навіть у дорозі заможні відтепер не збиралися відмовлятися від маленьких радощів життя.

Як би не харчувались англійці протягом року, вони намагалися за будь-яку ціну забезпечити якомога багатший асортимент страв під час святкування особливо урочистих моментів життя, таких як весілля. В одному з судових позовів у містечку Ладлоу (Шропшир) стверджувалося, що молодята та їхні гості на весіллі спожили м'яса, хліба, птиці й елю на суму 13 шилінгів 4 пенси, які, втім, не були сплачені власникам³⁸². Тут, втім, саме слід зазначити, що ціни на

³⁷⁷ The Land of Cockayne // Old And Middle English... – С. 546, lines 54–59.

³⁷⁸ Чосер Джеффри. Кентерберійские рассказы... – С. 39.

³⁷⁹ Brears P. Copoking and Dinning... – P. 367–368.

³⁸⁰ Чосер Джеффри. Кентерберійские рассказы... – С. 299–300, 303.

³⁸¹ And poudre-marchant tart, and galyngale... For blankmanger, that made he with the beste" (lines 383, 389).

³⁸² An action of debt in a town court, 1464 // English historical documents 1327... – P. 573.

провізію в шинках і пабах не підлягали жорсткому контролю з боку міської влади і через це ставали об'єктом численних спекуляцій, що прекрасно висловив Чосер у промові Гаррі Бейлі до економа: "...Як сам нашкодив // І рахуночок на провізію подаси // З надбавкою, що тоді? Звичай ваш // Я добре, мій друг, прекрасно знаю"³⁸³.

Втім, кухарі часто нехтували якістю приготування їжі, особливо коли справа стосувалася страв, що підлягали термічній обробці. Якщо чосерівський Гаррі Бейлі лише м'яко докоряє кухареві за це ("Нам кухаря відома майстерність: // блювали ми не раз, обід покуштувавши")³⁸⁴, то Совість у Вільяма Ленгленда без еківоків засуджує "Жінок-пивоварів і булочниць, м'ясників і кухарів, // Бо на цій землі це люди, які найбільше завдають шкоди // Бідним людям, які купують по дрібницях. // Бо вони отруюють народ таємно і часто, // Вони багатіють від перепродажу в роздріб і купують собі ренти // На те, що бідні люди повинні класти в своє черево"³⁸⁵. Лондонським можновладцям нерідко доводилося карати кухарів за продаж повторно просмаженого протухлого м'яса чи риби³⁸⁶.

Режим харчування не був суто приватною справою: існував усталений порядок прийомів їжі протягом дня, якого, на думку церкви, слід строго дотримуватися, аби не впасти в черевоугодництво. У літературних творах зустрічається схема триразового прийому їжі від опівдня до пізнього вечора – "none, russin and sopper"³⁸⁷; закон проти розкошів (детальніше про них див. підрозділ 2.3.) 1336 р. містить інформацію про два прийоми їжі – обід і вечерю ("diner et souper")³⁸⁸. Чосерові Пандар та Кресида обідали опівдні³⁸⁹. М'ясо було заборонено щосереді (коли Іуда взяв тридцять срібляників), щоп'ятниці (день розп'яття) та щосуботи (яку присвячували Діві Марії), на Великий і Різдвяний

³⁸³ Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы... – С. 458.

³⁸⁴ Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы... – С. 456–457.

³⁸⁵ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма... – С. 111, рядки 79–84.

³⁸⁶ The offences of cooks, 1475 // English Historical Documents... – P.1121.

³⁸⁷ The Land of Cockayne // Old And Middle English c.890 – c.1450. An Anthology / Ed. by E. Treharne. – Blackwell Publishing Ltd, 2010. – P. 546, line 20.

³⁸⁸ Baldwin F. E. Sumptuary Legislation... – P. 18.

³⁸⁹ Geoffrey Chaucer. Troilus and Criseyde... – Lines 1184–1185.

пости та дні місцевих святих. У піст заборонялися також і молочні продукти. Винятками були Трійця, День Святого Хреста (14 вересня), День Святої Люсії (13 грудня) і середи, п'ятниці й суботи після першої неділі Великого посту, коли дозволялися риба та молоко. При цьому в будь-яку п'ятницю року дозволявся лише один прийом їжі – обід³⁹⁰. Порушення режиму посту вважалося гріхом, що потребує сповіді³⁹¹. Англійці відверто раділи, коли піст завершувався, і вони знову могли ласувати улюбленими стравами, зокрема, пудингом³⁹². Вдавалися й до певних хитрощів – стверджували, що існує вид гусів, що дивовижно народжуються з дерев без статевого зносин, що буцімто робило їх дозволеними для споживання в пісні дні³⁹³.

Крім того, церковна влада мала повноваження безпосередньо втрутитися в харчовий режим окремого індивіда, призначивши йому єпитимію, наприклад, таку: "...Буде потім по суботах цілих сім років // Пити тільки з качкою воду і обідати тільки один раз"³⁹⁴. Але й церква дедалі більше критикувала ставлення до споживання їжі, а не якісне харчування як таке³⁹⁵, що було непрямим визнанням зростання рівня життя і харчування як одного з його складових. Першим верхівка була готова пожертвувати заради другого: ще змалку дітей заможних батьків привчали не їсти надто багато і надто квапливо, а під час їжі згадувати про бідних людей ("повне черевко не відає, що відчуває голодне"³⁹⁶). Пронизаним аскетизмом був погляд Вільяма Ленгленда на раціон харчування. Подібно до містиків, він закликав до повернення до витоків, апелював до авторитету Святого Писання. Згідно з його концепцією, їжа, питво й одяг потрібні винятково для підтримання

³⁹⁰ Brears P. *Cooking and Dinning...* – P. 373.

³⁹¹ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма.. – С. 191, рядки 384–385.

³⁹² *Carols of Advent // The Early English Carols...* – P. 3.

³⁹³ *Polychronicon Ranulphi Higden monachi Cestrensis / Ed. by C. Babington. (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores.) – Vol. I. – London: Longman&Co, 1865. – P. 334–337.*

³⁹⁴ *Ibid.* – P. 161, lines 74–75.

³⁹⁵ *The Ayenbite of Inwit...* – P. 42–44.

³⁹⁶ *The Lytyle Childrenes Lytil Boke, or Edyllys be (c. 1480) // Early English Meals and Manners / Ed. by F. J. Furnivall. – London: Early English Text Society, 1868. – P. 265.*

нормальної життєдіяльності людини; задоволення базових потреб людини є тією межею, що має обмежувати споживання ("І наказав [Бог] зі свого милосердя дати вам три речі разом. // Тільки в них має потребу всякий [...] Одна з них – одяг, щоб тебе рятувати від холоду, // А потім помірність в їжі, тільки щоб ти не знав нужди; // І пий лише тоді, коли ти відчуваєш спрагу, але не пий без цієї причини, // Щоб ти не виявився менш здатним до роботи, коли тобі доведеться працювати")³⁹⁷; тож не викликає подиву, що Ленгленд високо цінував Божественну помірність душі – на протигагу людській нестриманості тіла (завважаємо типову середньовічну дихотомію "душа–тіло"): "Помірність є цілющий засіб, хоча ти прагнеш багато чого. Не все те добре для душі, чого просить шлунок, // І не все є джерелом життя для тіла, що дороге для душі. // Не вір тілу, бо його вчить брехун, // Цей жалюгідний світ, який тебе зрадить"³⁹⁸. Як було написано в анонімному вірші XIV ст., чоловік, що радіє споживанню їжі, втрачає здатність до належного поцінування харчів духовних³⁹⁹.

Уже згаданий закон 1336 р. свідчить про кроки, які в напрямі обмеження харчування (але вже з економічною метою) чинила й світська влада. Так, цим законодавчим актом заборонялося вживати понад дві страви з м'яса та/або риби протягом одного прийому їжі (у святкові дні – понад три). Обмежувалися також вживання соусів та кількість сортів м'яса й риби⁴⁰⁰. Втім, ми не маємо жодних свідчень про реальне впровадження положень закону в життя.

Таку делікатну сферу, як харчування, не обминуло і постійне розширення сфери компетенції міської влади⁴⁰¹. Контроль за дотриманням бодай мінімальної якості продукції вже не покладався цілком на гільдії виробників, а здійснювався також і органами міського самоврядування – доволі красномовний штрих до

³⁹⁷ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма... – С. 65, рядки 20–21, 23–26.

³⁹⁸ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма... – С. 67, рядки 35–39.

³⁹⁹ Early English Poems and Lives of Saints / Ed. by F. J. Furnivall. – Berlin: Asher&Co, 1862. – P. 133–138, lines 1–6.

⁴⁰⁰ Baldwin F.E. Sumptuary Legislation... – P. 18.

⁴⁰¹ Чередніченко О. В. Раціон харчування англійських міщан XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Схід. Серія "Історичні науки". – 2016. – №2 (142): березень–квітень. – С. 65–70.

картини загального підвищення рівня життя бюргерів, які вже не задовольнялися самим фактом наявності продуктів харчування, а вимагали також належної їх якості. Так, ордонанси міста Лестера 1467 року містили в собі вимогу до пивоварів, аби ель не був "ані сирим, ані містив грудок, ані був червоним"; для санітарно-гігієнічного контролю над якістю м'яса різникам наказувалося привозити на ринок разом з м'ясом також зразки шкур та жиру тварин, а продаж м'яса хворої тварини карався ув'язненням; продаж риби дозволявся лише тими людьми, які її привезли до міста тощо. Разом з тим, англійське пізньосередньовічне місто жило в постійній готовності до можливого голоду: ті самі ордонанси забороняли скуповувати всю птицю на ринку, а також продавати "несезонну провізію" (тобто призначену для споживання в іншу пору року)⁴⁰².

Чітко регламентувався, але вже з боку роботодавців, і режим харчування найманих робітників, що працювали за контрактом⁴⁰³. Приміром, стосовно каменярів, що працювали на будівництві Йоркського собору в 1370 р., регулювався не лише обідній час (т.зв. "час м'яса"), але навіть місце, в якому вони мали право споживати напої⁴⁰⁴. Будівельників мосту в Абінгдоні годували білим хлібом, сиром і курятиною, причому постачання взяли на себе жінки⁴⁰⁵.

Нарешті, у пізньосередньовічну добу зростає вплив рекомендацій лікарів на харчування, що засвідчується поширенням у пізньосередньовічній Англії трактатів з дієтології (т. зв. "regimen"), в тому числі й англомовних. Зокрема, тогочасні дієтологи згідно з гуморальною теорією часто радили споживати їжу не частіше ніж двічі на день, найкориснішим видом м'яса вважали свинину, а також

⁴⁰² Borough ordinances of Leicester, 1467 // English Historical Documents ... – P. 575.

⁴⁰³ Чередніченко О. В. Їжа та питво англійських міщан XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 р.). — Херсон : Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 65–67.

⁴⁰⁴ Rules for the conduct of the masons at York Minster, 1370 // English Historical Documents... – P. 1204.

⁴⁰⁵ The Itinerary of John Leland in or about the years 1535–1543 / Ed. by L. T. Smith. – Vol. 5. – London: G. Bell, 1910. – P. 117.

звертали увагу на лікувальні властивості спецій⁴⁰⁶.

Таким чином, у XIV-XV ст., після голоду 1315–1317 рр., раціон англійських містян усіх соціальних прошарків істотно урізноманітнився. В моду увійшли спеції та вишукані страви. Джерелами постачання харчів навіть для заможних купців залишалися власні городи, що підтверджує думку про значну аграризованість міського простору. Разом з тим поступово розбудовувалася й інфраструктура харчової сфери; з'явилися цілі соціальні групи, що в питанні споживання їжі повністю залежали від постачання ззовні. Якість та частота харчування стали предметом регулювання з боку як церковної, так і світської влади.

2.4. Одяг і зовнішній вигляд бюргера

Зображальні джерела в цілому не можуть вважатися надійними для реконструкції зовнішнього вигляду бюргерів, адже репрезентують більшою мірою художньо-естетичні канони, соціальні конвенції та ідеологічні вподобання авторів, ніж реальну практику носіння одягу; ще менше впевненості ми можемо мати в точності передачі художниками кольорової гами одягу, адже на вибір митця в цьому відношенні впливали як обмеження технічного характеру (наявність/відсутність необхідних барвників), так і складна система кольорового символізму⁴⁰⁷. Пам'ятки образотворчого мистецтва традиційно були важливим джерелом для істориків костюму, тому їхнє небажання піддавати сумнівам свої джерела цілком зрозумілі. Слід, однак, визнати, що портрети та статуї часто значно більше свідчать про панівний мистецький стиль, ніж про дійсний стан речей у царині сучасного їм вбрання⁴⁰⁸; більше того, художникові міг просто

⁴⁰⁶ Bonfield C. *The First Instrument of Medicine: Diet and Regimens of Health in Late Medieval England* / C. Bonfield // "A Verray Parfit Praktisour": Essays Presented to Carole Rawcliffe / Ed. by L. Clark, E. Danbury. – Woodbridge: Boydell Press, 2017. – P. 99–119.

⁴⁰⁷ Piponnier F., Mane P. *Dress in the Middle Ages* / F. Piponnier, P. Mane / Trans. by C. Beamish. – New Haven: Yale University Press, 2000. – P. 4–7.

⁴⁰⁸ Vavra E. *Kritische bemerkungen zur Kostümliteratur. Terminologie und Typologie mittelalterlicher Sachgüter: das Beispiel der Kleidung (Österreichische Akademie der Wissenschaften. – Philosophisch–Historische Klasse. – Sitzungsberichte. – Band 511.)* /

припасти до душі той чи той елемент одягу – чи навіть він міг змальовувати те, чим володів сам⁴⁰⁹. Не варто надміру довіряти й літературним описам одягу, надто ж в епічних і лицарських творах, де літературний канон і запит аудиторії чинили особливо сильний вплив на зображення вбрання героїв⁴¹⁰. Інтерпретуючи візуальні джерела, варто пам'ятати, що, наприклад, середньовічні репрезентації одягу на кшталт упланда, що вільно спадає, художнім корінням сягають доби античності⁴¹¹, отже, не конче несуть інформацію про ідеологічне навантаження чи, тим паче, справжню манеру носіння одягу.

Законодавицею мод у Західній Європі XV ст. стала Бургундія; бургундський двір, за й досі науково чинним зауваженням Й. Гейзінга майже сторічної давнини, був найблисучішим і найбільш схильним до розкошів на тогочасному європейському континенті⁴¹². Немає підстав вважати, як це роблять окремі дослідники⁴¹³, що явище моди з'являється лише в добу капіталізму (хоча, безумовно, для менш заможних верств населення мода в Середньовіччі фактично не існувала). Однак, звісно, це не та мода, в "легких" знаках якої є "вже немає жодної детермінованості, а отже, вони стають вільними"⁴¹⁴. Для пізньосередньовічної моди ці знаки є якщо вже й не вповні насиченими актуальними смислами, то щонайменше й не зовсім "мертвими", навіть якщо цим вони значною мірою завдячують насильницькому накиданню цих смислів шляхом

E. Vavra. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. – S. 26–28.

⁴⁰⁹ Sutton A. F. Dress and fashions c. 1470 // A. F. Sutton / Daily Life in The Middle Ages... – P. 7–8.

⁴¹⁰ Schüppert H. Bezeichnung, Bild und Sache. Überlegungen zur Kleidungsterminologie um 1500 // Terminologie und Typologie mittelalterlicher Sachgüter... – S. 100–101.

⁴¹¹ Холландер Э. Взгляд сквозь одежду... – С. 18.

⁴¹² Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга. – Москва: Издательство "Наука", 1988. – С. 6.

⁴¹³ Aspers P., Godard F. Sociology of Fashion / P. Aspers, F. Godard // Annual Review of Sociology. – Volume 39 (2013). – P. 173–174.

⁴¹⁴ Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодріяр / [Пер. з фр.] – Львів: "Кальварія", 2004.

державного втручання.

Французький семіолог Р. Барт висунув теорію "трьох одягів", згідно з якою виділяють: 1) зображення одягу (одяг як образ); 2) існуючий, або реальний одяг; 3) вербальний опис одягу – одяг як опис. Дані три види являють певну єдність, оскільки презентують три різні структури одного одягу: технологічну, іконічну, вербальну. Реальний одяг "служує моделлю" для двох інших видів одягу. Вона постає прообразом, з якого утворюють копії, якими виступають одяг-опис і одяг-образ⁴¹⁵. При цьому, як зазначав Барт, "вестиментарний знак" може читатися лише в двох контекстах – функціональне призначення одягу та його символічна цінність⁴¹⁶. Перша зазвичай не потребує самозрозумілості – одяг в Англії XIV–XV ст. виконує в цілому ті ж самі функції, що й деінде – захист від холоду (пам'ятаємо про те, що Пізньє Середньовіччя – доба "малого льодовикового періоду"⁴¹⁷) та негоди, прикриття голизни тощо (а дрібніші елементи вбрання на кшталт застібок, пряжок і пасків ще більшою мірою підпорядковані саме цьому аспектові⁴¹⁸); важче розшифрувати код символічний. Адже ми маємо певні свідчення щодо символічного сприйняття одягу з боку представників церкви; секулярна ж традиція, за деякими винятками, не виробила власного символічного тлумачення елементів одягу понад усвідомлення потреби соціального та

⁴¹⁵ Скалацька О. В. Теорія трьох одягів Р. Барта: філософський вимір / О. В. Скалацька // Науковий вісник. Серія "Філософія". – Харків, Видавництво Харківського національного педагогічного університету, 2015. – Вип. 44. – С. 137–147.

⁴¹⁶ Барт Р. Система Моди. Статті по семиотике культуры. / Р. Барт. – Москва: Издательство Сабашниковых, 2003. – С. 35–37.

⁴¹⁷ Останнє дослідження заперечує всесвітній масштаб похолодання (на думку авторів, "льодовиковий період", хай і з означником "малий", – невдалий термін, адже влітку температура не була низькою), особливо в ранньомодерну добу, але не істотно зниження середньорічної температури в пізньосередньовічній Англії (Lockwood M., Owens M., Hawkins E., Jones G. S., Usoskin I. Frost fairs, sunspots and the Little Ice Age / M. Lockwood, E. Hawkins, G. S. Jones, I. Usoskin // *Astronomy and Geophysics*. – Vol. 58. – No. 2 (April 2017). – P. 17–23).

⁴¹⁸ Але, певна річ, аж ніяк не вичерпувалися ним. Дорога пряжка чи застібка – це й можливість продемонструвати власний статус, а абсурдно велика кількість гудзиків на деяких надгробних пам'ятниках навряд чи може бути пояснена суто функціональними причинами.

соціо професійного маркування, міркування соціального престижу та позачасове бажання слідувати моді. Іншими словами, окрім загальних міркувань про франко-бургундське походження багатьох елементів престижного одягу в пізньосередньовічну добу ми не можемо сказати, чому саме той чи той предмет одягу ставав затребуваним у той чи інший час.

На основі аналізу надгробних зображень⁴¹⁹ можна виділити три основні етапи розвитку чоловічого вбрання в пізньосередньовічну добу. Прикладом, що ілюструє перший тип, є надгробок Роберта Бранча в Лінні (1364 р.)⁴²⁰ Перший тип – довга туніка-котарді (*cote-hardie*), що сягає майже гомілок, з розрізом спереду. Рукави сягають ліктів, а потім розширюються додолу як складки (т. зв. ліріпіпи (“*liripipia*”)⁴²¹). Руки прикрито вузькими рукавами спідньої туніки з дрібними гудзиками від зап’ястку до ліктя. На його плечах шаперон – палантин з капюшоном; волосся довге і кучеряве. На ногах – вузькі штани та довгі загострені черевики. Інколи котарді було приталеним (*just au corps*) і досягало колін, як-от на надгробкові Роберта Періса (третя чверть XIV ст.)⁴²². Інколи носили просту, довгу та вільну туніку, що на зображеннях зазвичай вільно спадає⁴²³, з шапероном, але

⁴¹⁹ Це джерело не є безпроблемним, оскільки в Пізньому Середньовіччі запанувала мистецька традиція, за висловом Е. Ваври, “усвідомлено консервативно–представницької постави” (Vavra E. *Kritische bemerkungen zur Kostümliteratur...* – S. 25–26). Справді, на надгробних пам’ятниках ми не знайдемо, наприклад, зображень короткого чоловічого натільного одягу “*paltok*”, який викликав стільки осуду (див. нижче). Слід, однак, розуміти, що при визначенні норми англійці орієнтувалися більшою мірою на норми та цінності співгромадян, ніж на думку Церкви (наприклад, на надгробках цілком зафіксовано вбрання без рукавів з вирізом по боках, облямоване хутром і навіть ненависні моралістам роги–енени). У цілому увага, яку приділяли тогочасні митці до висвітлення найменших деталей одягу, що могли вказувати на соціальний статус похованих, підтверджує думку Ж. Дюбі про те, що створення надгробних монументів було пов’язане *par excellence* з репрезентацією тіла (можна додати – в соціальному просторі), а не духовного начала (Duby G. *Art and Society in the Middle Ages / Trans. by J. Birrell.* – Cambridge: Polity Press, 2000. – P. 68, 78).

⁴²⁰ Robert Braunche and two wives. Brass in Margaret's Church, Lynn, Norfolk (1364) (додаток 2.4.1.)

⁴²¹ Gloucester Cathedral Misericord S–28 (додаток 2.4.2.)

⁴²² Robert de Paris and wife. Brass in Hildersham (1408) (додаток 2.4.3.)

⁴²³ Richard Torryngton and wife. – Brass in Great Berkhamstead (1356) (додаток

без паска та гудзиків. У холодну пору року сорочки перед одяганням могли нагрівати⁴²⁴. Наприкінці століття розповсюдилася повна довга туніка з вузькими рукавами до гомілок завдовжки, застібнута пряжкою. Котарді застібнуте від талії донизу, а над ним – вільна мантия, застібнута на правому плечі та перекинута через ліве; шаперон у такому разі носить під накидкою⁴²⁵. Втім, накидка могла й не носитися⁴²⁶. Крім того, звичним одягом у будь-яку пору року був короткий камзол з капюшоном (якщо вірити Фруассарові, Уот Тайлер замовив лондонському кравцеві 60 таких камзолів для себе та своїх прибічників⁴²⁷). Штани, згідно з гумористичним макаронічним віршем XIV ст., могли бути настільки тісними, що не дозволяли своєму власникові навіть згинати коліна, і повсякчас загрожували порватися, випустивши назовні пальці ніг (взуття та штани були поєднані)⁴²⁸.

Як видно з надгробку Річарда Мартіна (1402 р.), на межі XIV–XV ст. відбулася певна зміна. Котарді Мартіна сягає гомілок та має невеликий розріз у нижній частині, а рукави зібрані біля зап'ястків; накидка застібнута на правому плечі та перекинута через ліву руку; волосся коротке⁴²⁹. Знову ж таки, накидка могла й не носитися. Виникає межа між штанами та взуттям, яке починає шнуруватися⁴³⁰. З кінця XIV ст. популярним стає упланд – довга, оторочена хутром туніка з паском і вільними широкими рукавами. Хроніст Джон Раус писав

2.4.4.) На середньовічних пам'ятках одяг зазвичай повністю покриває тіло до самих ніг, що відбиває уявлення про неприпустимість будь-якого оголення (у середньовіччі це можливо лише в місцях, які не несуть соціальної загрози, як – от жартівливих мініатюрах). – Холландер Э. Взгляд сквозь одежду / Э. Холландер. – Москва: Новое литературное обозрение, 2015. – С. 32.

⁴²⁴ Dudley Edmonde. *The Tree of Common Wealth*. – Manchester: Charles Simms & Co, 1859. – P. 35.

⁴²⁵ William Grevel. – Brass in Chipping Camden (1401). (додаток 2.4.5.)

⁴²⁶ John Corp. – Brass in Stock Fleming (1391) (додаток 2.4.6.)

⁴²⁷ Froissart Jean. *Chronicles...* – С. 225.

⁴²⁸ *Political Poems and Songs Relating to English History composed during the Period from the Accession of Edward III to that of Richard II (Rolls Series. – Vol. 14.)* / Ed. by T. Wright. – Vols. 1–2. – London: Longman, 1859–1861. – P. 273.

⁴²⁹ Richard Martyn and wife. – Brass in Dartford (1402) (додаток 2.4.7.)

⁴³⁰ John Yonge. – Brass in Chipping Norton (1451) (додаток 2.4.8.); Gloucester Cathedral Misericord S-15 (додаток 2.4.9.)

про такі рукави, форму яких він порівнював з волинкою; за його висловом, вони були "вмістилищами демонів" ("receptacula daemoniorum")⁴³¹. Як чоловіки, так і жінки носили упланд, що вільно спадав складками уздовж тіла. Саме упланд є найбільш часто зображений на тогочасних мініатюрах⁴³². Типовим головним убором стає круглий капелюх, складений подібно до тюрбана⁴³³.

Наприкінці XV ст. мода знову змінюється: нотаріус з Іпсвіча (1470-і рр.) уже носить довге вбрання зі значно ширшими рукавами, оторочене та облямоване хутром; капюшон перебуває в нього на плечі. Гудзики та застібки зникають з поля зору⁴³⁴. Джон Бенет з Сіренстера носив модний в той час великий круглий головний убір, що з одного боку спадав шарфом на шию, з іншого – капюшоном на спині⁴³⁵; іншою варіацією був високий ковпак, "зачісаний" назад⁴³⁶. На ноги ж вдягали довгі штани, згадані, зокрема, в листуванні родини Пастонів⁴³⁷. Популярними залишалися заокруглені носики на взутті⁴³⁸. В костюмі було місце і для модних аксесуарів – пасків, на яких кріпилися не лише гаманець (або сумку⁴³⁹), а й ключі, ножі в піхвах, нагороди, прикраси, часто також печатки. Не рідкістю були різноманітні персні, ланцюжки, броші⁴⁴⁰.

Беручи до уваги незадовільну санітарну обстановку в містах (див. підозділ 2.1.), дуже доречним виглядало придбання дерев'яних чобіт – "низьких, але доволі довгих і широких у п'ятці", як просив Едмонд Пастон⁴⁴¹. Для домашнього

⁴³¹ *Historia vitae et regni Ricardi II Angliae Regis, a monacho quodam de Evesham consignata / Recensit T. Hearne.* – Oxford: Sheldonian Theatre, 1729. – P. 172.

⁴³² Royal 20 C. VII – f.192v (додаток 2.4.10.)

⁴³³ Chester Cathedral Misericord S-11 (2.4.11.)

⁴³⁴ Notary. – Brass in Ipswich (с. 1475) (додаток 2.4.12.)

⁴³⁵ Davis C. T. *The Monumental Brasses of Gloucestershire / C. T. Davis.* – London: Phillimore&Co, 1899. – P. 94.

⁴³⁶ York Minster Misericord N-1 (додаток 2.4.13).

⁴³⁷ John Paston I to Margaret Paston (1465, 20 September) // *The Paston Letters...* – P. 132–133.

⁴³⁸ MS. Rawlinson G. 185, f. 43v (додаток 2.4.14.)

⁴³⁹ Worcester Cathedral Misericord S-12 (додаток 2.4.15).

⁴⁴⁰ Блохина И. В. *История костюма...* С. 42–43.

⁴⁴¹ Edmond Paston II to John Paston III (1471, 18 November) // *The Paston Letters...* – P. 204.

ж носіння існували капці⁴⁴².

Чоловіки зазвичай носили коротку пряму зачіску; на надгробних пам'ятниках часто зображували бороду, іноді роздвоєну⁴⁴³; інколи носили вуса, як зображено на надгробному пам'ятникові торговця вином початку XV ст.⁴⁴⁴ Мажордом у Чосера носив волосся, зачісане за вуха⁴⁴⁵, а купець – з роздвоєною бородою⁴⁴⁶. До кінця сторіччя, однак, борода вийшла з моди і рідко зустрічається на надгробних пам'ятниках.

Жіноче вбрання містян XIV ст. у цілому слідує за чоловічим. Наприклад, дві дружини Роберта Бранча носять вишиті сорочки-котти на гудзиках та довгі котарді на лікоть, а також ліріпіпи⁴⁴⁷; натомість онука Джона Корпа обмежилася простою сорочкою⁴⁴⁸. Зовнішній вигляд містянки середнього статку цієї доби, але не аристократичного стану, чи не найповніше описано Чосером: "На ній був пасок вишитий шовками. // І фартух стан їй облягав хвилями, // Як піна, білими. А кептар // У візерунках строкатих. На сорочці вставки // Нарядні і спереду і ззаду // Коса чорна, що ворон на огорожі. // Зав'язки чепчики того ж кольору; // І стрічка шовкова, в них протягнута, // На лобі притримувала волосся"⁴⁴⁹. На початку XV ст. містянки носили довгу сукню з пряжкою на талії та дуже широкими, зібраними на зап'ястку рукавами⁴⁵⁰; часто траплялася вуаль чи хустина ("covrechief"), яку закидали за плечі⁴⁵¹. Згодом з'явилося вбрання з вирізом по боках, довжина якого могла варіюватися від стегон до п'ят; носили його зазвичай

⁴⁴² William Paston III to John Paston III (probably 1478, 7 November) // The Paston Letters.. – P. 244.

⁴⁴³ Priest and Franklin. – Brass in Shottesbrooke (1370) (додаток 2.4.16.)

⁴⁴⁴ Davis C.T. The Monumental Brasses of Gloucestershire... – P. 19.

⁴⁴⁵ Як описано в Загальному пролозі "Кентерберійських оповідань": "His berd was shave as ny as ever he kan; His heer was by his eres round y-shorn" (Lines 590–591)

⁴⁴⁶ Chaucer G. General Prologue // Eiusdem. Canterbury Tales. – Line 22.

⁴⁴⁷ Додаток 2.4.1.

⁴⁴⁸ Додаток 2.4.6.

⁴⁴⁹ Чосер Джеффри. Кентерберійские рассказы... – С. 106–107.

⁴⁵⁰ Додаток 2.4.7.

⁴⁵¹ Davis C.T. The Monumental Brasses of Gloucestershire ... – P. 20.

з накидкою⁴⁵². Близько середини століття у моду увійшло довге плаття, що його носили понад коттою, з низьким вирізом⁴⁵³. Оскільки середньовічна доба не знала спідньої білизни, жінки ходили "з вільними грудьми" ("with wantounly brestes")⁴⁵⁴. Жінки носили також покривало чи нагрудник (інколи його називали "рушником"): Маргарет Пастон скаржилася чоловікові, що їй соромно показатися на очі королеві з одними лише бусами на шії, тож просила чоловіка якнайскоріше придбати їй якусь хустку⁴⁵⁵. Якщо не було шапочки, вуаль прикріплювався до зачіски булавками. В одязі поширилася мода на сукні, що вкривали ноги повністю, часто маючи також довгі шлейфи⁴⁵⁶. Англійські жінки XIV–XV ст., за тодішніми ідеалами краси, намагалися виглядати слабкими, млявими, худорлявими. Модними вважалися маленькі, високо підняті, круглі груди, які для більшого ефекту прикривали легкими тканинами⁴⁵⁷. Не обходилося і без штучної деформації зовнішнього вигляду. Так, коли в моді були тонкі брови, не одна спрагла до краси містянка "вискубувала волоски, і ось, як ниточки, вони вузькі і круті стали"⁴⁵⁸. Моралістами ж будь-яка спроба жінок змінити свою зовнішність сприймалася як зазіхання на Боже творіння, яким у їхньому уявленні була людина в її цілісності – з найменшими деталями зовнішності включно⁴⁵⁹. Популярною в

⁴⁵² Haines H. A Manual of Monumental Brasses / H. Heines. – Oxford–London: J. N. and Jas. Parker, 1861. – P. CCVI–CCVII.

⁴⁵³ Joan Keriell. – Brass in Ash-next-Sandwich (1455) (додаток 2.4.17).

⁴⁵⁴ The Libel of English Policy // Political Poems and Songs Relating to English History, Composed During the Period from the Accession of Edw. III. to that of Richard III / Ed. by T. Wright. – Vol. II. – London: Longman, 1861. – P. 173. Певно, саме через це сілезький рицар Ніколас фон Попплау зумів оцінити красу "домашніх" грудей англійських жінок (Scriptores Rerum Silesiacarum... – S. 363.)

⁴⁵⁵ Margaret Paston to John Paston I (perhaps 1453, 20 April) // The Paston Letters.. – P. 35–36.

⁴⁵⁶ Супутники Лео фон Розміталя звернули увагу на шлейфи суконь англійських модниць, довші за будь-які, які вони бачили раніше (The Travels of Leo ofn Rozmital... – P. 74).

⁴⁵⁷ Оболенська І. І. Перукарське мистецтво... – С. 80.

⁴⁵⁸ Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы... – С. 107.

⁴⁵⁹ Sermo XLVII (De vanis muliebris) // Sancti Bernardini Senensis Ordinis Seraphici Minorum Opera Omnia. Opera et labore Joannis de la Haye Parisini. Tomus secundus. – Venetiis: Andrea Poletti, 1745. – P. 278–285.

Пізньому Середньовіччі була "Книга фізіономії", яка вчила визначати характер людини за її зовнішніми рисами – в т.ч. косметичними дефектами, кольором зубів, формою брів тощо⁴⁶⁰. За висловом Річарда Ролла, змінюючи свій зовнішній вигляд, жінки "йдуть проти чесності людини та встановленої Богом природи"⁴⁶¹. У видіннях чистилища часто з'являються люди, що носять модний одяг з великою кількістю коштовних металів, каменів, перлин – багато прикрашені паски, комірці, намітки, жіночі плаття з довгими шлейфами та рукавами, рогоподібні прикраси: усі вони палали вогнем на тілах людей. Основним звинуваченням проти них передбачувано було те, що вони приділяли своєму тілу та мирській суєті значно більше уваги, ніж Богові⁴⁶². Очевидно, вихідною позицією церкви було те, що даний Богом зовнішній вигляд ніяк не може бути змінений.

Розмаїття жіночих зачісок і головних уборів було вражаючим. Звичай вкривати жіноче волосся, що в добу Пізнього Середньовіччя уже давно набув характер нормативної вимоги, наштотувхнувся з боку самих жінок на винахідливу відповідь, що приховано (чи й не дуже) підривала моральні конотації нав'язуваного вбрання. Як і в одязі, щодо зачісок з кінця XIV ст. по всій Європі домінувала бургундська мода, й Англія не була винятком. Загальними рисами тогочасної моди були химерність, багатство тканин та оздоблення, вишуканість ліній та силуету. У XIV ст. популярним було просте плетення невеличких кіс обабіч голови⁴⁶³, а також одягання двох хустин, одна з яких зав'язувалася навколо голови та обабіч обличчя, а інша вільно спадала на нього⁴⁶⁴. Жінки приховували

⁴⁶⁰ The Book of Physiognomy // The World of Piers Plowman / Ed. by J. Krochalis, J. E. Peters. (The Middle Ages Series.) – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011. – P. 219–228. Фізіономічна традиція сягає корінням ще античної доби, однак у Середньовіччі, зрозуміло, була дещо переосмислена під впливом християнської доктрини.

⁴⁶¹ The Fire of Love or the Melody of Life and the Mending of Life or Rule of Living by Richard Rolle / Ed by M. Francis / Trans. by R. Misyn. Comper. Second edition. – London: Methuen&Co, 1920. – P. 176–177.

⁴⁶² The Vision of William Staunton // Krapp G. P. The Legend of Saint Patrick's Purgatory: Its later Literary History. – Baltimore: John Murphy, 1900. – P. 63–64, 70.

⁴⁶³ Haines H. A Manual of Monumental Brasses... – P. CCV.

⁴⁶⁴ Додаток 2.4.17.

свої зачіски різноманітними головними уборами величезних розмірів та вигадливої форми. Популярним був барбет – хустка, на яку могли одягати шапки чи покривала (недарма Батська ткаля "хусток на голову могла навісити, // До обідні споряджаючись, відразу десять, // І все з шовку або полотна"⁴⁶⁵) ; омюз – платки з тканини, що нагадували капюшон, з пов'язаними навколо шиї довгими кінцями; горж – високий циліндр, що розширювався донизу та мав невеликий розріз на потилиці; високі ковпаки, які отримали назви "цукрова голова" чи "вітрила"⁴⁶⁶ ("великий капелюх, формою, що кошик"⁴⁶⁷). Дійсно, за образним описом Едуарда Фукса, "деякі англійські очіпки мали вигляд двох рогів, над якими майорить вітрило"⁴⁶⁸. Можливо, в таких вигадливих зачісках слід вбачати вплив готичної моди на стрімкі та загострені форми⁴⁶⁹. Варто зазначити, що "рогаті" головні убори лише лайливо називалися "енненами" ("рогами"⁴⁷⁰), їхньою ж звичною назвою був "бургундський капюшон"⁴⁷¹. На початку XV ст. розповсюджується "креспін" – сітка, що притискає переднє волосся до лоба та за вуха; вона, в свою чергу прикривалася круглим обручем та хустиною⁴⁷². Наприклад, дружина купця з Гортбліча носила невеличкий капелюшок, кінці якого спускалися обабіч голови⁴⁷³; дружина багатого лондонського торговця вином Маріон Гревел носила небуле, тобто її волосся було заплетене та зібране в сіточку⁴⁷⁴. Зачіски набували найрізноманітніших форм – підкови⁴⁷⁵, серця⁴⁷⁶, а

⁴⁶⁵ Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы... – С. 41.

⁴⁶⁶ Сыромятникова И. С. История прически... – С. 72–74.

⁴⁶⁷ Чосер Дж. Общий пролог... – С. 41.

⁴⁶⁸ Фукс Э. Буйство плоти... – С. 148.

⁴⁶⁹ Оболенська І. І. Перукарське мистецтво в історії моди / І. І. Оболенська. – Київ: Видавець Карпенко В. М., 2012. – С. 79.

⁴⁷⁰ "Широкими рогами" називає їх, наприклад, Річард Ролл; інші популярні тогочасні масивні зачіски він характеризує як "жахливу велич формованого волосся, яке там не росло" (The Fire of Love . – P. 176–177).

⁴⁷¹ Von Wilckens L. Terminologie und Typologie... – S. 53.

⁴⁷² Haines H. A Manual of Monumental Brasses... – P. CCV.

⁴⁷³ Ibidem.

⁴⁷⁴ Додаток 2.4.5.

⁴⁷⁵ Додаток 2.4.17.

⁴⁷⁶ Davis C. T. The Monumental Brasses of Gloucestershire... – P. 88.

наприкінці XV ст. у моду увійшла зачіска "метелик", де сіточка волосся була відсунута на задню частину голови, волосся зачісувалося назад, а волосяне мереживо підтримувалося металевим каркасом, прихованим під очіпком; у той же час з'явилася зачіска ромбовидної форми, що так само підтримувалася уже майже не прикритою тканиною металевою структурою. Популярними були горжетки або намітки (часто оксамитові), що їх носили навколо голови та/або шиї, як-от дружина Джона Барстейпла з Бристоля⁴⁷⁷. Дружина Джона Бенета носила камізу, що облягала фігуру, та "роги"⁴⁷⁸. При цьому деякі жінки могли бути представлені на пам'ятниках з розпущеним волоссям, а незаміжні – навіть з квітами в ньому⁴⁷⁹, що символізували чистоту та поховальний вінок дівчини. Не прийнято було носити надміру довге волосся: коли в 1460-х до Англії прибули богемські мандрівники з волоссям до пояса, навіть у столичному Лондоні місцеві мешканці дивувалися та запитували, чи не закріплюють вони його смолою⁴⁸⁰.

З часом одяг стає дедалі помітнішим індикатором соціо професійної належності; чи, правильніше сказати, остання набуває достатньої важливості для індивіда та суспільства, аби її символи почали відзначатися у візуальних джерелах. Так, на вбранні нотаріуса з Іпсвіча висить чорнильниця та футляр для письма⁴⁸¹; під ногами торговця вином з Сіренстера – діжка з вином⁴⁸². Про побутування в університетах академічних мантий свідчить мідний пам'ятник з Сіренстера (бл. 1500)⁴⁸³. Особливе вбрання на базі церковного було призначене для викладачів та випускників університетів; йдеться про "capra clausa" – одяг без рукавів, хутрянний комірець на шиї та маленький капелюх⁴⁸⁴ і табард – вільна

⁴⁷⁷ Davis C. T. *The Monumental Brasses of Gloucestershire...* – P. 19; Winchester Cathedral Misericord N-26 (додаток 2.4.18).

⁴⁷⁸ *Ibid.* – P. 94.

⁴⁷⁹ Haines H. *A Manual of Monumental Brasses...* – P. CXXXIV.

⁴⁸⁰ *The Travels of Leo of Rozmital...* – P. 75.

⁴⁸¹ Додаток 2.4.12.

⁴⁸² Davis C. T. *The Monumental Brasses of Gloucestershire...* – P. 17.

⁴⁸³ *Civilian and Wife.* – Brass in Cirencester (с. 1500) (додаток 2.4.19.)

⁴⁸⁴ Thomas Hylle. – Brass in New College, Oxford (1468) (додаток 2.4.20.)

мантія разом з хутряним комірцем, з рукавами або без них⁴⁸⁵. Купець у Чосера носив "шапку фландрського бобра и сапоги с наборным ремешком, а юрист – "узорный камзол домашний с шитым пояском"⁴⁸⁶; Ленгленд мріє про часи, коли "Жоден адвокат не буде носити за свою службу шовкової шапки // І плаща, підбитого хутром, за ведення справ в суді"⁴⁸⁷. Натомість дедалі рідше на надгробних пам'ятниках зустрічаються анласи (anelaces) – декоративні мечі⁴⁸⁸: очевидно, нова бюргерська свідомість уже не потребувала легітимації через уподібнення рицарській культурі.

Існувало і певне вбрання для ремісників: так, в анонімному вірші про ковалів згадуються "великі фартуки з бичачої шкіри"⁴⁸⁹, у вантажника на одній з мініатюр – довгий дублет та окремо промальовані штани⁴⁹⁰. Вбрання, схоже на котарді, бачимо в будівельників на одному з ілюмінованих манускриптів⁴⁹¹; звернімо увагу на різнобарвні капелюхи округлої та конічної форми. Верхній одяг був звичною платнею будівельникам за виконану роботу⁴⁹².

Певна річ, одяг бідного простолюду різко відрізнявся від вишуканого одягу вищих класів. У продовжувача Вільяма Ленгленда жебрак мав лише повний дірок капюшон, сорочку з грубої тканини, брудні штани до щиколотки та взуття, з якого стирчали пальці ніг; його дружина носила дуже високо (певно, через брак тканини) розрізану сорочку та була загорнута в ряднину від негоди, взуття ж не мала зовсім; їхня дитина так само ходила в лахмітті⁴⁹³. Штани-брі простолюду

⁴⁸⁵ Clayton M. Catalogue of Rubbings of Brasses and Incised Slabs (2nd edition) / M. Clayton. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1968. – Plate 60.

⁴⁸⁶ Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы... – С. 36–37.

⁴⁸⁷ Ленгленд Уильям. Видение Уильяма... – С. 129, рядки 293–294.

⁴⁸⁸ Приклад такого анласу, а також властиві рицарям нап'ястників та наколінників див. у йоркському вітражі початку XV ст., що зображує олдермена Ніколаса Блекберна з дружиною (додаток 2.4.21.)

⁴⁸⁹ The Blacksmiths // Fourteenth Century Prose and Verse / Ed. by K. Sisam. – Oxford: Clarendon Press, 1921. – P. 169.

⁴⁹⁰ MS. Harley 2278, f. 112v (додаток 2.4.22.)

⁴⁹¹ MS. Harley 2278, f. 115v (додаток 2.4.23.)

⁴⁹² Salzman L. F. Building in England... – P. 432, 434.

⁴⁹³ Langland's Continuation... – Line 762.

були достатньо вільними, аби дозволити навіть спортивні змагання⁴⁹⁴. Бідні люди носили одяг вовною до тіла⁴⁹⁵. Натомість у вірші "London Lickpenny" як предмети розкоші згадуються різні паризькі тканини, зокрема, бавовняні⁴⁹⁶. Але навіть серед вищих прошарків населення побутувала звичка старий одяг, особливо з дорогої тканини, латати та наново ворсити замість викидання⁴⁹⁷.

Як скаржився автор хронік з Мальмсбері, в 1360-і рр. в Англії "лютувала" справжня епідемія гонитви за модою⁴⁹⁸. Саме в цей час, як стверджує він, поширилися високі розрізи в задній частині верхнього одягу, часом аж до рівня ребер, а також комірці, оздоблені дорогоцінним камінням, вишиті золотом і сріблом, а також ліріпіпи аж до гомілок; до взуття прив'язували шнурки⁴⁹⁹. На думку автора, це робило чоловіків напрочуд схожими на жінок (це стосувалося і "жіночої" манери носити попід підборіддям комірець); хроніст закликав нерозумних носіїв такого одягу отямитися і згадати про страх перед Господом⁵⁰⁰. Про манеру носити довгі носі поміж ніг в XIV ст. згадує в своїй хроніці Джон з Рідінга⁵⁰¹. Схожими інвективами були сповнені чимало тогочасних хронік, причому чоловікам діставалося більше: анонімний кентерберійський хроніст, звично порівнявши чоловіків – носіїв такого фасону з демонами, обмежився лише

⁴⁹⁴ Gloucester Cathedral Misericord S-57 (додаток 2.4.24.)

⁴⁹⁵ Langland's Continuation... – Line 788.

⁴⁹⁶ London Lickpenny // Medieval English Political Writings... – Lines 63, 90.

⁴⁹⁷ Agnes Paston, Memorandum (1458, 28 January) // The Paston Letters... – С. 46.

⁴⁹⁸ Автор "Брута" однозначно ідентифікує джерело моди як графство Геннегау (Ено), звідки прибула дружина короля Едуарда III Філіппа (Lazamons Brut, or Chronicle of Britain / Ed. and trans. by F. Madden. – Vol. II. – London: Society of Antiquarians, 1847. – P. 297).

⁴⁹⁹ Саме помилка в тлумаченні цього тексту (див. додаток 2.4.25.) призвела свого часу до помилкового уявлення про те, що довгі носки взуття прив'язували чи навіть приковували до колін, інакше ходіння буцімто було б унеможливлене (див., напр., Тревельян Дж. М. История Англии: от Чосера до королевы Виктории / Дж. М. Тревельян / [Пер. с. англ.] – Смоленск: Русич, 2007. – С. 31–32). Насправді, як випливає з самого тексту, довжина носаків приблизно дорівнювала довжині пальця.

⁵⁰⁰ Додаток 2.4.25.

⁵⁰¹ Chronica Johannis de Reading et anonymi Cantuariensis, 1346–1367 / Ed. by J. Tait. – Manchester: University Press, 1914. – P. 167 (додаток 2.4.26.)

поверхневою критикою жінок за демонстрування частини спідньої сорочки⁵⁰². Очевидно, маємо справу зі страхом перед невизначеною гендерною ідентичністю та змішуванням гендерних ролей (а це останнє, як довела Керолін Діншо, сприймалося в тогочасній Англії як ересь – в тому числі й самими еретиками-лолардами, які звинувачували в цьому ортодоксальну церкву та одержували від нех аналогічні звинувачення на свою адресу⁵⁰³).

Критикували й "палтоки" – короткий натільний одяг, що прикріплявся до штанів-каліг шнурками⁵⁰⁴. На думку мальмсберійського хроніста, вони радше підходили церковникам⁵⁰⁵. Надто короткий верхній одяг був підозрілим – очевидно, через те, що потенційно відкривав огляду зону статевих органів⁵⁰⁶. Проте і надто довгий одяг не схвалювався через свою непрактичність: у 1486 р. владою Лондона було видано спеціальний ордонанс, згідно з яким нижні поли одягу для людей на службі міста мали сягати рівня не нижче одного футу від ступні – в іншому разі вони не зможуть виконувати службу⁵⁰⁷. У вірші середини XV ст. стверджувалося, ніби високі ковпаки, хутрянні капюшони, довгі носки взуття, короткий верхній одяг і довге волосся завдали чималої шкоди країні⁵⁰⁸. Тож моральним ідеалом залишався одяг якомога скромніший, позбавлений індивідуальності, що ніяк не маркував соціальний і майновий статус. А проте й самі церковники не мали імунітету до віянь моди: на Лондонському соборі 1342 р. різко засуджувалася поведінка духовенства та студентства, які, на думку авторів

---

⁵⁰² Ibid. – P. 89.

⁵⁰³ Dinshaw C. *Getting Medieval: Sexualities and Communities, Pre- and Postmodern* / C. Dinshaw. – Durham – London: Duke University Press, 1999. – P. 56–57, 63.

⁵⁰⁴ Додаток 2.4.26.

⁵⁰⁵ Додаток 2.4.25.

⁵⁰⁶ У королівському ордонансі 1463 р. про це говорить відкрито – забороняється носити верхній одяг, що залишав би відкритим статеві органи та сідниці ("privez membres & buttocks"). – *Statutes of the Realm* / Ed. by T. E. Tomlins, W. E. Taunton. – Vol II. – London: Dawsons of Pall Mall, 1816. – P. 401.

⁵⁰⁷ *Calendar of Letter-Books of the City of London: London, Edward IV–Henry VII* / Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1912. – P. 230.

⁵⁰⁸ *On Corruption of Public Manners // Political Songs and poems...* – P. 251. Судячи з того, що все зло локалізується автором вірша в "містах і містечках", він був вихідцем з сільської місцевості.

постанови, були більше схожими на аристократів, ніж на кліриків: вони, незважаючи на вимогу мати тонзуру, носили довге завите волосся до плечей, ніби "ожіночені" (*vel effeminati*), а також великі головні убори; довгі бороди; оторочений хутром одяг з широкими рукавами, що спадали; багато прикрашені гаманці на оздоблених фігурках та позолочених поясах; схожі на кинджали ножі; розкішні персні на пальцях та червоно-зелені чоботи на ногах⁵⁰⁹. У Кембриджському університеті було ухвалено статут, що приписував студентам і викладачам повсякчас виглядати так, як належить клірикам, з тонзурою включно⁵¹⁰. Часом доходило навіть до крайнощів: так, Річард Ролл відверто пишався тим, що ходив у дранті та брудний⁵¹¹. За Роллом, "robes and ritches rotes in dike" ("мантії та багатства гниють у рівчаку"), тож досить було мати дві накидки, а інше можна було "віддати Христові, який ходив голим"⁵¹². З ним солідаризувався анонімний автор релігійного твору "Ancrene Wisse", згідно з яким "просто вбрання – це ознака відсутності марнославства"⁵¹³. Без уваги з боку духовенства, особливо чорного, не залишалися й надмірні прояви жіночої моди. Відома сатира одного з ченців на одяг жінок: "Чув я про якусь жінку, біла сукня якої волочилася по землі, й вона здіймала за собою пилуку, вищу за вівтар і розп'яття. Коли вона виходила з церкви та підіймала свій хвіст заради бруду, один святий муж побачив, що диявол сміється та просив його сказати, чому він

⁵⁰⁹ Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae / Ed. by R. Gosling et al. – Vol. 2. – London, 1737. – P. 703.

⁵¹⁰ Documents Relating to the University and Colleges of Cambridge. – Vol. 2. – London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1852. – P. 28, 72, 484, 539. Пор. англійських студентів у Паризькому університеті, для яких тонзура не була обов'язковою (Болонь Ж.-К. История безбрачия и холостяков / Ж.-К. Болонь / [Пер. с франц.] – Москва: Новое литературное обозрение, 2016. – С. 147–148.)

⁵¹¹ Minois G. Histoire de la solitude et des solitaires / G. Minois. – Paris: Fayard, 2013 – P. 97 (epub).

⁵¹² Richard Rolle. Ego Dormio // Old And Middle English... – P. 621, 623. Щоправда, скидається на те, що відлюдникові Роллу здавалося, ніби в будь-якому разі більше шести накидок не має ніхто, тоді як, скажімо, лондонська купчиня Елізабет Керкбі залишила в спадок близько десяти одиниць верхнього одягу (Sutton S. Dress and Fashions, c. 1470s // Daily Life in the Middle Ages... – P. 10–11.)

⁵¹³ A Social History of England, 1200–1500 / Ed. by R. Horrox and M. Ormrod. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 361.

сміється; і той сказав: мій товариш сидів на хвості цієї жінки; він йому слугував візком; коли ж жінка здійняла хвіст, мій друг полетів у грязюку – це і є причина мого сміху"⁵¹⁴. Річард Ролл вважав, що "жінки розфарбовують та відбілюють своє обличчя оманливим адюльтером"⁵¹⁵. Навіть з боку далеких від церкви авторів прагнення жінок до хизування своєю зовнішністю часом ставало предметом доброзичливої іронії⁵¹⁶.

Вже сама кількість подібних інвектив, однак, виразно свідчить про те, що цьому тискові з боку церкви та світських моралістів чинився мовчазний, проте запеклий опір. Не завжди він був і мовчазним, проте джерела не дають розгорнутих прикладів світського контрдискурсу. Наприклад, у лондонській хроніці Грегорі за 1468 рік відзначено, що на заборону носити взуття з довгими носками деякі лондонці заявили, що носитимуть їх незалежно від того, хоче того папа чи ні⁵¹⁷. Можна обережно припустити, що в цьому випадку йшлося про прояви індивідуальності та переконаність у праві обирати власний одяг.

У любовному вірші початку XIV ст. ідеальна коханка змальовується як одягнена в червоний капюшон з золотою стрічкою⁵¹⁸; кольорова гама, яка асоціювалася з красою, складалася з білосніжного (колір шкіри; порівнювався з лілеєю та китовою кісткою), червоного (колір одягу, губ, рум'янця; порівнювався

---

⁵¹⁴ *Общественная жизнь Англии...* – С. 102.

⁵¹⁵ *The Fire of Love...* – Р. 177.

⁵¹⁶ "Yff here were a woman or a mayd, // That lyst for to go fresshely arayed, // Or with fyne kyrchers to go displayed, // Ye wold say, 'they be prowde!' It is yll said. // Cuius contrarium verum est" (*Abuse of Women // The Trials and Joys of Marriage...* – Lines 47–51). Незважаючи на явний дидактичний ухил твору, ми не поділяємо думку коментаторів про його "пуританський тон... типовий для гомілетичної літератури".

⁵¹⁷ *The Historical Collections of a Citizen of London in the Fifteenth Century / Ed. by J. Gairdner. (Camden Record Society: Old Series. – Volume 17.) – Camden Society, London, 1876.* Насправді цю заборону було запроваджено не римським папою, а англійським парламентом. Очевидно, уже в середині XV ст. публічна критика далекого Риму була з усіх поглядів безпечнішою, ніж виступ проти парламенту, в якому були представлені в тому числі й суб'єкти цієї критики, або, тим більше, проти короля.

⁵¹⁸ *As I stod on a day me self under a tre // Medieval English Love–Lyrics.* – Р. 12.

з трояндою⁵¹⁹) та золотавого (колір волосся та прикрас)⁵²⁰. Волосся заплетене в коси та спадає аж до ніг; ручки маленькі⁵²¹. Кольорова гама одягу взагалі була надзвичайно розмаїтою: так, студентіві Клементові Пастону за один раз доправили до Лондона вбрання багряного, брунатного та синього кольорів⁵²²; у заповіті Елізабет Керкбі згадуються такі кольори, як синій, червоний, білий, фіолетовий, сірий, не рахуючи коштовних металів та каменів⁵²³; йоркський кравець Джон Картер наприкінці XV ст. шив штани білого, синього, чорного, брунатного, різних відтінків зеленого та червоного кольорів⁵²⁴. Чорний колір набув конотацій аристократизму⁵²⁵.

Одяг був також важливою складовою етикету. Венеційські послы з захопленням відзначали звичай англійців знімати головний убір, звертаючись одне до одного⁵²⁶. Гідна самопрезентація, в тому числі й через презентабельну зовнішність, могла позитивно вплинути на враження від гостя в будинку вельможної особи. При цьому зазвичай спиралися на вже викарбувані в повсякденній свідомості образи різних типів одягу, що варіювалися відповідно до соціо професійного критерію. Так, у медичному трактаті 1376 року лікарям під час візитів до аристократії радили вдягатися та виглядати "не як менестрелі, а радше

⁵¹⁹ "Краса бажає прибрати колір квітки троянди", стверджувалося в "Партенопеї з Блуа" (R. Wülker. Zu "Partanope of Blois" // *Anglia*. – Band 112 (1890). – S. 607–620. – Lines 4709–4710).

⁵²⁰ *Medieval English Love-Lyrics*, passim.

⁵²¹ R. Wülker. Zu "Partanope of Blois"... – Lines 3450–3452, 3471.

⁵²² Agnes Paston, Memorandum (1458, 28 January) // *The Paston Letters*... – P. 46.

⁵²³ Sutton A. F. *Dress and fashions*... – P. 10–11.

⁵²⁴ *Testamenta Eboracensia*... – P. 301–304.

⁵²⁵ За однією з версій, серед аристократії зріс попит на вбрання чорного кольору через те, що в середині XV ст. на картинах почали з'являтися різнобарвні зображення простолюду та його одягу (Von Wilckens L. *Terminologie und Typologie spätmittelalterlicher Kleidung. Hinweise und Erläuterungen* / L. von Wilckens // *Terminologie und Typologie mittelalterlicher Sachgüter: das Beispiel der Kleidung*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. – Philosophisch–Historische Klasse. – Sitzungsberichte. – Bd. 511.) – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. – S. 55–56.)

⁵²⁶ *A Relation, or Rather a True Account*... – P. 22. Полідор Вергілій же підходив до цього питання з певною часткою снобізму, відмовляючи англійському простолюду в гарних манерах (Vergil Polydore. *English History*. – P. 25.)

як каноніки, бо кожна розсудлива людина, зодягнена, як канонік, може сидіти за столом джентльмена". При появі в поважному товаристві медиків заохочували також стежити за чистотою рук і нігтів⁵²⁷. Вільям Вей, навіть подорожуючи до Палестини, дбав про наявність у нього синього, зеленого, червоного вбрання з шовку та оксамиту задля власної презентабельності⁵²⁸. Пітер Айдлі навчав свого сина, що хоч і не варто приділяти надмірної уваги зовнішності чи носити "дивного" (читай "модного") вбрання, та все ж слід стежити за чистотою одягу, адже він "часто робить людину" ("For clothyng ofte maketh man")⁵²⁹. На практиці у тих, хто міг собі це дозволити, перекіс був радше в бік надмірних, ніж недостатніх розкошів: так, наприкінці XV ст. пишноту одягу лондонців особливо відзначали вже згадані венеційські послы⁵³⁰. Марджері Кемп, заможна мешканка Лінна, носила плаття з капюшонами та прорізами, заповненими різнокольоровими підкладками – саме для того, "щоб на неї дедалі більше витріщалися та дедалі більше шанували"⁵³¹. Як прозоро натякала Маргарет Пастон чоловікові – очевидно, вдаючись до маленьких жіночих хитрощів, – без плаття жінка не може бути справді красивою⁵³².

В особливих лівреях щораз різного кольору лондонці зустрічали короля під час процесій – за критерій, очевидно, правила оригінальність та групова ідентифікація, яка б водночас поєднувала всіх лондонців та відокремлювала їх від інших міст (так, коли в 1461 р. стало відомо, що мешканці Ковентрі на урочистій процесії носитимуть вбрання того ж кольору, що й лондонці, останні доклали неабияких зусиль для пошиття нових костюмів однакового, але відмінного від

---

⁵²⁷ A surgeon's code of behaviour and ethics, 1376 // *English Historical Documents...* – P. 1206.

⁵²⁸ *The Itineraries of William Wey...* – P. XXVIII.

⁵²⁹ *Idley Peter. Instructions to his Son / Ed. with an introduction and notes by C. D'Evelyn.* – Boston: Heath; London: Oxford University Press, 1935. – P. 38–39 (lines 99–105, 120).

⁵³⁰ *A Relation, or Rather a True Account...* – P. 22.

⁵³¹ *The Book of Margery Kempe.* – P. 43.

⁵³² *Margaret Paston to John Paston I (probably 1441, 14 December) // The Paston Letters...* – P.4.

ковентрійського кольору⁵³³).

Конкретний соціальний контекст визначає одяг і, в свою чергу, визначається ним, що обумовлює необхідність комплексного підходу⁵³⁴. Погляньмо на мініатюру судді, до якого звернені два позивача⁵³⁵. Про вищість судді відносно позивачів сигналізують: 1) той факт, що лише голова судді є покритою (червоний капюшон є ознакою його статусу); 2) книжка в руці судді; 3) його поза сидячи; 4) шанобливий уклін позивачів; 5) жестикуляція позивачів спрямованими догори руками. Таким чином одяг судді стає одним з елементів цілісного соціального коду.

У пізньосередньовічну добу значно посилюється регламентація носіння одягу англійськими містянами з боку світської влади. Мова, звісно ж, іде про т.зв. "закони про розкіш". Ще Ф. Болдуїн виділила чотири головні мотиви запровадження цих законів: 1) бажання зберегти соціальну ієрархію; 2) бажання позбутися розкошів як гріховного явища, що нищить моральність; 3) економічний мотив – бажання запобігти витрачання надмірних коштів, які могли б бути спрямовані на інші цілі, та обмежити імпорт іноземних тканин і одягу; 4) викликана загальним консерватизмом відраза до нової моди⁵³⁶. Погоджуючись зі зною дослідницею, висловимо все ж переконання в тому, що в основі законів про розкіш лежали все-таки міркування соціального порядку. Про це свідчить, зокрема, відсутність обмежень на, скажімо, розкішні гобелени та інші тканини, які часто висіли в будинках заможних містян, тобто хоч і для публічного демонстрування, та все ж у межах приватного простору⁵³⁷.

⁵³³ Sutton A. F. Order and Fashion in Clothes: The King, His Household and the City of London at the End of the Fifteenth Century / A. F. Sutton // Textile History. – Volume 22 (1991). – Issue 2. – P. 262–263.

⁵³⁴ Чередніченко О. В. Одяг і зовнішній вигляд англійського бюргера XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.). — Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 105–108.

⁵³⁵ MS. Rawlinson C. 454, f. 183r (додаток 2.4.27.).

⁵³⁶ Baldwin F. E. Sumptuary Legislation... – P. II.

⁵³⁷ Пор. цікавий випадок у Нюрнберзі 1570 р., коли містянці всупереч місцевим законам про розкіш було дозволено носити дорогу спідницю – з тією умовою, що

Яким же чином інтерпретувати видання цих законів з соціологічного погляду? На нашу думку, найбільш продуктивною з наукового погляду теорією моди та одягу загалом, здатною в найбільш загальному вигляді пояснити соціологічний аспект їхнього функціонування в англійських містах Пізнього Середньовіччя, залишається есей Г. Зіммеля "Мода". Згідно з Зіммелем, мода усвідомлено чи неусвідомлено задіює механізми диференціації й імітації: перший призводить до соціального виключення інших груп (що особливо актуально в умовах "законів про розкіш")⁵³⁸, другий – до включення всіх представників даної групи (що особливо виразно проглядається у випадку функціонування одягу як індикатора належності до певної соціо професійної групи)⁵³⁹. Важливою відмінністю, було, однак, те, що в Англії – на відміну від інших європейських держав⁵⁴⁰ – ініціатива видання "законів про розкіш" цілковито належала монархії; втім, якщо не причини, то наслідки їх появи схемою Зіммеля описуються цілком прийнятно.

При цьому, певна річ, у конкретній соціокультурній ситуації ця загальна настанова могла поєднуватися з різноманітними семіотичними нюансами. Під цим кутом варто поглянути на події 1422 року в Лондоні, коли по смерті Генріха

вона робитиме це лише в себе вдома (Zander-Seidel J. Op. cit. – S. 62).

⁵³⁸ Пор. аналогічні нормативні акти німецьких міст, де до 1530-х рр. існували обмеження проти розкошів, окремих видів одягу та надміру вишуканого жіночого вбрання, однак загалом не існувало чіткої соціально промаркованої та ієрархізованої системи його носіння (Zander-Seidel J. *Ständische Kleidung in der mittelalterlichen und frühnezeitlichen Stadt // Terminologie und Typologie ....* – S. 60–62).

⁵³⁹ Зimmel Г. Мода // Г. Зimmel. Избранное. – Том второй: Созерцание жизни. – Москва: "Юрист", 1996. – С. 266–291. Дивовижним чином Г. Зimmel у своїй лапідарній розвідці наблизився до загальної соціологічної теорії "узурпації/закриття", яка на сьогодні є панівною в теоретичному осмисленні соціальної структури англійського пізньосередньовічного суспільства (Rigby S. H. *English Society in the Later Middle Ages: Class, Status and Gender* / S. H. Rigby. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1995.; у цій праці, втім, доробок німецького науковця жодного разу не згадано).

⁵⁴⁰ Lüttenberg T. *Sempre un passo indietro rispetto alla moda: leggi suntuarie in Inghilterra dal Medioevo all'inizio del XVII secolo* / T. Lüttenberg // *Disciplinare il lusso: la legislazione suntuaria in Italia e in Europa tra Medioevo ed età moderna.* / A cura di A. Campanini, M. G. Muzzarelli. – Roma: Carocci, 2003. – P. 145–160.

У "мер, олдермени та більшість усіх громад Лондона" зустрічали жалобну процесію, суцільно вдягнені в чорне⁵⁴¹. Якщо денотатом чорного одягу як знакової одиниці тут виступає жалоба, то конотація, цілком можливо, вказує на часте використання чорного одягу королівськими родинами Європи – що, в свою чергу, посилює ту серйозну заявку містян на зміцнення власних позицій у соціальній і політичній ієрархії королівства, якою слід вважати вже сам факт їхньої участі в політичному ритуалі такого значення.

Прикметною рисою законів про розкіш є те, що в них рідко фігурують особи жіночої статі. Згідно з Р. Бенгаму⁵⁴², мала кількість згадок про жінок у цих нормативних актах була своєрідною "фігурою замовчування" – імпліцитною вказівкою на неповноцінність статусу жінки в суспільстві. Т.

Люттенберг же вважає, що цей факт, навпаки, дозволяє виключити наявність мізогіністичних настроїв щонайменше серед законодавців⁵⁴³. В обох випадках на авторів, безумовно, чинить сильний вплив порівняння з континентальними (надто ж італійськими й німецькими) аналогами англійських законів про розкіш, що чимало уваги приділяли викриттю жінок, що вдягаються не за статусом. Якщо ж підходити до ордонансу 1463 року без готового шаблону, легко побачити, що в ньому згадуються дружини, вдови та навіть дочки, а також неодноразово вживається формула "як чоловіки, так і жінки"⁵⁴⁴. Таким чином, ближчою до істини виглядає позиція Т. Люттенберга. Слід, однак, вказати на фундаментальну відмінність між англійським і континентальним (точніше, знову ж таки, італійським і німецьким) законодавством про розкіш: останнє здебільшого ухвалювалося на рівні окремих міст, де соціальні амбіції окремих жінок були особливо помітними. Натомість у королівських ордонансах, що мали діяти в масштабі цілого королівства, яке на макрорівні зазнавало масштабного зсуву цілої соціальної структури, увага логічно зсувається в бік не так індивідів, як цілих

⁵⁴¹ Six Town Chronicles ... – P. 100–101.

⁵⁴² Benhamou R. The Restraint of Excessive Apparel: England 1337–1604 / R. Benhamou // Dress. – Volume 15 (1989). – P. 33.

⁵⁴³ Lüttenberg Thomas. Sempre un passo indietro... – P. 147.

⁵⁴⁴ Statutes of the Realm... – P. 399–402.

соціальних груп. За такої групової оптики жінки становлять інтерес для законодавця не самі по собі, а як члени певної соціальної групи (тобто як дружини, дочки, вдови певних чоловіків з певним соціальним статусом), тож немає потреби якимось чином акцентувати увагу на їх статі. Саме цим, на нашу думку, принаймні частково пояснюється відмінність, над якою розмірковують дослідники⁵⁴⁵. Це, втім, означає, що Р. Бенгаму має рацію в тому, що за жінкою не визнавалася можливість мати власний соціальний статус, який не відсилався би до статусу пов'язаного з нею чоловіка; саме цей останній виступає в ролі референтної групи для жінки. Мабуть, саме тому вже через двадцять років, з позірною стабілізацією соціально-політичної ситуації жіночий одяг узагалі припиняє бути предметом зацікавлення влади, і в новому законі про розкіш 1483 р. прямо стверджується, що жінки не підпадають під його дію⁵⁴⁶. Така байдужість, втім, мала свої межі: вигляд жінки-робітниці чи служниці в багатому вбранні все ж був надто шокуючим для тогочасної моралі, аби не регламентувати його законом.

⁵⁴⁵ Додатковим аргументом на користь цієї гіпотези може бути той факт, що в Іспанії, де видання законів про розкіш також було прерогативою центральної влади, теж не спостерігається гендерних акцентів (Wilson L. A. 'De novo modo': The Birth of Fashion in the Middle Ages. Ph.D. dissertation, Fordham University / L. A. Wilson. – New York, 2011. – P. 156.)

⁵⁴⁶ Statutes of the Realm... – Vol. II. – P. 468–470. Можливо, певну роль зіграли й особисті вподобання тодішнього монарха Едуарда IV, який уже після видання ордонансу 1463 р. взяв шлюб з аристократкою середньої руки Елізабет Вудвіл і мав серед коханок доньку купця Елізабет Ламберт (більш відому як Джейн Шор) і Елізабет Люсі, що також могла бути нешляхетного походження. Втім, Дж. Ешдаун-Гілл у найновішому дослідженні доводить, що дві останні не були коханками короля (Ashdown-Hill J. Private Life of Edward IV / J. Ashdown-Hill. – Stroud: Amberley Publishing, 2016.) Можна також запропонувати інше, хоча й спірне пояснення. Е. Дадлі у трактаті "Дерево держави" (1509) закликав купців задовольнятися "лівреями своїх дружин, а не лордів" (The Tree of Common Wealth... – P. 20), вочевидь, натякаючи на поширену практику мезальянсів, коли купці брали в дружини вчорашніх селянок. Чи не могла в такому нерівному шлюбі зберігатися де-факто відмінність між статусом вбрання чоловіка та дружини? Візуальні джерела не дозволяють підтвердити цю версію, проте вони фіксують радше спосіб репрезентації, ніж дійсні соціальні практики, тож запитання залишається відкритим.

Перетворення одягу на соціо професійний маркер означає, однак, зникнення “містянина” як окремої категорії в Англії XIV–XV ст. та перетворення його на значуще замовчуване. “Мешканець міста” розсипається на безліч уламків (суддя, студент, лікар тощо). Лише тінь колишньої цілісності проглядає при його зустрічі зі своїм антиподом— селянином, будучи перевизначеною в категоріях економічних відносин (уречевлених на пропонованій мініатюрі гаманцем)⁵⁴⁷.

Таким чином, одяг, як і житло та почасти харчі, в пізньосередньовічній Англії виконував функцію індикації соціального статусу. Проте істотною відмінністю, що наочно втілилася в т. зв. “sumptuary laws” (“закони проти розкоші”), стало те, що він слугував відтворенню й консервації існуючої соціальної структури, а не був ознакою її лабільності. У Пізньому Середньовіччі вперше з’являється справжня мода на одяг, яку все ще задавали вищі прошарки суспільства; дуже істотним, навіть незважаючи на Столітню війну, залишався вплив франко-бургундської моди. За зовнішнім виглядом судили також про шляхетність людини, її внутрішні якості. Не скидалися з рахунку й суто естетичні моменти: оскільки, як ми вже з’ясували, одяг виконує важливу соціальну функцію, слугуючи потужним маркером статусу й ідентичності, в цьому контексті часто обговорюване запитання про те, який з двох елементів діалектичної формули моди “зміна естетичних уподобань –соціальні суперечності” є первинним, втрачає практичний сенс.

Можемо також говорити про конкуренцію між морально-релігійним дискурсом “природності та скромності” та секулярним дискурсом – з тією відмінністю, що перший характеризується значно більшим ступенем вербалізації, спирається на потужну традицію та засоби вираження, тоді як другий утверджує себе *ipso facto* свого існування, засвідченого в пам’ятниках мистецтва. Догляд за власною зовнішністю поступово набувало рис, що зближували Середньовіччя з Новим часом.

---

⁵⁴⁷ MS. Canon. Misc. 493, f. 318v (додаток 2.4.28.).

Розділ III. Ментальність англійського бюргерства XIV– XVст.

3.1. Сприйняття часу та простору в містах пізньосередньовічної Англії

У пізньосередньовічну добу час поступово стає однією з ключових характеристик буття, без якої оповідь на ту чи іншу тему не може вважатися повною. І якщо в історичних хроніках чи сюжетно орієнтованих літературних творах часове сприйняття виглядає цілком очікуваним та логічним, то введення темпоральної складової в психологізовану інтимну лірику (причому найчастіше в перші ж її рядки)⁵⁴⁸ слугує якнайкращим підтвердженням цієї тези.

Місту було властиве своєрідне сприйняття часу. На рівні пір року містянин не мав такого ж цілісного та структурованого сприйняття, як свідомість селянина: в середні віки саме поняття сезону в такій мірі асоціювалося з невіддільною людині природою, що укорінилося саме у відданому на поталу стихіям селі – більше того, такий само погляд засвоїли й самі містяни. Найвиразнішим свідченням вищесказаного може бути той факт, що, як і в найдавніші часи, календар і сільське господарство були нерозривно пов'язані між собою; усі відомі нам середньовічні календарі та дотичні до них твори мистецтва ґрунтуються саме на сільськогосподарському (подекуди зображуються й інші види діяльності, але не пов'язані з містом, як-от видобуток вугілля) річному циклі, тоді як міського погляду на зміну пір років не зустрічаємо⁵⁴⁹. Розмитості уявлення про рік як про часовий проміжок сприяв той факт, що і в добу піднесення держави англійське місто не знало року як фіскального періоду: тоді як селяни кожного дня св. Михаїла (Michaelmas, 29 вересня) мали сплачувати різноманітні збори та податки на користь держави та церкви, оподаткування містян відбувалося здебільшого на казуальній основі (податок з проданих товарів, за в'їзд у місто і т. п.)⁵⁵⁰.

⁵⁴⁸ Medieval English Love-Lyrics..., passim.

⁵⁴⁹ Perez-Higuera T. Medieval Calendars.... – С. 11.

⁵⁵⁰ Spufford P. Power and Profit... – P. 96–97.

Натомість у пізньосередньовічну добу, за висловом А. Я. Гуревича, "у європейському місті вперше в історії починається "відчуження" часу як чистої форми від життя, явища якого підлягають виміру"⁵⁵¹. Розмірковуючи про причини "темпоралізації" життя пізньосередньовічного англійського містянина, на перше місце, імовірно, маємо поставити розповсюдження механічних годинників. Слово "годинник" ("horologium"⁵⁵²) вживається на початку XII ст. у статуті новоствореного цистерцианського чернечого ордену, а також у глосах до бенедиктинського статуту⁵⁵³, а Вільям Малмсберійський приблизно в той самий період пише навіть про "годинник механічного типу" (*horologium arte mechanica*) стосовно пристрою папи Сільвестра II, що, наймовірніше, був астролябією; це лише посилює сумніви в точності тогочасної термінології⁵⁵⁴. Так, уже в 1271 р. Роберт Англієць додає до загальновідомого трактату з астрономії ("Про сфери"

⁵⁵¹ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры... – С. 136.

⁵⁵² "Знання про години"; словом на позначення перших годинників було "horologiarus". Слід зазначити, що терміном "horologium" позначали годинники різних типів, не конче механічні (наприкінці XIV ст. Чосер навіть протиставляє механічний "clokke" та "horlogge" монастиря – Chaucer Geoffrey. *The Nun's Priest's Tale*. – Line 88). Зокрема і з цієї причини популярне твердження про встановлення механічного годинника у Вестмінстері в 1288 р., що знайшло відображення і у пострадянській історичній літературі (див., зокрема: Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 3. Человек внутри городских стен: повседневность и коллизии городской жизни. – Москва: Наука, 2000. – С. 274), а також в інших англійських містах наприкінці XIII ст., не можна вважати достеменно встановленим. У випадку з Вестмінстером сумнівів додає і той факт, що найраніші історичні згадки про 1288 рік як дату створення вестмінстерського механічного годинника зустрічаються в XVII ст. Вестмінстерську башту було збудовано лише в 1365–7 рр. (вірогідно, тоді ж було встановлено і сам годинник). Саме цю дату слід вважати абсолютним *terminus ante quem* появи механічних годинників на території Англії. Див.: Brown R. A. *King Edward's Clocks* / R. A. Brown // *The Antiquaries Journal*. – Vol. 39 (1959). – Nos. 3–4. – P. 283–284); North J. D. *God's Clockmaker: Richard Wallingford and the Invention of Time* / J. D. North. – London: Bloomsbury Publishing, 2005. – P. 166–167.

⁵⁵³ North J. D. *Monasticism and the First Mechanical Clocks* / J. D. North // *The Study of Time II: Proceedings of the Second Conference of the International Society for the Study of Time (Lake Yamanaka – Japan)* / Ed. by J. T. Fraser and N. Lawrence. – New York – Heidelberg – Berlin: Springer-Verlag, 1975. – P. 383

⁵⁵⁴ *Willelmi Malmesbiriensis Monachi Gesta Regum Anglorum* / Recensit T. D. Hardy. – Vol. I. – Londini: Sumptibus Societatis, 1840. – P. 276.

Іоанна де Сакробоско) власні міркування про принципи роботи годинників⁵⁵⁵. При цьому треба підкреслити, що годинник цікавив Роберта як прилад для розрахунку руху небесних світил, а не виміру часу⁵⁵⁶. До того ж саме астрономічні прилади, зокрема астролябію, згідно з Чосером, використовували для вивірення годинника⁵⁵⁷.

У 1286 р. серед осіб, яким собор св. Павла в Лондоні має надавати хліб і пиво, згадується "Bartholomeus orologiarius"⁵⁵⁸. У XIV ст. такі згадки частішають: відомі годинники у Колчестері, Лінкольні, Норіджі, Сент-Олбансі. Ознакою певної інституціоналізації фаху стає те, що на базі слова "годинник" утворюється нове англійське прізвище – Орлогер⁵⁵⁹. Годинник згадується в документах церкви Святого Павла ще в 1286 р.⁵⁶⁰ У 1311 р. годинник згадується в Колчестері, у 1319-1327 рр. – в Ессексі, у 1328 р. – у Лінкольнширі (жінка!), у 1322 р. – у Суссексі⁵⁶¹. На кораблях, судячи з документів 1340-х рр., використовувалися піщані ("скляні" – "orlogii vitrei") годинники⁵⁶².

Д. Лендіс вважав, що перший годинник, щодо механічного характеру якого

⁵⁵⁵ Оригінальний латинський текст і його сучасний переклад англійською див. у Thorndike L. *The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators* / L. Thorndike. – Chicago: The University of Chicago Press, 1949– P. 180, 230.

⁵⁵⁶ Існує навіть думка, згідно з якою перші механічні годинники насправді були астрономічними приладами, де ведення хронометражу виступало лише незапланованим побічним результатом (Derek J. De Solla Price. *On the Origin of Clockwork, Perpetual Motion Devices and the Compass* // *Contributions from the Museum of History and Technology*. – Bulletin 218 (1959). – P. 81–112 [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://ia600503.us.archive.org/26/items/ontheoriginofclo30001gut/30001-8.txt> (перевірено 03.03.2017)).

⁵⁵⁷ Chaucer Geoffrey. *A Treatise on the Astrolabe* / Ed. by W. W. Skeat. – London: Early English Text Society, 1872. – P. 3, 17.

⁵⁵⁸ *The Domesday of St. Paul's of the Year M.CC.XX.II; or, Registrum De Visitatione Maneriorum Per Robertum Decanum*. By William Hale. – London: Camden Society, 1858. – P. 173–174.

⁵⁵⁹ Van Rossum G. D. *History of the Hour: Clocks and Modern Temporal Orders* / Trans. by T. Dunlap. – Chicago: University of Chicago Press, 1996. – P. 179–180.

⁵⁶⁰ Madden F. *Original Documents...* – P. 175.

⁵⁶¹ Van Rossum G. D. *History of the Hour...* – P. 179.

⁵⁶² Nicolas N. H. *A History of the Royal Navy* / N. H. Nicolas. – Vol. II. – London, 1847. – P. 173, 476.

немає сумнівів, – це збудована Роджером Стоком для Норіджського собору в 1321-1325 рр. годинникова вежа⁵⁶³. На цьому годинникові був набір з 24 зображень, які, певно, являли собою алегорію на години дня й ночі, а також 30 зображень, що репрезентували дні місяця, і малюнки, що позначали сонце та місяць⁵⁶⁴. Документально підтверджено наявність годинника на церкві Святого Павла в Лондоні в 1344 р.⁵⁶⁵ Були також міські годинники в Брістолі та Саутгемптоні, проте дата їхнього встановлення невідома. На 1400 р. вже існували механічні годинники у Вінчелсі, Оксфорді, Ексетері, Девентері, Глостері, Бриджвотері, Деремі, Веллсі, Солсбері⁵⁶⁶. З огляду на чіткий розпорядок дня в середньовічних монастирях не випадає дивуватися, що в справі встановлення механічних годинників з містами попервах успішно суперничали абатства: непевні звістки про наявність годинників в абатствах сягають ще 1283 р. (Данстейбл у Бедфордширі), а другий після норіджського годинник, наявність якого достеменно відома, – це створюваний Робертом Воллінгфордом протягом тридцяти років годинник у Сент-Олбанському абатстві (завершено близько 1330 р.)⁵⁶⁷ Недарма на годинниковій вежі Норіджського собору було зображено процесію ченців⁵⁶⁸. Годинники не мали хвилинної стрілки, яка, згідно з Д.

⁵⁶³ Landes D. S. *Revolution in Time*. Revised and enlarged edition / D. S. Landes. – Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2000. – P. 48.

⁵⁶⁴ Madden F. *Original Documents: Agreement Between the Dean and Chapter of St. Paul's, London, and Walter the Orgoner, of Southwark, Relating to a Clock in St. Paul's Church Dated November 22, 1344* / F. Madden // *The Archaeological Journal*. – Vol. 12 (1855). – P. 177.

⁵⁶⁵ Madden F. *Original Documents...* – P. 173. Однак на думку К. Беррон, першим справді громадським хронометром у Лондоні, що обслуговував Сіті, став годинник на церкві св Панкрата на Сопер-лейн, споруджений у 1350-і рр. (Barron C. *Telling the Time in Chaucer's London* / C. Barron // "A Verray Parfit Praktisour": *Essays Presented to Carole Rawcliffe*. / Ed. by L. Clark, E. Danbury. – Woodbridge: Boydell Press, 2017. – P. 141–151.)

⁵⁶⁶ Van Rossum G. D. *History of the Hour...* – P. 391–392.

⁵⁶⁷ Landes D. S. *Revolution in Time...* – P. 48.

⁵⁶⁸ *Ibid.* – P. 177. Так само виглядали годинники й у самих монастирях: у хроніці Гластонберійського абатства відзначається, що абат Адам де Соббері, що заступив на посаду в 1322 р., збудував для монастирської церкви великий годинник з зображенням процесій і вистав. Про тісний зв'язок між хронологічно

Лендісом, вперше фіксується в джерелах аж у 1475–1476 рр. у Римі⁵⁶⁹, але вже з кінця XIV ст. почали відбивати чверть години (вперше такий годинник було встановлено у соборі м. Веллс)⁵⁷⁰.

З годинниками на різних рівнях – етимологічному, семантичному, практичному – були пов'язані дзвони⁵⁷¹. Але при опрацюванні звісток про дзвони в контексті трансформації уяви про час необхідна певна обережність, адже ще до появи механічних годинників вони видзвонювали певні канонічні години. Саме так, імовірно, слід розуміти повідомлення лондонської “Книги звичаїв” за 1300 р. про “першу годину, яку дзвонять з [собору] Святого Павла” (“hure de prime sonnee a Seint Poul”), адже “prime” – усталена назва канонічної першої години⁵⁷². Видзвонювання канонічних годин церковними дзвонами було закріплено у зразковому монастирському статуті *Regularis concordia* ще близько 973 р.⁵⁷³

Характерною особливістю англійських міст, на нашу думку, є те, що “час купця” прийшов в Англію у вигляді “часу короля”⁵⁷⁴. Справді, перші громадські

означеним літургійним циклом і співами й танцями чернечої громади див.: Дюби Ж. *Європа в средние века* / Ж. Дюби / [Пер с фр.] – Москва: Полиграмма, 1994. – С. 54–56.

⁵⁶⁹ Landes D.S. *Revolution in Time...* – P. 452, n. 1.

⁵⁷⁰ Beeson C. F. C. *English Church Clocks...* – P. 37, 56.

⁵⁷¹ Власне, найбільш імовірна етимологія самого англійського слова “clock” виводить його від латинського “cloca” – “дзвін” (Clock // *Oxford English Dictionary* [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.oed.com/view/Entry/34516> (перевірено 24.03.2017) . Невипадково гластонберійський хроніст у довгій оповіді про переобладнання монастирської церкви, здійснене новим абатом, вміщує звістку про нові дзвони в церкві та дзвіниці безпосередньо після згадки про будівництво годинника (Rossi Joannis Warwicensis *Historia Regum Angliae* / Ed. by T. Hearne. – Oxford: Sheldonian Theatre, 1745. – P. 263).

⁵⁷² *Munimenta Gildhallae Londoniensis...* – Vol. II. – P. 193.

⁵⁷³ Bayliss A. *Bells and Belling* // *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Anglo-Saxon England* / Ed. by M. Lapidge, J. Blaire, S. Keynes and D. Scragg. Second edition. – Chichester: Wiley Blackwell, 2014. – P. 63.

⁵⁷⁴ Втім, тут треба зауважити, що, за твердженням Г. Дорн ван Россума, така ситуація насправді була характерна для цілої Європи: власне міський патриціат у жодному регіоні не вів перед у встановленні громадських годинників (хоча, природно, не опирався йому), що до певної міри підриває відому тезу Ж. Ле Гоффа про домінування “часу купця” в пізньосередньовічну добу (Van Rossum G. D. *History of the Hour...* – P. 170–171). Втім, був і випадок Глостера, де містяни

годинники з'являлися на королівських резиденціях – у Віндзорському замкові (1351–1353), потім у замках Квінсборо, Шин, Ленглі (1366–1369)⁵⁷⁵. Будучи розміщеними на високих вежах, що не поступалися висотою континентальним готичним соборам, вони мали символізувати владу короля над підданими не як у просторовій, так і в часовій царині – і, не в останню чергу, зверхність монарха над церквою. Першими годинниками часто опікувалися італійці, фламандці, голландці: зокрема, над годинником у Віндзорському замку в 1352 р. протягом шести з половиною тижнів працювали три італійці (Lumbardi⁵⁷⁶), в тому числі “magister orlogii”⁵⁷⁷, а в 1368 р. – майстри з Делфта Йоганн Унеман, Вільгельм Унеман та Йоганн Літуйт⁵⁷⁸), проте вже невдовзі їхнє місце посідають місцеві кадри⁵⁷⁹. При цьому спорудження цих годинників не було загальновідомим фактом: мальмсберійський хроніст був переконаний у тому, що перший баштовий годинник з'явився в Англії щойно в 1373 р.⁵⁸⁰ У 1380-х рр. з'явився механічний годинник у соборі Солсбері, що нині вважається найстарішим досі діючим механічним годинником у світі; близько 1390 р. схожий пристрій з'явився на башті собору м. Веллс⁵⁸¹. У 1387 р. власний годинник уже був і в Мертон-коледжі Оксфордського університету⁵⁸².

намагалися купити землю в церкві, аби звести на ній годинникову башту (Barron C. *Telling the Time...* – P. 150.)

⁵⁷⁵ Post J. B., Turner. A. J. *An Account For Repairs to the Westminster Palace Clock* / J. B. Post, A. J. Turner // *Archaeological Journal*. – Vol. 130 (1973). – P. 217.

⁵⁷⁶ Щодо позначення італійців як "ломбардців" див. також розділ 3.3.

⁵⁷⁷ St. John Hope W. H. *Windsor Castle: An Architectural History – Part. 1* / W. H. St. John Hope. – London: Offices of the Country Life, 1913. – 371 p. – P. 153; 167, n. 221.

⁵⁷⁸ Rymer Thomas. *Conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter regis Angliae*. – Vol. III. – Pars. II. – Hague: Neulian, 1740. – P. 145.

⁵⁷⁹ Van Rossum G.D. *History of the Hour...* – P. 131, 159.

⁵⁸⁰ *Eulogium (historiarum sive temporis): Chronicon ab orbe condito usque ad Annum Domini M.CCC.LXVI* / Ed. by F. S. Haydon. – Vol. III. – London: Green, Longmans et al., 1863. – P. 336.

⁵⁸¹ Beeson C. F. C. *English Church Clocks 1280–1850. Second edition* / C. F. C. Beeson. – Ashford: Brant Wright Associates Ltd., 1977. – P. 54.

⁵⁸² Howgrave-Graham R. P. *Some Clocks and Jacks, with Notes on the History of Horology* / R. P. Howgrave-Graham // *Archeologia: Or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*. – Vol. 77 (1928). – P. 268, 270.

Годинник як засіб вимірювання часу дуже скоро став вважатися неодмінним атрибутом церковної споруди, що вказує на її статус. Абатство Св. Марії в Йорку вже в XIV ст. визначало ритм свого життя за міським годинником⁵⁸³. У 1324 р. Томас де Луда з Лінкольнського собору скаржився на відсутність годинника як речі, яка є в усіх інших церквах і соборах ("quod ecclesiae aliae cathedrales et convenales ubique fere terrarum regulariter optinere noscuntur")⁵⁸⁴. Хоча навряд чи тут ідеться саме про механічний годинник (навіть на кінець XV ст. документально підтверджено існування менш як 100 механічних годинників на території Англійського королівства⁵⁸⁵), цей приклад є красномовним щодо потреби у точному вимірюванні часу.

При цьому відчувався гострий брак фахових годинників: так, у 1322 р. собор у Норіджі (неформальній столиці Східної Англії) змушений був вдатися до послуг годинникаря Роджера з Сент-Олбанса⁵⁸⁶, а у Йорку перший місцевий фаховий годинникар з'явився щойно в середині XV ст.⁵⁸⁷ Ричард з Воллінгфорда на закиди з боку короля в тому, що він зовсім не займається монастирем, а лише годинниками, відповів, що монастирські будівлі може доглядати будь-хто в Англії, тоді як завершити роботу над годинником – лише він⁵⁸⁸.

Годинникарство не могло не позначитися і на переосмисленні поняття робочого дня. Навіть за відсутності точних засобів вимірювання часу робочий день вимірювався конкретними одиницями часу. Логічним завершенням цього процесу стає регламентація самого робочого дня (точніше, позначення його початку й кінця) дзвонами, що і стається 1354 року в Лондонському Тауері, а 1370

---

⁵⁸³Що видно, зокрема, з висловів "ad septem de orologio" ("сьома за годинником"), "circa octo de le cloke" ("близько восьмої за годинником") (The Ordinal and Customary of The Abbey of St. Mary York / Ed. by L. McLachlan, J. B. L. Tolhurst. (Henry Bradshaw Society 73.) – Vol. 1. – London: Harrison and Sons, 1936. – P. 49, 158).

⁵⁸⁴ Statutes of Lincoln Cathedral / Ed. by C. Wordsworth. – Part I. – Cambridge: University Press, 1892 – P. 350.

⁵⁸⁵ Beeson C. F. C. English Church Clocks... – P. 25.

⁵⁸⁶ North J. D. God's Clockmaker.... – P. 142.

⁵⁸⁷ Beeson C. F. C. English Church Clocks... – P. 25.

⁵⁸⁸ Van Rossum G. D. History of the Hour... – P. 182.

р. у Йоркському соборі⁵⁸⁹. Законодавчий дозвіл на таку практику було видано ще королем Едуардом I у 1282 р.⁵⁹⁰

В іконографії XV ст. часовому вимірові відповідала "temperantia" ("поміркваність"). У тогочасних мініатюрах вона часто оточена групою технічних пристроїв, які з'явилися порівняно незадовго до того⁵⁹¹. Антропоморфізована Поміркваність виступала як богиня часу, що заводила годинник⁵⁹².

На XV століття типовий баштовий годинник виглядав як складний коліщатковий механізм з дзвонами (які могли звисати), що позначав не лише години, а й фази небесних світил⁵⁹³. Інформація про "30 образів" ("xxx. umaginum"), встановлених 1325 р. на годиннику в Норіджі⁵⁹⁴, може свідчити про те, що цей годинник функціонував і як календар, показуючи день місяця. Однак все ще застосовувалися й сонячні годинники на кшталт зображеного на малюнку⁵⁹⁵.

Міський час не лише вивільнювався з лещат церкви, а й чинив зворотний вплив на час церковний, що відбилось і на сприйнятті календаря: відтепер "церковними днями" могли виступати не лише свята чи недільні дні, а будь-який день (так, автор любовного вірша кінця XV ст. обрав за такий день п'ятницю⁵⁹⁶). Та й саме поняття "свята" (буквально – "holiday", тобто "святий день"), відтепер може асоціюватися і з любовними radoщами, поступово втрачаючи свій конкретно-релігійний смисл⁵⁹⁷. Народний календар все ще носив у собі сліди

⁵⁸⁹ The Fabric Rolls... – P. 181.

⁵⁹⁰ Van Rossum G.D. History of the Hour... – P. 297–298.

⁵⁹¹ Bodl. MS. Laud. Misc. 570, f. 16 (додаток 3.1.1.).

⁵⁹² Bodl. MS. Laud. Misc. 570, f. 28v (додаток 3.1.2.).

⁵⁹³ Bodl. MS. 421, f. 4v (додаток 3.1.3.)

⁵⁹⁴ Original Documents... – P. 176.

⁵⁹⁵ Bodl. MS. 251, f. 169r (додаток 3.1.4.)

⁵⁹⁶ Go, litull bill, &command me hertely // Medieval English Love-Lyrics... – P.109, line 4.

⁵⁹⁷ Див. любовний вірш "Wybbe ne rele ne sprunne us ne may", де рефреном є слово "holyday", причому без точної вказівки на сутність свята: Medieval English Love-Lyrics... – P. 83–84.

дохристиянських впливів: наприклад, у пісні XV ст. згадується язичницьке свято Йоль⁵⁹⁸.

Для розкриття тези про існування розбіжних світської та церковної темпоральностей звернемося до йоркських документів 1352 і 1370 р., що регламентують розпорядок дня будівничих тамтешнього собору⁵⁹⁹. Порівняння двох документів приносить важливі результати: якщо перший з них був по суті внутрішньоцерковним документом, що у директивному порядку визначав обов'язки ремісників, то другий уже є радше контрактом між церквою та ремісниками (збереглися дані про присягу ремісників виконувати положення угоди 1370 р.⁶⁰⁰). Ця відмінність простежується вже на лінгвістичному рівні: якщо документ 1352 р. написано латиною, то 1370 р. – середньоанглійською (причому своєрідним північним діалектом), тобто таким чином, аби його мали змогу цілковито зрозуміти повноважні представники бригади будівельників. Отже, можемо припустити, що зіставлення цих документів дасть змогу вловити певну напругу між церковними та народними уявленнями про час та простір. І справді: документ 1370 р. не знає вченого означення "половина ліги" (*dimidia Lente*), натомість послуговується "милею" (*mileway*)⁶⁰¹; в документі 1352 р. дати позначаються ustalеними позиціями літургійного календаря (3 травня – День Віднайдення Святого Хреста, 1 серпня – День Петрових Ланцюгів), а контракт 1370 р. говорить про поширені в селянському середовищі "Elenmas" ("День Єлени" – 3 травня) та "Lammas" (свято врожаю, що сягає англосаксонської доби, – 1 серпня). Більше того, як показав аналіз свідчень присяжних у справах *inquisitio*

⁵⁹⁸ The Early English Carols... – P. 309.

⁵⁹⁹ The Fabric Rolls of York Minster / Ed. by J. Raine. – York: G. Andrews, 1862 . – P. 172, 181–182.

⁶⁰⁰ The Early English Carols... – P. 181.

⁶⁰¹ Таке вільне оперування одиницями виміру з боку навіть не надто освічених прошарків населення дозволяє щонайменше скоригувати тезу П'єра Еррманна про буцімто майже повну нерозвиненість метрології в середньовічній Англії (Herrmann P. Les lieues et les milles utilises depuis le Moyen Age / P. Herrmann // *Mediaevistik*. – Band 26 (2013). – S. 47). Схоже, дослідник розцінив перші спроби уточнити співвідношення одиниць відстані на межі XV–XVI ст. як запровадження цілком нових одиниць виміру, що навряд чи можна вважати виправданим.

post mortem, для хронологічної локалізації тієї чи іншої події календарне датування використовувалося лише в офіційних документах; в усних же свідченнях та чи інша події майже завжди хронологічно маркувалася лише відносно якихось інших подій особистого, родинного, міського чи загальнодержавного життя. Навіть для встановлення віку осіб аристократичного походження доводилося вдаватися до складної процедури пригадування та співставлення дат, подій, фактів⁶⁰².

Таким чином, церква та простолюди (у даному випадку, очевидно, селяни, які склали переважну більшість сезонних робітників) послуговувалися двома різними календарями, комунікація між якими потребувала "перекладу". Обидва середовища, однак, відчували на собі вплив поширення годинників: у 1370 р. йоркські будівельники вже знали не лише "просторовий" спосіб означення часу⁶⁰³, а й модернізовану "годину" (houre). З іншого боку, і Джеффри Чосер знав, що "три милі дорівнюють годині" (three Mileway maken an howre)⁶⁰⁴.

Влада, втім, не надто довіряла хронометричним здібностям учорашніх селян: у щойно процитованому контракті 1370 р. було спеціально зазначено, що "всі вказані часи та години будуть визначатися призначеним для цього дзвоном" (all yer tymes and houres sall by reweled bi a bell ordayned yare fore)⁶⁰⁵. Такі "робітничі" годинники розташовувалися передусім у королівських замках і резиденціях – Віндзорі, Тауері, Мур-Енді, Карнарвоні у Вельсі (де, щоправда, замість дзвону використовувався музичний ріг)⁶⁰⁶, що підтверджує тезу про панування "часу короля" в пізньосередньовічній Англії.

Принагідно відзначимо, що Церква вже також послуговується

⁶⁰² Rosental J. T. Telling Tales... – P. 9–52.

⁶⁰³ Тобто через визначення відстані, яка долається протягом певного часового проміжку. Такий спосіб є типовим для домодерних суспільств і поступово зникає лише з гомогенізацією та квантифікацією часу в результаті поширення годинників (Вюллер Т. Що таке час? / [Пер. з норв.]. – Київ: Ніка-Центр; Л.: Видавництво Анетти Антоненко, 2017. – С. 35–36).

⁶⁰⁴ Chaucer Geoffrey. A Treatise on the Astrolabe / Ed. by W.W. Skeat. – London: Early English Text Society, 1872. – P. 8.

⁶⁰⁵ The Fabric Rolls... – P. 181–182.

⁶⁰⁶ Salzman L. F. Building in England... – P. 61–62.

секуляризованим часом: “*hora nona*” джерела, певно, означає “полудень”, а не канонічну дев'яту годину (тобто приблизно третю годину дня), адже в іншому разі втрачається сенс літнього післяобіднього відпочинку. З іншого боку, вищенаведений уривок, у якому після “*heure de None*” довелося вжити уточнення “*pour demy jour*”, свідчить, що плутанина між традиційним і новим значеннями все ще могла зберігатися⁶⁰⁷.

Розвиток літератури спричиняє і наближене до сучасного розуміння нарації як своєїрідної форми впорядкування часу, його членування подіями⁶⁰⁸. Якщо ж до цього додати дедалі більшу індивідуалізацію, то не здивуємося тому, що час відтепер може визначатися і як проміжок часу, позначений певними переживаннями або ж хай навіть соціально незначущими діями, однак такими, що виходять від небайдужої авторові людини (так, у любовному вірші кінця XV ст. у нерозривну тканину часу сплетені ігри та поцілунки⁶⁰⁹).

Незважаючи на типове для середньовіччя розуміння ночі як часу зла та злочинців, деякі психологічні процеси, як-от любов, уже здатні зняти в собі дихотомію “день-ніч” (“моє вірне кохання, вдень і вночі”⁶¹⁰). “Години дня і ночі” – написано на мініатюрі кінця XIV ст., на якій зображено годинник з 24-годинним циферблатом⁶¹¹. Таким чином у пізньосередньовічну добу відбувається подальше освоєння часових пластів та включення їх до повсякденної свідомості.

⁶⁰⁷ Можливо, принаймні часткове пояснення цьому слід шукати у мові документу: у французькій традиції ця новація затверджувалася дещо повільніше, ніж в англійській. Ще Фруассар міг вживати “*heures de none*” в значенні канонічної дев'ятої години (Van Rossum G. D. *History of the Hour...* – P. 220–221).

⁶⁰⁸ Ryan M. L. *Towards a definition of narrative* / M. L. Ryan // *The Cambridge Companion to Narrative* / Ed. by D. Herman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 23–24.

⁶⁰⁹ O lord, so swett ser Iohn dothe kys, // at euery tyme when he wolde pley (Hey money, I wyll loue our ser Iohn // *Medieval English Love-Lyrics*. – P. 105. – Lines 1–2).

⁶¹⁰ Saue trueloue, bothe day & nyght. – *Medieval English Love-Lyrics*. – P. 96, line 3.

⁶¹¹ MS. Rawl. D. 939, f. 6r (додаток 3.1.5.).

З оволодінням часу купці й інтелектуали закликають добре його використовувати⁶¹². У написаному близько 1470 р. (можливо, таким собі Генрі Паркером) морально-дидактичному трактаті "Dives et Pauper" ("Багатий і бідний") стверджується, що Господь разом зі світом створив і час і встановив так, щоб люди знали, який нині рік, місяць, день і година та відповідно розуміли, коли мають працювати, відпочивати, їсти, спати, поститися, сіяти, орати. З цією метою Бог і створив "годинник, що не помиляється" - аби він служив людям, а не люди – йому. За словами автора трактату, "у містах і містечках люди керують собою за допомогою годинника, але, власне кажучи, годинник не керує людьми – люди керують годинником" (*in cytees & townes men rule them by the clocke / & yet proprely to speke / the clocke ruleth not them / but a man ruleth the clocke*)⁶¹³. Ми можемо допустити, що питання про залежність людини від годинника було актуальним для пізньосередньовічної Англії, а відчуття добового часу міцно в'їлося в канву тогочасної свідомості. Справді, на кінець XV ст. годинники з дзвонами були вже настільки поширеними в Західній Європі та звичними для англійців, що навіть у виданому В. Кекстоном для широкого вжитку англо-французькому розмовнику була згадка про них⁶¹⁴. Як свідчив Олів'є де ла Марш, у 1468 р. ходу годинника вже підпорядковувалася навіть така річ, як рицарські турніри⁶¹⁵. Чосер уже наприкінці XIV ст. вдається до порівняння співу півня з боєм годинника⁶¹⁶, будучи впевненим, що читач його зрозуміє.

⁶¹² Hervé M. *Mentalités médiévales (XI–XVe siècle)* / M. Hervé. (Nouvelle Clio. L'histoire et ses problèmes.) – Tome 1. – Paris: Presses Universitaires de France, 1996. – P. 174.

⁶¹³ При цьому остаточне керівництво все одно, звісно, здійснює Господь. *Dives et Pauper*. – First Commandment. – *Capitulum XVIII* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A08937.0001.001/1:6.18?rgn=div2;view=fulltext>
(перевірено 25.03.2017)

⁶¹⁴ *Caxton W. Dialogues in French and English* / Ed. by H. Bradley. – London: Early English Text Society, 1900. – P. 30.

⁶¹⁵ *Van Rossum G. D. History of the Hour...* – P. 279

⁶¹⁶ *Chaucer Geoffrey. Nun's Priest's Tale*. – Lines 2853–2854.

Обережно слід підходити і до поняття простору. Як слушно нагадує П. Бушерон, не кожне публічне місце функціонує як публічний простір; крім того, не можна змішувати простір як фізично означену місцевість і "простір" як метафору для позначення певного соціального поля (як це часто робиться, зокрема, в орієнтованих на комунікативну філософію Ю.Габермаса працях)⁶¹⁷. Уявлення про те, як функціонує справді публічний простір, дає свідчення Фруассара про те, як у Брістолі в 1327 р. був узятий у полон вкрай непопулярний у більшості населення країни фаворит короля Едуарда II Г'ю Деспенсер. У кожному місті на шляху від Бристоля до Герфорда, де відбувся суд, бранця проводили вулицями в супроводі музик "для більшого глузування". Зрештою його привели на простору ринкову площу Герфорда, де зібралися "всі люди" міста, та стратили на високому ешафоті, "аби люди легше могли його побачити"⁶¹⁸. Меншою мірою "освоєним" був простір довкола собору: як нагадує С. Рейнолдс, влада англійських міст, на відміну від італійських, не опікувалася ремонтом соборів і доглядом простору в безпосередній близькості від них⁶¹⁹.

Справді, саме ринок є найбільш осяжним вираженням публічного простору. За самою своєю природою він асоціюється з просторістю: недарма навіть у такому містечку, як Ладлоу, маленькі ринки перебували на кожній більш-менш широкій вулиці, а коли поступова забудова зменшувала площу ринку до

⁶¹⁷ Boucheron P. Espace public et lieux publics: approches en histoire urbaine / P. Boucheron // *L'espace public au Moyen Âge: Débats autour de Jürgen Habermas / Sous la direction de P. Boucheron et N. Offenstadt. (Le Noeud Gordien.)* – Paris: Presses Universitaires de France, 2011. – P. 100–101.

⁶¹⁸ Froissart Jean. *Chronicles...* – P. 31–32. Мабуть, не випадково такий "мікронаратив простору" вийшов з-під пера іноземного автора: ефект відчуження мав сприяти можливості "розповісти" публічний простір.

⁶¹⁹ Reynolds S. *Space and time in English medieval towns / S. Reynolds // Eadem. Ideas and Solidarities of the Medieval Laity: England and Western Europe.* – Aldershot: Variorum, 1995. – P. 2. На думку авторів колективної монографії "Історія приватного життя", європейським містам у цілому аж до пізньосередньовічної доби притаманна відносна нечисельність публічно-просторових локацій (История частной жизни / Под ред. Ф. Арьеса и Ж. Дюби. (Серия "Культура повседневности".) – Т. 2: От феодализма до Ренессанса / Под ред. Ж. Дюби / [Пер. с фр.] – Москва: Новое литературное обозрение, 2015. – С. 534).

неприйнятної, його переносили в інше місце, як-от у Понтефракті чи Пітерборо. Оксфорд і Вінчестер узагалі не мали яскраво вираженої ринкової площі – торгівля в них відбувалася винятково на вулицях⁶²⁰.

Змінюється і ставлення містян до простору. Якщо на початку XIV ст. Роберт з Глостера ще вихваляв Англію передусім за безкраїсть полів, незорість садів і глибину парків⁶²¹, то через півтора сторіччя вже цілий простір Європи мислився міськими інтелектуалами як мережа взаємопов'язаних міст на певній відстані одне від одного. Невипадково випускник Ітонського коледжу Вільям Вей у середині XV ст. подав свій шлях від Англії до Святої Землі як перелік міст і містечок, які були відокремлені одне від одного тією чи іншою кількістю миль – при цьому він не завжди позначав, до яких країн ці міста належать⁶²². В "Ітинераріях" Вільяма Вустера (XV ст.) бачимо нестримне бажання ерудита проміряти кроками всі просторові параметри будь-якої більш-менш значної будівлі, яку він зустрів на своєму шляхові⁶²³.

Уточнювалися й самі одиниці вимірювання простору, кількісним змістом яких англійські містяни тепер цікавилися більше, ніж коли-небудь раніше. Так, у книзі меморандумів м. Йорк в записі за 1395 р. міський писар Роджер де Бартон подав таблиці відповідностей різних одиниць виміру довжини. Разом з тим стандартизації мір ще бракувало, адже в цьому джерелі наведено два різні варіанти встановлення еквівалентності одиниць виміру⁶²⁴. Так само в документах Кентербері XIV ст. подано вичерпну дефініцію милі відносно інших одиниць виміру⁶²⁵. При цьому, як і раніше, єдиною одиницею виміру довжини, що мала

⁶²⁰ Hindle P. *Medieval Town Plans...* – P. 40–41, 59.

⁶²¹ *The Metrical Chronicle of Robert of Gloucester* / Ed. by W. A. Wright. – Part I. – London: Eyre and Spottiswoode, 1887. – P. 1–3.

⁶²² *The Itineraries of William Wey...* – P. 79–81.

⁶²³ *The Itineraries of William Worcester...* – passim. При цьому спроби з'ясувати на цій підставі сучасний точний еквівалент тогочасних одиниць довжини не увінчалися успіхом (Grierson P. *English Linear Measures: An Essay in Origin* / P. Grierson. – Reading: University of Reading, 1972. – P. 19.).

⁶²⁴ *York Memorandum Book* / Ed. by M. Sellers. (Surtees Society. – Vol. 120). – Part I. – Durham: Bernard Quaritch for Surtees Society, 1912. – P. 142.

⁶²⁵ Historical Manuscripts Commission. *Eighth Report*. – Part I. – London: Her

чіткий і незалежний від людської анатомії матеріальний еталон, був "фут Св. Павла", що дорівнював довжині основи колони лондонського собору Св. Павла⁶²⁶. Натомість інші одиниці виміру визначалися за частинами людського тіла, що відкривало дорогу до різночитань – часом цілком навмисних⁶²⁷. Але в кожному разі прагнення висловлюватися мовою точних чисел, характерною в добу Високого Середньовіччя лише для фінансових рахунків, є, гадаємо, проявом більш загального феномену, який А. Кросбі назвав "квантифікацією західного суспільства"⁶²⁸.

Згідно з Ф. Броделем, середньовічне місто належало до "закритого" типу, будучи "замкнутою в собі крихітною і самодостатньою одиницею"⁶²⁹. Свідченням цієї замкненості завжди слугував міський мур, який ще з доби античності виступав символом свободи та межею міських вільностей⁶³⁰. І в Середньовіччі мур – щось більше, ніж проста топографічна позначка чи навіть фортифікаційна споруда; це, по суті, вододіл між двома світами – зовсім не взаємонепроникними, та все ж кардинально відмінними: в очах містянина по той бік муру панували беззаконня та безправ'я, на противагу міським вольностям та відчуттю захищеності⁶³¹. Мури обходилися дорого, тому ними зазвичай обносили

Majesty's Stationery Office, 1881. – P. 325.

⁶²⁶ Grierson P. English Linear Measures... – P. 18.

⁶²⁷ Так, у 1440 р. парламентським актом кравцям було заборонено відміряти тканину долонею з відставленим великим пальцем (Statutes of the Realm... – Vol. 2. – P. 312). Продовжуючи думку А. Я. Гуревича, це було наслідком рудиментарної невиділеності людини з природи в середньовічному соціумі (Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры... – С. 48–50).

⁶²⁸ Crosby A. W. The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250–1600 / A. W. Crosby. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 262 pp.

⁶²⁹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. У 3-х тт. – Т. 1: Структури повсякденності: Можливе й неможливе / [Пер. з фр.] – Київ: Основи, 1995. – С. 445.

⁶³⁰ Armstrong J. A. Nations Before Nationalism / J.A. Armstrong. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982. – P. 107–108.

⁶³¹ Чередніченко О. В. Міський мур у просторі англійського пізньосередньовічного міста / О. В. Чередніченко // Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м.

мінімальну територію, що пояснювало велику скупченість будинків усередині міста. Зате місто, що їх мало, могло претендувати на горде звання "opprobrium" чи навіть "civitas", на противагу звичайному "villa"⁶³². Крім того, мур задавав місту форму та значною мірою визначав місцевий краєвид⁶³³. Деякі міста збирали задля будівництва чи ремонту стін спеціальний податок – мураж ("murage"). У короткому описі "Британського королівства" початку XIV ст. руйнування міських мурів фактично ототожнено з занепадом міста як такого⁶³⁴. Мури навіть могли бути предметом міфологізації: так, Вільям Вустер вірив у те, що міські мури Лондона було збудовано королем Лудом⁶³⁵. У період воєнної небезпеки з актуалізацією оборонної функції муру він міг метонімічно заступати місто в цілому: так, після здобуття Кале Едуардом III у 1347 р. як гарнізон фортеці, так і звичайні міщани мали виступити за межі міських мурів на знак здачі міста⁶³⁶.

Цілісність мурів королівського міста Лондона вважалася справою державної ваги: у 1310 р. король Едуард II видав окремий указ, яким зобов'язав лондонців якнайшвидше відновити міські мури⁶³⁷. Поет Джон Лідгейт, оповідаючи про будівництво царем Пріамом Трої, стверджує, що насамперед він звів довкола цілого міста стіну⁶³⁸. Ідеальне райське місто так само повинно обов'язково мати мури, вежі, укріплення – ще й з коштовних каменів, перлів, кристалю, емалі,

---

Ужгород, 21–22 квітня 2017 року). – У 3–х частинах. – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2017. – Ч. 2. — С. 30–31.

⁶³² Гусарова Т. П. Город и ландшафт / Т. П. Гусарова // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 1: Феномен средневекового урбанизма. – Москва: "Наука", 1999. – С. 152.

⁶³³ Rossiaud J. Il cittadino e la vita di città / J. Rossiaud // L'uomo medievale / A cura di Jacques Le Goff. (Economica Laterza 6.) – Roma – Bari: Laterza, 1993. – P. 148.

⁶³⁴ Liber Custumarum // Munimenta Gildhallae Londoniensis... – P. 640.

⁶³⁵ Itineraries [of] William Worcester ... – P. 96–97.

⁶³⁶ Chronicon Henrici Knighton... – Vol. II. – P. 51. Цей акт є доволі типовим для т.зв. "ритуалів підкорення", покликаних символічно завершити конфлікт (Althoff G. Die Macht der Rituale: Symbolik und Herrschaft im Mittelalter / G. Althoff. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013. – S. 25.)

⁶³⁷ Stow John. A Survey of London, Written in the Year 1598, by John Stow / Ed. by W. J. Thoms. – London: Whittaker&Co, 1842. – 223 p. – P. 5.

⁶³⁸ Lydgate's Troy Book. A.D. 1412–1420. Ed. by H. Bergen. – London: Early English Text Society, 1906. – P. 158–166.

карбункулу⁶³⁹.

У 1285 р. виданий Едуардом I Вінчестерський статут стверджував, що в країні щораз частішають випадки грабунків, убивств, підпалів, крадіжок та інших злочинів⁶⁴⁰. Тож згідно зі статутом, який зберігав чинність до кінця Середньовіччя, усі великі міста мали бути обнесені мурами, міські брами мали бути зачинені від заходу до сходу сонця; жодна людина не мала права оселятися на околицях міста чи в передмісті без гарантії благонадійності з боку господаря оселі; з метою дотримання цього положення в цих районах мали періодично проводитись обшуки; кожне місто повинно було мати збройну варту біля всіх в'їздів, і вартіві мали право переслідувати та заарештувати будь-якого незнайомця після заходу сонця; підтверджувалися положення асизи ще Генріха II, згідно з якими кожна вільна людина повинна була мати набір озброєння відповідно до свого статку⁶⁴¹.

Проте не варто абсолютизувати значення муру: чимало міст і містечок не мали укріплень (звідси назва книжки Барбела Бродта про Східну Англію – "Міста без мурів"⁶⁴²), що нічого не говорило про їхній розмір, як свідчить оповідь італійського мандрівника Доменіко Манчіні про Смітфілд: "На правому, південному березі розташовано передмістя, з вулицями та будівлями, яке, будучи обнесене мурами, можна було б назвати другим містом"⁶⁴³. Сент-Айвз у Корнволлі, незважаючи на вихід до моря та багатство мешканців, не був укріплений жодним муром, що дало змогу кастильському загонові легко спалити

⁶³⁹ Prik of Conscience... – Lines 1268–1299 (додаток 3.1.6.).

⁶⁴⁰ Це була аж ніяк не перша подібна згадка про злочинність. Однак цього разу ситуація, схоже, й справді була критичною, оскільки вжиті королем заходи стосувалися не лише села – традиційного ареалу розбійництва по всій середньовічній Європі, а й міста.

⁶⁴¹ Statute of Winchester (Assented on 8th of October, 1285) // Select Documents of English Constitutional History / Ed. by G. B. Adams and H. M. Stephens. – London: Macmillan&Co, 1918. – P. 76–79.

⁶⁴² Brodt B. Städte ohne Mauern: Stadtentwicklung in East Anglia im 14. Jahrhundert. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London. – Band 44.) / B. Brodt. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1997.

⁶⁴³ Доменико Манчини о Лондоне конца XV века .... – С. 139.

місто на початку XV ст.⁶⁴⁴ Крім того, район біля мурів уже вважався околицею міста, тож біля нього, як свідчать археологічні дані, могли влаштовувати сміттєзвалище чи стічну канаву, як-от у Гуллі⁶⁴⁵ або Честері⁶⁴⁶. У деяких містах у мури могло навіть вбудовуватися житло⁶⁴⁷. Певно, коли мур розсікав надвоє вже існуючі житлові й адміністративні комплекси (як-от у Ладлоу)⁶⁴⁸, потяг до нехтування їх сакральним значенням мав бути ще сильнішим.

Більше того, адміністративні кордони далеко не завжди збігалися з позначеними муром⁶⁴⁹ (через що, зокрема, брестольцям у пізньосередньовічну добу довелося створювати нове зовнішнє кільце мурів)⁶⁵⁰. Наприклад, у Норіджі в пізньосередньовічну добу точні межі міста постійно були предметом суперечок, незважаючи на будівництво мурів. Зміна кордонів міста потребувала згоди королівської влади⁶⁵¹.

Отже, в пізньому середньовіччі відбувається утвердження нового, міського часу, що утверджується під егідою королівської влади та уособлюється баштовим механічним годинником. Його впливу зазнає і власне церковний час. Трансформації зазнає і міський простір, що стає більш публічним. Зокрема, його важливою складовою були мури, що символізували вольності та привілеї міста. Водночас у Пізньому Середньовіччі в Англії відбувається і їхня певна десакралізація, пов'язана з утвердженням більш прагматичного світогляду.

3.2. Праця та відпочинок

У Пізньому Середньовіччі завдяки розвитку міської економіки та самосвідомості саме поняття праці (надто ж цехової та гільдійної) набуває конотації шанобливості, не званої в раніші часи; відповідно, погіршується

⁶⁴⁴ Diaz de Gamez Gutierre. *The Unconquered Knight...* – P. 47. З іншого боку, той факт, що про відсутність муру завжди повідомлялося, все-таки свідчить про винятковість такого стану речей.

⁶⁴⁵ Hinton D. A. *Archaeology, Economy and Society...* – P. 168, 180.

⁶⁴⁶ Laughton J. *Life in a Late Medieval City...* – P. 85.

⁶⁴⁷ Hindle P. *Medieval Town Plans...* – P. 35.

⁶⁴⁸ *Ibid.* – P. 37.

⁶⁴⁹ Reynolds S. *An Introduction to the History...* – P. 194.

⁶⁵⁰ Hindle P. *Medieval Town Plans...* – P. 37.

⁶⁵¹ Reynolds S. *Space and time...* – P. 3.

ставлення до жебрацтва, що прирівнюється до лінощів⁶⁵². “Людина має чесно працювати, не гаючи часу” – ось найголовніша вимога до кожного, як вважав Річард Ролл⁶⁵³. І все ж асоціативний зв’язок між працею (надто ж фізичною) та бідністю не було розірвано до кінця: так, єпископ Рочестерський Томас Брінтон стверджував, що, бідні люди потрібні, адже якщо в суспільстві всі будуть багаті, то ніхто не працюватиме, “і світ впаде”⁶⁵⁴. Вже в 1509 р. у політичному трактаті “Дерево держави” Е. Дадлі заявив, що “громади” (до яких він відносив, серед інших, ремісників та купців) “більшу частину часу працюють у поті лиця”, адже добре життя для них полягає у “справжній праці та законних справах” (true labors and lawfull busynesses)⁶⁵⁵. Деякі проповідники (наприклад, архієпископ Річард Фіц-Ральф та вікліфіт Вільям Тейлор) пішли навіть далі, висунувши нечувані до того теорії: що Адам і Єва працювали і в раю, а найбільшою працелюбністю відзначався Ісус Христос⁶⁵⁶.

⁶⁵² Kocka J. Arbeit als Problem der europäischen Geschichte / J. Kocka // Die Rolle der Arbeit in verschiedenen Epochen und Kulturen / Hrsg. von Manfred Bierwisch. (Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. – Berichte und Abhandlungen. – Sonderband 9). – Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2003. – S. 77–92. Див. також п. 3.4. цієї дисертації.

⁶⁵³ Rolle Richard. Our Daily Work (A Mirror of Discipline) // Ejusdem. The Form of Perfect Living and Other Treatises / Trans. by G. E. Hobson. – London: Thomas Baker, 1910. – P. 83.

⁶⁵⁴ The Book of Physiognomy... – P. 116.

⁶⁵⁵ Dudlay Edmonde. The Tree of Common Wealth... – P. 19, 35. Принагідно зауважимо, що припущення Ю. М. Саприкіна про вплив лолардизму на Дадлі, висунуте на підставі текстуального збігу між назвою одного з лолардистських творів “Ліхтар світла” та цитатою з “Дерева держави”, видається нам вкрай хитким: “ліхтар світла” – доволі розповсюджений в англійській пізньосередньовічній літературі троп, що відсилає до Пс 119:105 і часто алегорично позначає Діву Марію. Приклади вживання див. у Middle English Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://quod.lib.umich.edu/cgi/m/mec/med-idx?type=byte&byte=94282408&egdisplay=open&egs=94310195> (перевірено 15.03.2017). При цьому важко уявити, аби лолардист міг вживати подібне означення до духовенства римо–католицької церкви, як це робить Дадлі (The Tree of Common Wealth... – P. 10).

⁶⁵⁶ Crassons K. "The workman is worth his mede": poverty, labour, and charity in the sermon of William Taylor / K. Crassons // The New Middle Ages at Work: Practicing

Утопічні⁶⁵⁷ твори пізнього Середньовіччя, що часто спираються на фольклорну підоснову (як-от "Країна Кокань"), часто змальовують життя без необхідності працювати як ідеал⁶⁵⁸. Один з найпопулярніших дидактичних творів XIV ст. "Докір сумління" стверджує, що в раю праці немає, лише відпочинок⁶⁵⁹.

І все ж не всяка діяльність вважалася однаково почесною. Наприклад, існувало поняття "пекельної" праці, яка завдавала дискомфорт, надто ж шуми та запахи. Найбільше з "пекельною працею" асоціювалося ковальство: як видно з анонімного вірша XV ст., ковалі вічно вкриті димом (пряма асоціація з пекельним вогнем) і є найбільш галасливими з ремісників⁶⁶⁰. Асоціативний зв'язок лише

Labor in Late Medieval England / Ed. by K. Robertson, M. Uebel. (New Middle Ages Series.) – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – P. 67–90.

⁶⁵⁷ Вживаємо тут це слово в "буденному" значенні висування нереалістичного ідеалу; якщо ж послуговуватися запропонованим К. Маннгеймом розрізненням між ідеологіями й утопіями відповідно до ступеня реального перетворення історичної дійсності (Мангейм К. Идеология и утопия // Його ж. Диагноз нашего времени [Пер. с нем. и англ.]. – Москва: Юристъ, 1994. – С. 164–167), то "Країну Кокань", як і "Докір сумління" (на відміну від творів доби повстання 1381 р.), слід кваліфікувати якраз як твори ідеологічні, тобто не орієнтовані на реальні соціальні зрушення.

⁶⁵⁸ Втім, ми не можемо погодитися з думкою О. С. Охріменка (Охріменко О. С. Повсякденне життя... – С. 124–125), ніби цей мотив відбиває зміну ставлення до праці в добу Високого Середньовіччя. Як зазначив М. ван дер Лінден (Van der Linden M. Studying Attitudes to Work Worldwide, 1500–1650 : Concepts, Sources, and Problems of Interpretation / M. van der Linden // International Review of Social History. – 2011. – Vol. 56 (Special Issue). – P. 33), літературно-фольклорні утопії на кшталт Кокані відомі навіть у тогочасному Китаї, у якому, як відомо, віддавна панувала зовсім інша, конфуціанська трудова етика. Можливо, ми маємо справу з певним архетипом, притаманним усім архаїчним суспільствам, або ж ідеться всього лише про "мандрівний сюжет" у літературі, за яким не варто шукати референту у вигляді якоїсь закоріненої в ментальності настанови. Найбільш вірогідним видається припущення К. Ліс і Г. Солі, такі твори, поширювані представниками культурних еліт, насправді формували образ нижчих прошарків населення яко гідних осуду нероб, а не віддзеркалювали їхні суспільні ідеали (Lis C., Soly H. Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-Industrial Europe / C. Lis, H. Soly (Studies in Global Social History. – Volume 10.) – Leiden: Brill, 2012. – P. 425, 551).

⁶⁵⁹ Prik of Consciousness... – Line 280.

⁶⁶⁰ The Blacksmiths // Fourteenth Century Prose and Verse / Ed. by K. Sisam. – Oxford: Clarendon Press, 1921. – P. 169.

посилювався звичкою ковалів працювати вночі (атрибутом ночі завжди вважалася злочинність); артикули лондонських шпорників забороняли нічну працю саме з такою мотиваційною частиною, адже "ніхто не може працювати вночі так само зручно, як удень, і чимало облудних людей працюють уночі"⁶⁶¹.

Найбільш повні дані щодо режиму роботи в пізньому середньовіччі стосуються ремісників, законтракованих для виконання певного завдання королем, церквою чи монастирем (зазвичай це були будівельники). Так, у вже цитованих (див. підрозділ 3.1.) розпорядженнях Йоркського собору за 1352 рік читаємо, що робочий сезон тривав ціле літо від Великодня до дня Св. Михаїла (22 вересня). Робочий день тривав від світанку до "того часу, як задзвонить дзвін [абатства] Б[лагословенної] М[арії] Д[іви]" (ad pulsacionem campanae V. M. V.), потім сніданок, робота й обід (prandia) опівдні. Узимку ж (від дня Св. Михаїла до Великодня) робочий день тривав без перерв від світанку до полудня. З 13 травня до 11 серпня (за новим стилем) після полудневого обіду будівельникам відводився час на сон (слід думати, це був аналог середземноморської сієсти)⁶⁶². Після того робочий день тривав до дзвонів на вечірню службу, коли відбувалася легка вечеря, і знову аж до закінчення світлового дня⁶⁶³. Аналогічний документ від 1370 р. повторює ті самі умови⁶⁶⁴.

У виняткових випадках обмеження робочого дня не встановлювалися: у стратегічно важливому порті Кале, що по завершенні Столітньої війни залишився єдиним володінням англійців на континенті, в 1474 р королівські робітники повинні були готові в разі потреби працювати в будь-який час дня й ночі⁶⁶⁵.

⁶⁶¹ Memorials of London and London Life ... – P. 225.

⁶⁶² Як бачимо, свідчення нашого джерела не суперечать гіпотезі про менший, ніж раніше вважалось, масштаб похолодання під час т.зв. "малого льодовикового періоду" (див. підрозділ 2.4.): літо справді залишалось спекотним, хоча тривало не так довго, як по завершенні цього кліматичного періоду.

⁶⁶³ The Fabric Rolls... – P. 172.

⁶⁶⁴ Ibid. – P. 181–182. До детальнішого аналізу двох документів ми ще повернемося в розділі 3.3.

⁶⁶⁵ Salzman L. F. Building in England... – P. 63.

Зафіксовано й випадки роботи при свічках⁶⁶⁶. Супутники Лео з Розмітала зафіксували також цікавий звичай у портовому Сандвічі, де навіть серед ночі публічно оголошували про зміну напрямку вітру, аби купці мали змогу негайно відплисти⁶⁶⁷.

У святкові дні робітники не працювали і не одержували за них платню, окрім як на роботах, виконуваних на замовлення короля: як свідчить документ 1328 р., звичай вимагав від королівської влади сплачувати робітникам платню за кожний другий святковий день⁶⁶⁸. У суботу робота зазвичай дозволялася лише до середини дня⁶⁶⁹. Цехи також видавали розпорядження, що забороняли роботу на свята й вихідні. Позацехові робітники, однак, і у святкові дні часто намагалися підзаробити, що врешті-решт викликало появу за Генріха V статуту, який дозволяв їм працювати у свята й неділю, але лише до полудня та протягом не більш як половини дня (*ou ils ne laborent forsque al heure de None, sinon pour demy jour*)⁶⁷⁰.

У 1413 р. та, за деякими свідченнями, в 1445 р. архієпископ Кентерберійський Томас Арундел видавав заборону на недільну працю для цеху цирульників. До цього цеху в той час, як відомо, належали й хірурги, проте жодних винятків Арундел для них не робить⁶⁷¹. Отже, як і раніше, будь-яка праця в неділю підлягала забороні. Як підрахував у середині XIV ст. автор постанов Лінкольнського собору, вихідні протягом року (з усіма неділями включно; суботи враховувалися невідомим автором як 0,5 вихідного дня) загалом тривали

---

⁶⁶⁶ Ibid. – P. 62.

⁶⁶⁷ The Travels of Leo of Rozmital... – P. 71.

⁶⁶⁸ Цит. за: Salzman L. F. Building in England... – P. 66.

⁶⁶⁹ Cheney C. R. Rules for the Observance of Feast-Days in Medieval England / C. R. Cheney // Bulletin of the Historical Research. – Vol. XXXIV. – No. 90 (November 1961). – P. 145, 147.

⁶⁷⁰ Statutes of the Realm... – P. 137.

⁶⁷¹ Згідно з манускриптом, що випадково потрапив до рук відомого історика медицини Д'Арси Пауера. D'Arcy Power. A Precept of the Archbishop of Canterbury Forbidding Barbers to Carry on Their Trade on Sundays // Lancet. – Volume 173. – Issue 4456 (23 January 1909). – PP. 262–263.

щонайбільше 133,5 дні⁶⁷².

О. С. Охріменко висунув припущення, що заборона на недільну працю була пов'язана не так з загальними приписами щодо роботи в святкові дні, як зі ставленням церкви до діяльності, що приносить прибуток⁶⁷³. Не заперечуючи того, що в очах церкви одержання прибутку могло виступати "обтяжувальною обставиною", все ж вкажемо, що принаймні в добу Пізнього Середньовіччя така кореляція між прибутковістю ("негідністю") діяльності та суворістю заборони на неї вже не простежується. Адже, з одного боку, як вказано вище, навіть медична допомога в неділю піддавалася обмеженням; з іншого ж – автор одного з найвідоміших посібників для церковних проповідників "Memoriale Presbiterorum" чимало уваги приділяє комерційній діяльності, до якої ставиться дуже підозріло та прохолодно, проте взагалі не згадує про заборонену численними церковними синодами та соборами недільну торгівлю⁶⁷⁴, натомість критикує селян, які працюють у святкові дні⁶⁷⁵. На нашу ж думку, зміну, якщо вона мала місце, слід пов'язувати з послабленням маноріальної залежності селян: якщо у добу Високого Середньовіччя селянин працював у неділю, імовірно, з примусу маноріальних управителів і на території домену, то вже в середині XIV ст., з комутацією

---

⁶⁷² За умови, що жодне з неробочих свят, окрім Великодня та П'ятдесятниці, не припадає на недільний день (Cheney C. R. Rule for the Observance... – P. 147). Ми не можемо прийняти запропонований О. С. Охріменком на основі аналізу даних середньовічних календарів усереднений показник у 231 (!) вихідний день, адже він ґрунтується на імпліцитній тезі, ніби кожен святковий чи пам'ятний день мав бодай на папері вважатися вихідним (Охріменко О. С. Повсякденне життя... – С. 125–126). Таке припущення ігнорує встановлений у добу Високого Середньовіччя поділ свят на "festa ferianda" – свят, у які праця безумовно заборонялася – та інших, менш значущих (детальніше див.: Harvey B. Work and Festa Ferianda in Medieval England / B. Harvey // Journal of Ecclesiastical History. – Vol. 23. – Issue 4 (October 1972). – P. 289–308). Джерельний матеріал у вигляді 15 місцевих церковних постанов XIII–XV ст., що містили списки "festa ferianda", було зібрано у 1961 році К. Р. Чейні, який, однак, не здійснив його кількісного аналізу (Cheney C. R. Rules for the Observance... – P. 117–147). Результати цього останнього див. у додатку 3.2.1.

⁶⁷³ Охріменко О. С. Повсякденне життя... – С. 123–124.

⁶⁷⁴ Haren M. Sin and Society in Fourteenth-century England: A Study of the Memoriale Presbiterorum / M. Haren. – Oxford: Clarendon Press, 2000. – P. 170, 174 (fn. 48).

⁶⁷⁵ Ibid. – P. 147.

відробіткової ренти він цілком міг робити це з власної ініціативи і на ділянці, що перебувала в його володінні (та ж "Пам'ятка пресвітерів" спрямовує вогонь критики і на маноріальних управителів, проте за інші порушення)⁶⁷⁶.

Межі між працею та відпочинком були проникними. Згідно з Томасом Окклівом, звичною справою для ремісника під час роботи було говорити, співати, а часом навіть грати в якусь гру; у цілковитій тиші працював лише він і його колеги, що мали справу з написанням чи переписуванням текстів⁶⁷⁷.

Широковідомий опис Вільямом Фіц-Стефеном наприкінці XII ст. дозволяє лондонців, зокрема, зимових ігор на замерзлій Темзі⁶⁷⁸. З настанням же "малого льодовикового періоду" тим більше є підстави припускати, що лондонці проводили зимові свята на вкритій кригою річці. І справді, цей факт знаходить підтвердження у тогочасних міських хроніках⁶⁷⁹. Мініатюри та мізерикордії фіксують такі способи проведення дозвілля, як змагання зі стрільби, ігор з м'ячем (прототипів тенісу, крокету, бейсболу, боулінгу), перетягування канату, боротьби, картярських ігор, а також танці (зокрема, фарандола), в тому числі з переодяганням та вервечком, ходіння на ходулях, ураження цілі списом – як на бігу (т. зв. "кінтен" – quintain), так і верхи на коні. Популярними були бої півнів, цькування ведмедів. Сенс однієї з ігор, очевидно, полягає в тому, аби з зав'язаними очима здогадатися, хто з друзів доторкнувся твоїх сідниць. Ще одна гра, в якій між суперниками в бойових стійках на паличці висить певний предмет, схоже, має на меті розвиток координації та спритності шляхом завдання якомога точніших ударів по предмету, спроб схопити його руками або ж ухилитися від

⁶⁷⁶ Ibid. – PP. 125–142.

⁶⁷⁷ Hoccleve Thomas. Regiment of Princes / Ed. by C. R. Blyth. (Middle English Texts Series.) – Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 1999. – Lines 1009–1015. [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/blyth-hoccleve-regiment-of-princes> (перевірено 29.03.2017).

⁶⁷⁸ Фиц-Стефен Уильям. Описание благороднейшего города Лондона / Ред. Н. А. Богодарова // Городская жизнь в средневековой Европе / Отв. ред. В. И. Уколова. – Москва: АН СССР, 1987. – С. 134–155.

⁶⁷⁹ Benet John. Chronicle for the years 1400 to 1462 / Ed. by G. L. Harriss, and M. A. Harriss // Camden Miscellany. – Vol. XXIV. (Camden Fourth Series. – Volume 9.) – London: Royal Historical Society, 1972. – P. 184.

нього (паличку тримає чоловік). Вершки міського суспільства віддавали перевагу настільним іграм на кшталт шахів чи шашок⁶⁸⁰. На одному вітражі зображене заняття, схоже на сучасний гольф⁶⁸¹. У першому збереженому англо-латинському словникові «*Promptorium parvulorum*» (бл. 1440) є окреме словникове гасло для «м'яча для гри» (“*balle of pley*”)⁶⁸².

Поширеною також була музика. У Лондоні існував навіть цех виробників органів⁶⁸³. Єпископ Лінкольнський Роберт Гроссетест мав окрему кімнату для власного арфіста (“*harpers chaumbre*”)– поряд з власною⁶⁸⁴. Розмаїття музичних інструментів – струнних, духових, ударних, – якнайкраще демонструють мізерикордії англійських соборів та ілюстрації манускриптів⁶⁸⁵. Проте як стверджував Джордж Ешбі, без почуття міри музика перетворює людей на дурнів (“*fooles*” – слово, яке позначає і блазнів)⁶⁸⁶. Музика й танці все ще були дверима до царини напівзабороненої еротики: так, у мізерикордії з Чичестерського собору жінка, танцюючи, цілує в губи музику з віолою в руках⁶⁸⁷. Відомий танок моріс вперше фіксується в джерелах у 1438 р.⁶⁸⁸

Водночас з'являвся прошарок освічених людей, що надавав перевагу суто інтелектуальному дозвіллю. Так, Чосер читав у ліжковій куртуазні романи, лікуючи цим безсоння – і для нього це була краща “гра”, ніж шахи чи карти⁶⁸⁹.

⁶⁸⁰ Див. додаток 3.2.2. з зображеннями усіх вищевказаних видів розваг і дозвілля. Ідентифікувати деякі з ігор не уявляється можливим.

⁶⁸¹ *Corpus Vitrearum Medii Aevi* - №7186 (Gloucester Cathedral, east window) (додаток 3.2.3.).

⁶⁸² *Promptorium parvulorum* / Ed. by A. Way. – London: Camden Society, 1865. – P. 21.

⁶⁸³ Unwin G. *The Gilds and Companies of London* / G. Unwin. – London: Methuen & Company, 1904. – P. 371.

⁶⁸⁴ Robert of Brunne's *Handlyng Synne* / Ed. by F. J. Furnivall. – London: Early English Text Society, 1901. – P. 158, рдяок 4745.

⁶⁸⁵ Див. додаток 3.2.4., де фігурують віоли, лютні, труби, волинки, тімпани тощо.

⁶⁸⁶ Ashby George. *Poems* / Ed. by M. Bateson. – London: Early English Text Society, 1899. – P. 39.

⁶⁸⁷ Chichester Cathedral *Misericord* N-13 (додаток 3.2.5.).

⁶⁸⁸ Heaney M. *The Earliest Reference to the Morris Dance?* / M. Heaney // *Folk Music Journal*. – Vol. 8. – No. 4 (2004). – P. 513–515.

⁶⁸⁹ Upon my bedde I sat upright, // And bad oon reche me a book, // A romaunce, and he

Доктор Джон Арджентайн у XV ст. уклав збірку творів про "ігри" філософів, математиків, астрономів ("De ludo philosophorum", "Ludus arithmomachiae", "Ludus astronomorum")⁶⁹⁰. Деякі ентузіасти захоплювалися хіромантією⁶⁹¹.

Ставлення до дозвілля теж було неоднозначним. Єпископ Томас висловлював загальну думку духовенства, коли засуджував марні тілесні втіхи, як-от смачні вечері, ринки, шоу, матчі з боротьби, вважаючи, що вони відволікають людей від проповідей⁶⁹². У той же час визнавалося, що для дітей гра є звичною справою, і навіть педагогічні твори не заперечували того, що дитина цілком може грати у вільний від навчання час. Асоціація дитинства з іграми була настільки сильною, що гра ставала базою самої дитячої ідентичності (див. підрозділ 3.4.)

Статут 1388 р. встановлював, що слуги та робітники у вільний час мали займатися тренуваннями зі стрільби та полишити такі ігри, як Pelotes, coytes, dyces, gettre de pere, keyles; проте вже в 1410 р. до парламенту було подано скаргу, в якій зазначалося, що положення статуту ігноруються слугами та робітниками⁶⁹³.

У 1477 р. до парламенту надійшла аналогічна петиція, але до вже відомих ігор у ній додалися "fote-ball, closhe, half-Bowle, Handyn and Handowte, Quekeborde"⁶⁹⁴. Поет Джордж Ешбі радив королю задля підвищення ефективності статуту 1388 р. облаштувати в кожному місті майданчик для стрільби з лука⁶⁹⁵, проте навряд чи до його порад дослухалися. У 1411 р. в Лондоні було заборонено змагання з боротьби⁶⁹⁶, а в 1467 р. в Лестері заборонено чи не всі відомі на той час ігри: кості, карти, теніс, футбол, кульки (в т.ч. з використанням кінських підков),

---

hit me took // To rede and dryve the night away; // For me thoghte it better play // Then playen either at ches or tables. (Chaucer Geoffrey. Book of Duchess. – Lines 46–51. [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.librarius.com/duchessfs.htm>

⁶⁹⁰ Compton Reeves A. Pleasures and Pastimes... – P. 187.

⁶⁹¹ Bodl. MS. Digby Rolls 4 (додаток 3.2.6.)

⁶⁹² Compton Reeves A. Pleasures and Pastimes... – P. 96.

⁶⁹³ Rotuli Parliamentorum, ut et petitiones, et placita in Parlamento / Recensit T. Strachey. – Vol. 3. – London, 1771. – P. 643.

⁶⁹⁴ Rotuli Parliamentorum... – Vol. VI. – P. 188.

⁶⁹⁵ Ashby George. Poems... – P. 31.

⁶⁹⁶ Memorials of London... – P. 580.

стрільба з лука по мішенях крізь кільця⁶⁹⁷. Мотиваційна частина заборон містила такі пункти, як необхідність дотримання громадського порядку; релігійні приписи (зокрема, щодо ігор у церковні свята та неділю); недопущення зубожіння міщан; бажання запобігти крадіжкам слугами та учнями, що програли велику суму, майна господарів. А проте, судячи з того, що ці заборони неодноразово повторювалися на найвищому рівні (відомі ордонанси подібного змісту, видані Річардом II, Генріхом IV, Едуардом IV, Генріхом VII), адміністративні заборони були не спроможні підірвати популярність ігор, хоча відомі й випадки незаконного присилування до азартних ігор власниками шинків, як-от у Лондоні в 1311 р.; там-таки згадуються несправжні кості, призначені для шахрайства⁶⁹⁸. Деякі містяни грали навіть у церквах – так, у 1385 р. єпископ Лондонський скаржився на те, що в соборі св. Павла регулярно відбувається торгівля, гучне обговорення справ, ігри (в тому числі з м'ячем), пошкодження інтер'єру храму⁶⁹⁹.

У Пізньому Середньовіччі в Англії розрізняли три типи закладів, де можна було спожити алкогольні напої: броварні (alehouses), які обмежувалися самим продажем елю чи, з XV ст., пива; шинки (taverns), які були головно розважальними закладами; корчми (inns), які надавали можливість ночівлі в ліжку⁷⁰⁰.

Наскільки глибоко в товщу народної свідомості проникали ідеї про шкоду пияцтва? Для відповіді на це запитання варто звернутися до такого джерела, як пісні англійських мандрівних менестрелів, деякі з яких записувалися вже з XII ст. Хоча бум застільних пісень розпочався вже в XVI ст., в добу Реформації, та перші їхні зразки можна знайти вже в середньовічну добу. Так, відома записана на початку XVI ст. пісня, в якій виконавець погрожує відмовитися від подальших

⁶⁹⁷ Records of the Borough of Leicester. Ed. by M. Bateson. – Vol. II. – London: C. J. Clay, 1901. – P. 290.

⁶⁹⁸ Memorials of London... – P. 86.

⁶⁹⁹ Concilia Magnae Britanniae... – Vol. 3. – P. 194.

⁷⁰⁰ Schofield J., Vince A. Medieval Towns... – P. 91–92. Детальніше про корчми див.: Чередніченко О. В. Питні заклади в містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Часопис української історії. – Вип. 32 (2015). – С. 45–51.

співів, якщо не одержить елю⁷⁰¹, а пісня XV ст. бажає присутнім "доброго елю та смачного вина"⁷⁰². І якщо ці твори, вочевидь, призначалися для виконання в аристократичному середовищі, то зміст наступної пісні видає її зорієнтованість на невибагливішу (очевидно, міську) аудиторію, де автор відмовляється від різних видів м'яса та птиці (знаходячи в кожному з них якийсь недолік) задля самого лише досконалого елю⁷⁰³. Прагнення до безтурботних веселощів, втіленням яких є образ елю, та острах перед шкодою, якої завдає його надмірне вживання, не виключали одне одного, а, навпаки, складали тісно переплетений конгломерат уявлень. Зовсім не випадково щойно згадана застільна пісня, складена на похвалу елю, та пісня, що недвозначно вказує на всі небезпеки, що очікують на пияків⁷⁰⁴, вміщені в одному й тому самому рукописі другої половини XV ст.; про популярність обох пісень свідчить наявність супровідних нотних записів – рідкісне явище для світських музичних творів середньовічного періоду. Принципова різниця між наступом на пияцтво з ортодоксально-релігійних позицій та його спопуляризованою критикою менестрелями полягає в тому, що останніх значно меншою мірою цікавлять загрози, які вживання алкоголю становить для спасіння душі – на перший план тут висуваються цілком "матеріальні" аспекти від можливості завдання фізичних травм собі й оточуючим (в т.ч. біля шинку!) і аж до шибениці.

Окрім власне споживання алкогольних напоїв, звичною справою в шинках були картярські та настільні ігри, зокрема, кості та шахи (назви деяких шинків могли, приміром, містити слово "клітинка [шахової дошки]"⁷⁰⁵); Окклів вклав у вуста одного з персонажів свого найвідомішого твору "De Regimine Principium"

---

⁷⁰¹ Specimens of Old Christmas Carols, Selected from Manuscripts and Printed Books / Ed. by T. Wright. – London: Percy Society, 1841. – P. 47–48.

⁷⁰² Ibid. – P. 2–3.

⁷⁰³ Songs and Carols, Now First Printed, From a Manuscript of the Fifteenth Century / Ed. by T. Wright. – London: Percy Society, 1847. – P. 62–63.

⁷⁰⁴ Songs and Carols, Now First Printed... – P. 81–82.

⁷⁰⁵ Mclean T. The English at Play in the Middle Ages / T. Maclean. – Windsor: The Kensal Press, 1985. – P. 118–119.

спогади про те, як протягом цілої ночі грав у шинку в кості⁷⁰⁶). Відомо чимало розпоряджень про заборону таких видів дозвілля та штрафування власників шинків; можновладці, проте, дбали не тільки, а можливо, й не стільки про моральність, як про те, що в шинки часто навідувалися слуги та підмайстри під час робочого часу та грали на гроші своїх господарів; так, саме відвідування шинку Саймона Джейкоба в Кембриджширі прислугою було предметом його звинувачення в 1491–1492 рр.⁷⁰⁷ Проте й самі ігри, як видно зі звітів коронерів, часто переростали в сутички - аж до випадків убивств. Поет Томас Окклів (поч. XV ст.), відомий завсідник шинків, зізнався, що мало говорив у шинку, аби не встрягти у бійку⁷⁰⁸. Також у шинках часом грали музики⁷⁰⁹, ставили імпровізовані театральні вистави⁷¹⁰. На думку Тари Нілакантаппи, обов'язок шинкаря розважати своїх гостей походить від монастирського звичаю, який доручав ченцям грати музику, співати та розповідати різні історії на прохання прочан⁷¹¹.

З огляду на вищезазначене не доводиться дивуватися вкрай негативному ставленню до шинків проповідників і моралістів. Шинок стояв ледь не в центрі уявлення про місто як осередок гріха: справді, образ людини, що "цілий день пиячить у різних шинках"⁷¹², був надто наочним, аби зігнорувати його⁷¹³. У

⁷⁰⁶ Hoccleve Thomas. *De Regimine Principum* / Ed. by T. Wright – London: J. B. Nichols and Sons, 1860. – P. 23.

⁷⁰⁷ McIntosh M. K. *Controlling Misbehavior in England, 1370–1600* / M. K. McIntosh. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 76.

⁷⁰⁸ Hoccleve Thomas. *Le Male Regle* // *Poems by Thomas Hoccleve, never before printed: selected from a Ms. in the possession of George Mason. With a preface, notes, and glossary.* – London: Leigh and Sotheby, 1796. – P. 39.

⁷⁰⁹ Оповідання Продавця індульгенцій у Чосера: "...Они в бордели // Иль в кабаке за ночью ночь сидели. // Тимпаны, лютни, арфы и кифары // Их горячили, и сплетались пары // В греховной пляске..." (Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы... – С. 237).

⁷¹⁰ Hanawalt B. *Growing Up...* – P. 168.

⁷¹¹ Neelakantappa T. *Inns and Taverns* / T. Neelakantappa // *Medieval Folklore: A Gide to Myths, Legends, Tales, Beliefs and Customs* / Ed. by C. Lindahl, J. McNamara, J. Lindow. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 211.

⁷¹² Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма о Петре-пахаре... – С. 90–91.

⁷¹³ При цьому слово "шинок" ("tavern") у цьому дискурсі метонімічно застосовується на позначення всіх видів питних закладів (так, за Річардом

трактаті Річарда Меннінга "Приборкання гріха" ("Handlyng Synne", 1303 р.) шинок називали "ножем диявола"⁷¹⁴, в дидактичному трактаті "Колодязь Якова" - "школою, колодязем і капицею диявола", в якій він навчає своїх "учнів" усім гріхам, надто ж – черевоугодництву⁷¹⁵; вислів "шинок – школа диявола" вживався не лише церковними авторами⁷¹⁶, а й став народною паремією⁷¹⁷. У "Видінні Петра-орача" Вільяма Ленгленда день самого гріха Черевоугодництва розпочинається з привітання з пивоваркою Бетон⁷¹⁸. В одній з вистав честерського циклу душа пивоварки стає єдиною, яку Ісус відмовляється врятувати, адже вона "шкодить загальному добробуту"; демон кличе її на свято "костей, карт і маленьких чашечок (популярна англійська настільна гра. – О. Ч.)", інший демон одружився з нею⁷¹⁹. Тож уже в 1370-х рр. навіть схильному до моралізаторства поетові Джону Гауеру не треба було пояснювати читачам, чому слова "шинок" і "диявольщина" стоять у його творі в одному рядку⁷²⁰: це давно зробила за нього

Меннінгом, у ньому подають як вино, так і ель; Handlyng Synne... – P. 225, lines 7225–6). На нашу думку, тут слід вбачати вплив латино- та франкомовної літературних традицій (вір Меннінга, зокрема, спирається на однойменний трактат Вільяма з Водінгтона, написаний англо-французькою мовою – "Manuel des pechiez"), в яких відповідно "taberna" та "tauerne" безумовно переважали.

⁷¹⁴ Handlyng of Synne / Ed. by F. J. Furnivall. – Part I. – London: Early English Text Society, 1901. – P. 37, l. 1025.

⁷¹⁵ Jacob's Well, An English Treatise On The Cleansing Of Man's Conscience / Ed. by A. Brandeis. – Part I. — London: Early English Text Society, 1900. – P. 147–148.

⁷¹⁶ The Ayeubite of Inwit... – P. 46.

⁷¹⁷ Benneth J. Ale, Beer, and Brewsters in England: Women's Work in a Changing World, 1300–1600 / J. Benneth. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P. 132.

⁷¹⁸ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма о Петре-пахаре... – С. 182–185.

⁷¹⁹ Carrel H. Food, drink and public order in the London Liber Albus// Urban History. — Vol. 33 (2006). — P. 187–188.

⁷²⁰ Gower John. Mirour De L'Omme // The Complete Works of John Gower: The French Works. / Ed. by G. C. Macaulay. – Oxford: Clarendon Press, 1899. – P. 133, line 11439. Відзначимо, проте, що настільки тісний зв'язок між шинком та "диявольщиною" робив цей образ напрочуд зручним і для використання в публічних дискурсах антиклерикального характеру. Власне, і найперша згадка в писемних джерелах про шинки на території сучасної Англії, датована ще 750 р., стосується саме заборони священнослужителям відвідувати ці заклади (Neelakantappa T. Inns and Taverns... – P. 211–212). Ця традиція не втратила своєї привабливості й у пізньосередньовічну добу – навпаки, однією з найулюбленіших

потужна літературна традиція⁷²¹.

Не можна, однак, недооцінювати значення шинку як місця, що в певному місці творить єдину спільноту з усіх присутніх у ньому осіб. За висловом Ж. Мінуа, середньовічний шинок – це "притулок для маргінального індивіда, спосіб його втечі від самотності, місце неформальної соціалізації"⁷²². Джон Кленвау в дидактичному трактаті "Два шляхи" (кінець XIV ст.) навіть постулює існування

інвектив Джона Вікліфа проти ченців і священників було звинувачення в постійному відвідуванні шинків з метою доступу до азартних ігор та повій.

⁷²¹ Масштаб засудження пізньосередньовічними авторами шинків справді приголомшує. Тож неважко зрозуміти, чому М. К. Макінтош вважає, що в педагогічному творі "Як мудрий чоловік навчав свого сина" (XV ст.) поширеність настільних ігор у питних закладах є причиною, з якої батько застерігає сина від участі в іграх, а не від відвідування шинків, як можна було б очікувати (McIntosh M. K. *Controlling Misbehavior...* – P. 200). Прийняття цієї думки призводить до далекосяжних висновків: образ шинку виявляється настільки перенасиченим негативними конотаціями, що в якості місця дії може визначати її сприйняття, перевертаючи при цьому з ніг на голову звичні причинно-наслідкові зв'язки: саме "пекельне" місце вважається за таке, що осквернює будь-яку проваджувану в ньому діяльність (а не навпаки). Однак мусимо зазначити, що у фрагменті, на який посилається авторка ("Be waar of usinge of the taverne, // And also the dijs y thee forbede, // And flee al letcherie in wil and dede" – "Остерігайся заходити до шинку, // А також і кості я тобі забороняю, // І уникай усякої хтивості у волі та вчинках"), присутній, на нашу думку, все ж радше асоціативний зв'язок (думка автора твору замалим не автоматично звернулася до костей і хтивості, щойно мова зайшла про шинок), ніж підпорядкування однієї смислової одиниці іншій. Пор. аналогічний твір для дівчат "Як добра жінка навчала свою дочку": "Forsake thou hym that taverne hanteth, // And all the vices that therinne bethe" – "Покинь того, хто по шинках вчащає, // І всіх пороках, що у них живуть" (How the Goode Wife Taught Hyr Doughter // The Trials and Joys of Marriage / Ed. by E. Salisbury. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2002. – [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/salisbury-trials-and-joys-how-the-goode-wife-taught-hyr-doughter> (перевірено 09.06.2017)). З цього прикладу зрозуміло, що маємо справу, імовірно, не з архаїчними уявленнями про осквернення, а зі звичайним літературним прийомом: усталений образ шинку як осередку гріховності у лапідарних педагогічних творах застосовується метонімічно на позначення звичних для завсідників шинку гріхів. Зрештою, в домінуванні просторового критерію оцінки над діяльнісним не було й потреби: навряд чи знайшовся б такий відвідувач шинку, який в очах суворого середньовічного мораліста не скоїв би принагідно ще бодай кількох безумовно гріховних вчинків.

⁷²² Minois G. *Histoire de la solitude...*

"проклятого товариства" ("curside felashipe") завсідників шинків і борделів, гравців у кості, шанувальників бійки та лайки, що "погрузли в гріхах та марнославстві та вважають одне одного добрими товаришами", завдаючи дедалі більшої шкоди світові⁷²³. Певною антитезою "проклятого товариства" шинку можна вважати поштивне товариство корчми: зовсім не випадково саме в корчмі розпочинається подорож таких не схожих одне на одного персонажів "Кентерберійських оповідей", і не дарма саме корчмар Гаррі Бейлі стає посередником між ними, що задає тон розмові. Шинки відвідували як чоловіки, так і, що особливо привернуло увагу візитерів з Італії, жінки, навіть шляхетні⁷²⁴. Послугуючися термінологією Анрі Лефевра⁷²⁵, можна стверджувати, що шинок і корчма – це соціальний простір, "спродукований" або "вироблений" як своєрідний "плавильний казан" з різних видів ідентичностей його власників і відвідувачів, поєднаних не лише в часі та просторі, але й спільною діяльністю. При цьому якщо корчма майже повністю "освоєна" середньовічною успільною думкою та слугує репродукуванню усталених соціальних уявлень, то шинок натомість є місцем опору існуючій соціальній ієрархії, посідаючи тразитну між соціумом і його маргінесом зону в "географії виключення" (термін Д. Сіблі⁷²⁶) пізньосередньовічного міста⁷²⁷.

Однак мусимо визнати, що всі зусилля як адміністративного, так і дидактичного характеру не приносили успіху. Інакше важко пояснити, чому одним з пунктів типового договору, що укладався між господарем і підмайстром,

⁷²³ Цит. за: Dinshaw C. Getting Medieval... – P. 276–277.

⁷²⁴ A Relation, Or Rather a True Account... – P. 21.

⁷²⁵ Lefebvre H. The Production of Space / H. Lefebvre / Trans. by D. Nicholson-Smith. – Oxford: Blackwell, 1991. – P. 69–168.

⁷²⁶ Sibley D. Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West / D. Sibley. – London: Routledge, 1995.

⁷²⁷ Див. також: Чередніченко О. В. Шинки у містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету" / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), доц. А. О. Руккас (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – Київ: Логос, 2015. – С. 389–392.

була заборона на відвідування останнім шинків⁷²⁸. У шинках, усупереч закликам побожних авторів, часто святкували й весілля⁷²⁹. Принаймні в Лондоні церковні наглядачі мали за звичку ходити до шинку щоразу після успішного прийняття на роботу священика, паламаря чи дзвонаря⁷³⁰. Крім того, моралістами засуджувалося (а отже, було доволі частим) відвідування шинків у святкові дні⁷³¹.

О. С. Охріменко на основі аналізу відомої мініатюри з хроніки Джона Вустерського нещодавно висунув цікаве припущення⁷³³, що розхитування хрестоматійної "тричленної" схеми суспільства "oratores" – "bellatores" – "laboratores" в Англії розпочалося не пізніше 1130 року⁷³⁴. Цей процес, однак, і в

⁷²⁸ Hanawalt B. A. *Growing Up in Medieval London...* – P. 134.

⁷²⁹ *Ibid.* – P. 216.

⁷³⁰ *Ibid.* – P. 38.

⁷³¹ *Handlyng of Synne...* – P. 37, l. 1017–1024.

⁷³² У дослідника автором хроніки замість Джона помилково вказано Флоренса (також з Вустера), який, як вважалося раніше, вів записи до своєї смерті в 1118 р. (*The chronicle of Florence of Worcester with the two continuations* / Trans. by T. Forester. – London: Henry G. Bohn, 1854. – P. VI–VII); сучасні ж історики вважають, що навіть і для періоду до 1118 р. головним хроністом був Джон (Williams A. *The English and the Norman Conquest* / A. Williams. – Woodbridge: Boydell&Brewer, 1995. – P. 169, n. 81.)

⁷³³ Охріменко О. С. *Повсякденне життя...* – С. 136–137.

⁷³⁴ Якщо це припущення правильне, воно підважує тезу Жоржа Дюбі, згідно з якою Англія була єдиною європейською країною, де ідея про тричленний поділ суспільства в першій половині XII ст. не піддавалася жодному сумніву. – Duby G. *The Three Orders: The Feudal Society Imagined* / G. Duby / Trans. by A. Goldhammer. – Chicago: The University of Chicago Press, 1981. – P. 287–288. Так чи так, "ховати" тричастинну схему вже в добу високого середньовіччя явно зарано. Навіть Іоанн Солсберійський, на нашу думку, не так "доповнив" (Карліна О. Три суспільні стани і проблема міста в середні віки // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Історія"*. – 2011. – Вип. 106. – С. 31) її купцями та ремісниками, як інтегрував їх до традиційної схеми шляхом віднесення нових груп до "ніг" суспільства разом з селянами, анітрохи не змінивши її структури (John of Salisbury. *Policraticus*. – Book 6. – Chapter XX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.constitution.org/salisbury/policrat456.htm>). Ще й на початку XIII ст. чернець Вільям з Ремсі у своїй глосі до "Пісні пісень" явно перебуває під диктатом тричастинної схеми, здійснюючи поділ суспільства за тріадами (хоча числівник "три" при цьому й не називається): клерики, воїтелі та селяни ("clerici, militia, coloni"); цнотливі, витримані [ті, що утримуються від статевих зносин] та

пізньосередньовічну добу був далекий від завершення. Р. Гілтон у своїй передостанній статті стверджував, що тричастинний поділ зберігався аж до самого кінця середньовічного періоду⁷³⁵. Це твердження в цілому відповідає дійсності⁷³⁶, проте потребує деякого коригування.

Справді, на початку XIV ст. домініканець Джон Бром'ярд все ще повторює звичну схему з ремісниками та хліборобами в ролі "ніг", рицарями в ролі "тулуба", духовенством – "голови" суспільства. В особливий, "диявольський" розряд він виокремив тих людей, які не займаються жодною працею – ані торговою, ані робочою, ані військовою, ані духовною⁷³⁷. Але вже в 1375 році єпископ Томас Брінтон з Рочестера безапеляційно заявляє, що станів є чотири – церковники; світські володарі та воїтелі; чесні купці, що працюють заради спільного блага; чесні хлібороби та робітники, які найретельніше втілюють те,

---

одружені ("virgini, continenti et conjugati"); активні діячі, споглядачі та прелати ("activi, contemplativi et prelati") – Leclercq J. *Les Distinctiones super Cantica de Guillaume de Ramsey [De distinctionibus magistri Wilhelmi monachi Ramesiensis super Cantica Canticorum]* // *Sacris Erudiri*. – Vol. 10 (1958). – P. 345.

⁷³⁵ Hilton R. H. *Status and Class in the Medieval Town* / R. H. Hilton // *The Church in the Medieval Town* / Ed. by T. R. Slater and G. Rosser. – Aldershot: Ashgate, 1998. – P. 9–10.

⁷³⁶ Не абсолютизуючи в розвитку соціальної ідеології в пізньосередньовічну добу тяглість на противагу дискретності, в цілому маємо все ж погодитися з Ж. Дюбі, що навіть радикальні суспільні зміни доволі повільно змінювали усталений середньовічний соціально-ідеологічний дискурс: соціальні трансформації відбувалися під вуаллю декларованого консерватизму, однією з підвалин якого була звична соціальна ієрархія (Duby G. *Ideologies in social history // Constructing the Past: Essays on Historical Methodology* / Ed. by J. Le Goff and P. Nora. – Cambridge: Cambridge University Press; Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1985. – P. 151–165. – P. 154). Наявне ж у тричастинній схемі протистояння ж між соціальним ідеалом та соціальною дійсністю, як показав О. Г. Ексле, знімалося розмитістю в середньовічному мисленні меж між нормативністю та реальністю, адже перша була єдиним прийнятним способом помислення другої (Эксле О. Г. *Схемы истолкования социальной действительности в раннее и высокое Средневековье в аспекте истории и знания // Его же. Действительность и знание: очерки социальной истории Средневековья* / [Пер. с нем.] – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 38–95).

⁷³⁷ *Accidia* // Bromyard John. *Summa Praedicatorum*. – Prima Pars. – Venetium: Dominicus Nicolinus, 1585. – P. 13v.

заради чого створив людей Бог, тобто працюють⁷³⁸. Привертає увагу те, що чесна торгівля теж вважається різновидом праці. Певну роль тут відіграла і прихильність самого Брінтона до чесної торгівлі (в іншій проповіді єпископ закликає не чинити жодних обмежень і утисків чесним купцям, адже від їхньої діяльності залежить добробут країни⁷³⁹), і його тісні зв'язки з містом⁷⁴⁰. У ту саму добу, однак, Джон Вікліф знає лише три стани – "лордів", "священиків" і "робітників"; при цьому "лорди" мають домашню прислугу, а "робітники" повинні коритися своїм господарям⁷⁴¹. Отже, судячи з усього, Джону Вікліфу ремісники й особливо купці уявлялися як усього лише один з різновидів лордів, адже вони мали прислугу та не були найманими робітниками. Але є ще один аспект: у своїх творах Вікліф згадує тільки "брехливих купців", які займаються лихварством та завищують ціни⁷⁴². Таким чином, у Пізньому Середньовіччі запитання, чи є купці окремим суспільним станом, було тотожним запитанню: чи є торгівля чесною працею? На нашу думку, це запитання стало на порядку денному через настання Чорної смерті, яка створила "робітниче питання" та протиставила одна одній

⁷³⁸ Sermon 56 // *The Sermons of Thomas Brinton, Bishop of Rochester (1373–1389)* / Ed. by M. A. Devlin. (Camden Third Series. – Vol. LXXXVI.) – Vol. II. – London: Royal Historical Society, 1954. – P. 259–260. До зазначених чотирьох розрядів Брінтон знову ж у кращих полемічних традиціях додав п'ятий, створений не Богом, а дияволом (мова про лихварів); див. додаток 3.2.7.

⁷³⁹ Sermon 12 // *The Sermons of Thomas Brinton...* – P. 47.

⁷⁴⁰ Брінтон мав університетську освіту, а серед його родичів були лондонські купці. – *The sermons...* – P. IX–XII.

⁷⁴¹ *Tracts and Treatises of John de Wycliffe.* / Ed. by R. Vaughan. – London: Blackburn and Pardon, 1845. – P. 46–48.

⁷⁴² Пор. синхронний і схожий за ідейним змістом твір провінційного священика, де прямо вказується, що купці не займаються жодною працею: *Three Things Destroy This World // Works of Wyclif Hitherto Unpublished* / Ed. by F. D. Matthew. – London: Early English Text Society, 1880. – P. 185–186. Попервах цей твір атрибуували самому Джонови Вікліфу, однак згодом цю версію було відкинуто (Herbert V. Workman. *John Wyclif: A Study of the English Medieval Church.* – Vol. 1. – Eugene: Wipf&Stock Publishers, 1926. – P. 330. Заради справедливості вкажемо: вже перші публікатори зазначали, що ця атрибуція ґрунтується винятково на текстологічному конвої (*Works of Wyclif...* – P. 180.)), що не викликає подиву: соціальні погляди самого Вікліфа були консервативнішими, ніж погляди аноніма. Проте очевидна подібність двох творів, на наш погляд, свідчить про те, що автор "Three Things..." був радикалізованим послідовником Вікліфа.

купецьку і робітничу страти. Вищезгаданий Брінтон, варто відзначити, у своїх проповідях наголошував, що наймані робітники мають право на одержання належної їм платні⁷⁴³. Отже, чесна праця слугує своєрідним пропуском до соціуму, що відокремлює його від маргінальних прошарків⁷⁴⁴. Недарма хроніст Р. Голіншед в одній з перших спроб осмислити соціальну природу злочинності висунув припущення, що злочинці – це передусім фізично здорові безробітні⁷⁴⁵. Понад те, дуже показово, що якщо саутворкська повія в XV ст. займалася прядінням – найбільш добродесною працею для жінки з погляду пізньосередньовічної моралі, – то на неї за це чекало не схвалення, а штраф⁷⁴⁶. Як бачимо, чесна праця для добропорядного англійського міщанина XIV–XV ст. є не лише обов'язком, а й привілеєм.

Таким чином, у пізньосередньовічних англійських містах склалися своєрідні уявлення про працю та відпочинок. Так, праця все ще до певної міри асоціюється з бідністю, проте втрачає негативні конотації важкої долі і, навпаки, вважається перепусткою в суспільство. Важливим осередком дозвілля був шинок, що водночас виконував і функцію згуртування нижчих прошарків суспільства, і був основним об'єктом моралізаторських памфлетів.

3.3. Становлення національної свідомості

Давно не потребує спростування категоричне твердження Ф. Броделя про те, що, мовляв, до 1453 р. Англія була лише провінцією "англо-французького простору... занурена, розчинена в безмежності оперативного простору, яким була Франція"⁷⁴⁷. Вже на початку XIV ст. Роберт з Глостера гордо проголошував, що Англія – "дуже добра країна – гадаю, найкраща з усіх країн"⁷⁴⁸. Навіть

⁷⁴³ Sermon 80 // The sermons... – P. 364.

⁷⁴⁴ Пор.: Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада / [Пер. с фр.] (Серія "Великие цивилизации".) – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 309.

⁷⁴⁵ Holinshed Raphael. Chronicles of England, Scotland and Ireland / Ed. by H. Ellis. – Vol. 1: England. – London: Longman et al., 1807. – P. 312–313.

⁷⁴⁶ The Customary... – P. 425.

⁷⁴⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. У 3-х тт. / [Пер. з фр.] – Т. 3: Час світу. – К.: Основи, 1998. – С. 314.

⁷⁴⁸ "Engelond his a wel god lond; 1 ich wene at londe best". – The Metrical Chronicle of

духовенство не залишалося осторонь патріотичних тенденцій: так, єпископ Рочестерський пишався тим, що за Едуарда Третього Англія була "королівством королівств", що упокорила всіх своїх ворогів, навіть стверджуючи, що в той час "Бог був англійцем" ("Deus qui solebat esse Anglicus")⁷⁴⁹. Однак якою мірою можна говорити про сформовану національну ідентичність англійських містян у добу Пізнього Середньовіччя?

Питання про час і характер генезису націоналізму в Європі залишається одним з найбільш дискусійних. Можна окреслити три основні підходи до цієї проблеми: 1) примордіалістський (згідно з цією концепцією, націоналізм виникає вже в далекій давнині); 2) модерністський – його прихильники (Б. Андерсон, Е. Геллнер, М. Грох, Р. Брубейкер та ін.) стверджують, що як явище націоналізм не старший ніж час промислового перевороту і Великої Французької революції 1789–1799 років); 3) переніалістський (Е. Сміт та ін.)⁷⁵⁰. Згідно переніалістської концепції, сучасна нація дійсно є продуктом "довгого XVIII століття", проте їй передують потужні націогенетичні процеси, які дозволяють вести мову про націоналізм ще до цього періоду. Існує безліч різних визначень понять "нація" і "націоналізм". В якості робочого визначення для цілей даного дослідження ми приймемо наступне: націоналізм – це тип світогляду, який ставить на чільне місце відчуття приналежності до окремої від всіх інших націй, прагнення до її благополуччя та піднесення. Нацією ж ми будемо називати особливе реальне або уявлене етнополітичне співтовариство, об'єднане спільними територією, мовою, історією, культурою та менталітетом (спільним набором ціннісних установок).

Виходячи з вищесказаного очевидно, що аналіз досліджуваної теми має сенс тільки з позицій методології переніалізму (ми, як і майже всі сучасні фахівці, не вважаємо примордіалізм власне науковою теорією). На нашу думку, необхідний

Robert of Gloucester... – P. 1.

⁷⁴⁹ Sermon 73 // The Sermons of Thomas Brinton... – P. 339.

⁷⁵⁰ Детальніше див.: Чередниченко А. В. Национализм в среде английского купечества XV века (на материале "Маленькой книжечки об английской политике") / А. В. Чередниченко // Журнал Белорусского государственного университета: Серия "История". – 2017. – Вып. 2. – С. 62–68.

аналітичний інструмент, що дозволяє досліджувати пізньосередньовічні форми націоналізму, дає в руки історика концепція "латеральної етнічної спільноти" Ентоні Сміта. Відповідно до цієї концепції, етнічна, а потім і національна спільність виникають спершу серед окремих освічених прошарків населення (під якими Сміт мав на увазі аристократію, однак ніщо не заважає поширити це визначення на купецтво), лише поступово шляхом т.зв. "бюрократичної інкорпорації" поширюючись на населення в цілому⁷⁵¹. Саме ця концепція робить можливою постановку питання про націоналізм в певній соціальній страті в принципі⁷⁵². Також слід звернути увагу на концепцію "уявлених спільнот" Бенедикта Андерсона: незважаючи на те, що її автор дотримувався суто модерністських позицій, вона, на нашу думку, що збігається з думкою А. Баттерфілда, цілковито має бути застосовна і для характеристики процесів і явищ в пізньосередньовічній Англії⁷⁵³. Таким чином, постановку питання про існування націоналізму в середовищі англійського купецтва слід визнати цілком правомірною і відповідною сучасним тенденціям в науковому дослідженні проблем нації та націоналізму.

В якості основного об'єкту аналізу для даного підрозділу нами обрано "Маленьку книжечку про англійську політику"⁷⁵⁴, бо вважається

---

⁷⁵¹ Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations* / A. D. Smith. – Oxford: Blackwell Publishers, 1986. – P. 76–77.

⁷⁵² Втім, Л. Грінфелд вважала, що вже в XV столітті "нація" охоплювала всі верстви англійського населення. Greenfeld L. *Nationalism: Five Roads to Modernity* / L. Greenfeld. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992 – P. 6. Пор. позицію Дж. Бреннан, яка стверджувала, що ще й в XVI столітті в свідомості англійських патріотів особисті, релігійні та регіональні міркування часто превалювали над національними (Brennan G. *Patriotism, Power and Print: National Consciousness in Tudor England* / G. Brennan. – Cambridge: James Clarke, 2003. – P. 10.)

⁷⁵³ Butterfield A. *The Familiar Enemy: Chaucer, Language, and Nation in the Hundred Years War* / A. Butterfield. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – P. 28–30.

⁷⁵⁴ Детальніше див.: Чередніченко О. В. "Книжечка англійської політики" як джерело для дослідження формування національної свідомості англійських купців XV ст. // Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих

загальноновизнаним, що саме в цьому творі в публіцистичній формі експліцитно виражені інтереси купецького прошарку ("купецький дискурс", за висловом В. І. Золотова⁷⁵⁵ і в той же час історична пам'ять англійського суспільства. "Маленька книжечка про англійську політику" це політичний трактат (його також називають поемою в силу віршованої форми, або памфлетом, зважаючи на його гостру полемічність), що складається з прологу, дванадцяти розділів і висновку. Вже сама структура трактату багато в чому підпорядкована логіці світосприйняття через призму національного: окремі розділи присвячені Шотландії, Ірландії, Іспанії та Фландрії, Португалії. При цьому, зрозуміло, вони розглядаються з точки зору купця, тобто з акцентом на місцевих купецтві та торгівлі.

Відомі дві редакції і 9 копій трактату. Перша редакція пам'ятника за внутрішніми ознаками (згадка невдалої облоги Кале герцогом Бургундським як події, що відбулася зовсім недавно) датується пізньою осінню 1436 р.; саме ця редакція, видана Т. Райтом в 1861 р. за двома рукописами, що датуються 1440–1450 р.р. і 1461 р. відповідно, покладена нами в основу даної статті. Віршована ж форма трактату, так само як і його мова (середньоанглійська) були обрані з міркувань популярності, що є додатковим аргументом на користь трактування цього твору таким, що адресований широким купецьким верствам⁷⁵⁶.

Трактат написаний англійською мовою. Варто відзначити, що на початку XIV ст. вже саме вживання англійської мови, фактичне і правове становище якої сприймалося патріотично налаштованими англійцями як таке, що під загрозою (особливо порівняно з більш соціально престижною французькою мовою), було з їх боку своєрідною демонстрацією націоналістичних поглядів⁷⁵⁷. Хроністи

учених. / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – Київ: 2016. – С. 191–195.

⁷⁵⁵ Золотов В. И. "Маленькая книжечка об английской политике"... – С. 5 – 37.

⁷⁵⁶ Золотов В. И. "Маленькая книжечка об английской политике"... – С. 5–13.

⁷⁵⁷ Heng G. The Romance of England: Richard Coer de Lyon, Saracens, Jews, and the Politics of Race and Nation / G. Heng // The Postcolonial Middle Ages. / Ed. by J. J. Cohen. (The New Middle Ages Series.) – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000. – P. 155–157.

називали англійську мову "материнською"⁷⁵⁸ ("lingua materna"; звідси сучасне англійське "mother tongue"). Втім, до кінця XIV ст., з підвищенням соціального і юридичного статусу англійської мови, рішення про її використання тим чи іншим автором вже перестало грати роль націогенетичного акту, перемістившись в прагматичну площину бажання охопити якомога ширшу аудиторію⁷⁵⁹ (це в цілому стосується і офіційного листування; навряд чи можна вважати відповідною дійсності вказівку Вівіан Гелбрейт на англійську мову листи Генріха V до Лондонського Сіті під час військової кампанії в Нормандії як на продиктований переважно політичними міркуваннями вибір⁷⁶⁰). Як видно з простого погляду на лондонську "Liber Albus" чи йоркську "Memorandum Book", принаймні до середини XV ст. чимало навіть ремісничих цехів воліли вести діловодство середньофранцузькою. Отже, перейдемо до аналізу внутрішнього змісту трактату в контексті досліджуваної проблеми.

За Е. Смітом, найважливішим фактором націогенезу є територіалізація, тобто якомога більш чітка локалізація нації в просторі політичної картографії. Розповідаючи про заморську торгівлю, автор трактату неодноразово наголошує на необхідності "охороняти море і протоки"⁷⁶¹, які омивають Британію; сама держава при цьому порівнюється з "містом з морем як стіною"⁷⁶². У контексті

⁷⁵⁸ Eulogia historiarum... – P. 230.

⁷⁵⁹ Turville-Petre T. Afterword: The Brutus Prologue to Sir Gawain and the Green Knight / T. Turville-Petre // *Imagining a Medieval English Nation (Medieval Cultures. – Volume 37.)* / Ed. by K. Lavezzo. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2004. –p. 341

⁷⁶⁰ Galbraith V. H. Nationality and Language in Medieval England / V. H. Galbraith // *Transactions of the Royal Historical Society (Fourth Series)*. – Vol. 23 (1941). – P. 125.

⁷⁶¹ The Libel of English Policy // *Political poems and songs...* – Passim.

⁷⁶² Пор. риторичне звернення до Англії анонімного автора політичного вірша в добу повстання Вота Тайлера: "Стережися! Зачиняй двері, пильнуй браму" ("And goode hede take thu: // fac ostia, dirige postes" (On Times // *Medieval Political* [електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/dean-medieval-english-political-writings-on-the-times>). На початку XV ст. англійці розповідали кастильцям, що не бояться жодної іншої нації, адже вони відокремлені від усіх морем (Diaz de Gamez Gutierre. *The Unconquered Knight...* – P. 42).

досліджуваної теми море має особливо важливе значення, окреслюючи контури Англійського королівства і одночасно відмежовуючи його від інших країн. Образ оточуючого з усіх боків Англію моря набув вагомого значення в ментальному картографуванні англійської національної території найпізніше з середини XIII століття, особливо в історичних працях⁷⁶³.

У той же час Уельс сприймається автором як хоч і підкорений, але все ж потребує пильного нагляду (ймовірно, таке сприйняття було обумовлено пам'яттю про повстання Овайна Гліндура початку XV ст.); при цьому актуальність "шотландського питання" дещо послаблюється смисловим акцентом трактату на торгових питаннях, адже для торгівлі з Європою англійським кораблям не було потреби плавати уздовж узбережжя Шотландії. Особливим випадком слід визнати Кале, що кілька разів згадується в творі (безсумнівно, з тієї причини, що його невдала облога французами закінчилася за кілька місяців до завершення створення трактату). На цьому прикладі добре видно, що держава уявляється вже не як "клаптикова ковдра" з земель, з'єднаних лише підпорядкуванням одній короні: Кале не включається до складу англійської національної території⁷⁶⁴.

При цьому звістки про втрату англійцями нормандських міст (в першу чергу Арфлера) викликають у автора емоційну реакцію, оскільки мова йде про пляму на національній гордості, яка ототожнюється з Божою милістю ("якщо здамо ми це з ганьбою, то милість втратимо ми").

Звертає на себе увагу своєрідна методологія "оцінки" автором трактату іноземних держав: торговельні європейські держави діляться ним на друзів

⁷⁶³ Turville-Petre T. *England the Nation: Language, Literature, and National Identity, 1290–1340* / T. Turville-Petre. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P. 2–4. Тут слід відзначити, що ще на початку XIV ст. в лондонській "Книзі звичаїв" ідеться про "Британське королівство", в якому мешкають нормандці, британці (ототожнювані з бретонцями) та шотландці (*Liber Custumarum // Munimenta Gildhallae Londoniensis.* – P. 640). Ця традиція, однак, не мала продовження.

⁷⁶⁴ Пор. визначення, дане цьому місту кастильським мандрівником початку XV ст. – "Кале, місто під англійською зверхністю у фламандській країні" (*Diaz de Gamez Gutierrez. The Unconquered Knight...* – P. 65).

(Португалія⁷⁶⁵, ворогів (Іспанія, Фландрія, Бретань⁷⁶⁶) і потенціальних друзів (всі інші); при цьому назви країн і народів, що їх населяють, є взаємозамінними.

Відверто антифламандські настрої трактату, на перший погляд, пояснюються виключно економічною кон'юнктурою, яка робила фламандських купців природними конкурентами англійців. Однак схожі антифламандські пасажі є і в "Розповіді продавця індульгенцій" Чосера, який навряд чи керувався тими ж мотивами; повстання 1381 року супроводжувалося спалахами насильства проти фламандців, які проживали в Англії⁷⁶⁷. В уяві автора Фландрія по суті постає субститутом Франції як одвічний національний ворог Англії; очевидно, Франція мислилася як хоч зовсім відокремлене від Англії, але все ж володіння Генріха VI, посадженого в дитинстві на французький престол. Таким чином, творцеві трактату вже була знайома націоналістична оптика, через призму якої весь світ ділиться на національні держави, ставлення до яких детермінується їх взаємовідносинами з тією нацією, до якої належить сам автор. Ці взаємини, проте, ще багато в чому визначаються в свідомості автора інтересом окремо взятого купецького прошарку, а не загальнонаціональним; ще точніше, останній частково ототожнюється з першим (Е. Хейстінгс називає ідеологію автора трактату "економічним націоналізмом"⁷⁶⁸).

У трактаті зустрічається і саме слово "нація" ("nacion"), що важливо в світлі зауваження Лії Грінфелд про те, що дане поняття буцімто відсутнє в політичному лексиконі англійців XV ст.⁷⁶⁹. До націй автор зараховує англійців, шотландців, ірландців, французів, іспанців, каталонців, ломбардців, генуезців⁷⁷⁰. Таким чином, поняття нації мало етнополітичний зміст, корелюючи насамперед з політичною

⁷⁶⁵ The Libel of English Policy // Political poems and songs... – P. 162–163

⁷⁶⁶ Ibid. – P. 160–162, 164–165.

⁷⁶⁷ Wallace D. Premodern Places: Calais to Surinam, Chaucer to Aphra Behn / D. Wallace. – Oxford: Blackwell Press, 2004. – с. 109–118

⁷⁶⁸ Hastings A. The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism / A. Hastings. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 54.

⁷⁶⁹ Greenfeld L. Nationalism... – P. 31–35; Hastings A. The Construction of Nationhood... – P. 5–17.

⁷⁷⁰ The Libel of English Policy // Political poems and songs ... – P. 179.

картою Європи, підправленої відповідно до етнологічних уявлень того часу. Такий підхід, з одного боку, не дозволив на суто політико-юридичних підставах об'єднати під однією егідою французів, англійців і ірландців, з іншого ж – визнавав всупереч політичній роздробленості єдність французької та ірландської націй (пор. "Нації" середньовічних університетів⁷⁷¹).

Автору властиве почуття національної переваги: так, з усіх товарів, які можуть запропонувати Англії венеціанські і флорентійські купці, незамінним він вважає тільки цукор; англійські ж ліки краще будь-яких закордонних⁷⁷². Він також щиро переконаний, що без англійських купців всі важливі європейські ринки просто припинять існування⁷⁷³.

Практики розрізнення Себе і Іншого проявляються в тому числі в спробах зафіксувати на папері властивості англійського національного характеру: так, англійські купці відрізняються щедрістю і чесністю, на відміну від купців всіх інших націй, які не цураються нечесних методів ведення справ⁷⁷⁴. Тут варто зауважити, що Каспар Хірші як один з ключових атрибутів середньовічних уявних (прото-)національних спільнот виділяє поняття "національної честі"; зокрема, з точки зору аристократії, честь є однією з головних символічних цінностей, місцем обміну якими є рицарський турнір⁷⁷⁵. *Mutatis mutandis*, беручи до уваги агоністичну природу турніру, за його свого роду еквівалент для купецтва слід визнати боротьбу за закордонні ринки збуту. Національна свідомість за цих обставин ставала синонімом національної винятковості, що межувала з шовінізмом⁷⁷⁶.

⁷⁷¹ Zernatto G. Nation: The History of the Word // Review of Politics. – Volume 6 (1944). – Issue 3. – P. 355.

⁷⁷² The Libel of English Policy // Political poems and songs... – P. 173.

⁷⁷³ Ibid. – P. 180–181.

⁷⁷⁴ The Libel of English Policy // Political poems and songs... – P. 175–177.

⁷⁷⁵ Hirschi C. The origins of nationalism : an alternative history from ancient Rome to early modern Germany / C. Hirschi. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P. 88–103.

⁷⁷⁶ Член венеційського посольства скаржився на англійську ксенофобію, що виявлялася в недовірі до всіх іноземців і приписуванні їм агресивних намірів; втім, майже так само він відгукувався і про стосунки між самими англійцями (А

Безумовно, до числа "досучасних" елементів свідомості автора трактату відноситься його палка лояльність королівської династії. Однак і в цьому випадку простежуються зачатки більш відповідного сучасності сприйняття короля як в першу чергу представника своєї нації: так, Генріх V в цьому насвітленні здобував перемоги заради "слави його і його англійської нації"⁷⁷⁷. Також звертає на себе увагу відсутність згадок про станово-представницький орган, яким був англійський парламент: керівництво нацією в очах автора трактату персоніфікується в особистості монарха, всупереч теоретичним викладенням Б. Шефера⁷⁷⁸. Тут в найбільш концентрованому вигляді ми бачимо уявлення про англійців як про єдину "уявлену спільноту" за Б. Андерсоном.

Одинадцятую главу трактату можна умовно охарактеризувати як історичну. Хоча автор представляє історичний матеріал вибірково, виходячи з власної концепції таласократії, паралельно він конструює образ славного минулого, загального для всіх англійців. Найбільш яскраво це видно на прикладі короля Едгара, якому приділено найбільше місця в "історичному" фрагменті наративу: автор порівнює ставлення до нього англійців зі ставленням Персії до Кіра, римлян – до Ромула, Франції – до Карла Великого⁷⁷⁹. Незважаючи на те, що у фокусі в даному випадку знаходиться, на перший погляд, сам Едгар, автор трактату в той же час утверджує місце англійців серед великих "націй", що шанують своїх

Relation, or Rather True Account... – P. 23–24.) За свідченням кастильського мандрівника початку XV ст., англійці "не люблять жодну іншу націю" та завжди намагаються якимось чином принизити кожного іноземця, навіть аристократичного походження (Diaz de Gamez Gutierre. The Unconquered Knight... – P. 42.). Богемські мандрівники називали англійців "зрадливіми та підступними, що чинять мови проти життів іноземців" (The Travels of Leo of Rozmital... – P. 87)

⁷⁷⁷ The Libel of English Policy // Political poems and songs... – P. 199–200.

⁷⁷⁸ Boyd S. C. The Early Development of Nationality / S. C. Boyd // Nationalism in the Middle Ages / Ed. by C. L. Tipton. – New York – London: Holt, Rinehart and Winston, 1972. – P. 42–43. Навдивовижу точним слід визнати добирання слів невідомим автором XIV ст., який пише про *нашого* короля, який зібрав *свій* парламент у *своєму* місті (Supplementary matter which follows the text of Pierre de Langtoft in MS. B. // The Chronicle of Pierre de Langtoft / Ed. by T. Wright. – Vol. 2. – London: Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1868. – P. 422–423).

⁷⁷⁹ The Libel of English Policy // Political poems and songs... – P. 194

вождів⁷⁸⁰. При цьому Англія тут поміщена в ряд найбільших імперій в історії людства, що, згідно з августинською концепцією "епох людства", побічно може свідчити про її (Англії) месіанські претензії (типовою складовою осучасненого націоналістичного дискурсу за Г. Коном⁷⁸¹).

Все вищесказане не має наводити на думку про зменшення ваги локальних локальностей. Як показав А. Г. Праздников, навіть лондонські хроністи, хоч уважно стежили за перебігом бойових дій у Франції, передусім відзначали внесок у неї власного міста; загалом же між описом подій міських і загальнодержавних існував приблизний паритет⁷⁸². В інших містах партикуляристські настрої були ще відчутнішими. Так, міста Півночі на чолі з Йорком (не забуваймо, що сусідня Шотландія ще зовсім не була підкорена і часто конфліктувала з Англійським королівством) відрізнялися особливою регіональною самосвідомістю; Річард III, ще не ставши королем, свого часу був змушений апелювати до неї, стверджуючи, що небезпека від його ворогів виходить для Півночі так само, як і для інших частин держави⁷⁸³. Більше того, хроніст Е. Голл, оповідаючи про візит того-таки Річарда III до Йорка, вживає вислів "нація Півночі" ("northe nacion")⁷⁸⁴.

⁷⁸⁰ Пор. твердження Колетт Бон, що через династійну мішанину та виразний "кельтський слід" у легендарній історії англійських монархів формування англійської національної ідентичності, мовляв, ґрунтувалося на інституціях і мові, а не на історії (Beaune C. *Vers un État–nation* / Beaune C. // *Les XIVe et XVe siècles, crises et genèses* / Sous la direction de J. Favier. (Peuple et civilisations.) – Paris: Presses Universitaires de France, 1996. – P. 116, 122–123). Хоча перші дві справді посідали більш вагоме місце, пізньосередньовічні автори, як бачимо, за потреби завжди могли апелювати принаймні до авторитету правителів англосаксонської доби.

⁷⁸¹ Kohn H. *Nationalism: Its Meaning and History* / H. Kohn. – Malabar, Florida: Robert E. Krieger, 1965. – P. 11–12

⁷⁸² Праздников А. Г. *Английский город XIV–XV веков: социальная структура и менталитет. Монография. Серия "Этнокультурное наследие стран и регионов"*, том 6 / А. Г. Праздников. – Киров: Старая Вятка, 2007. – С. 186–187, 190.

⁷⁸³ Лист лорда–протектора герцога Глостерського до мера Йорка Джона Ньютона // *Letters of the Kings of England...* – Vol. I. – P. 150–151.

⁷⁸⁴ Hall Edward. *Chronicle, Containing the History of England, during the Reign of Henry the Fourth, and the Succeeding Monarchs.* – London: J. Johnson et al., 1809. – P. 380. Той факт, що Голл створював свою хроніку у середині XVI ст., лише посилює вагу цього свідчення, адже за Генріха VIII (1509–1547) централізація держави значно зросла.

У цьому контексті важко переоцінити значення Столітньої війни, особливо її початкового періоду, що знаменувався видатними перемогами англійської зброї: "Англійці настільки сповнені відчуття власної величі та виграли стільки великих битв, що тепер вірять, що не можуть програти. У битві вони найупевненіша нація в світі" (ці рядки написано в 1373 р.). Військові перемоги не лише ставали предметом гордості, а й рефлексії; властива Середньовіччю віра у детермінованість усіх подій та традиційно недбале ставлення до фактів цілком логічно призвели до пошуку причин несподіваних навіть для самої Англії успіхів. Такі причини швидко були знайдені – у відмінній від суто воєнної чи навіть політико-економічної площині, як видно з "Libel of English Policy": "Пам'ятайте ви, фламандці, свою ганьбу, // Коли ви оточили облогою Кале, і вас засуджують справедливо, // Адже в англійців більш давня репутація, ніж у вас, // Їх походження давніше, а кров шляхетніша..."⁷⁸⁵ Так творився національний міф. Зрештою, в самому кінці XV ст. пересічні англійці вже ставили знак рівності між поняттями "Англія" та "світ": так, за свідченням венеційського посольства, коли вони бачили ошатного іноземця, то казали "він виглядає, як англієць" або "дуже шкода, що він не англієць"; коли споживали разом з англійцем якийсь делікатес, завжди запитували, чи виробляється він у його країні⁷⁸⁶; навіть вигнанців, які змушені були залишити межі королівства, говорили, що вони "ліпше б померли, ніж жили б поза світом" ("tanto haveria potuto morire, quanto andare fuori del mondo")⁷⁸⁷. Не кращої думки англійці були й про своїх сусідів ірландців: так, коли в 1397 р. каталонський прочанин розповів кузенів короля Річарда II Роджерові Мортімеру про свій намір відвідати чистилище святого Патріка в частині Ірландії, що не контролювалася на той час Англійським королівством, той став наполегливо переконувати його змінити своє рішення, мотивуючи це передусім тим, що палігримові доведеться проїхати крізь "дивні місця, населені дикими

⁷⁸⁵ Цит. за: История Великобритании... – С. 234.

⁷⁸⁶ A Relation, or Rather a True Account... – P. 21.

⁷⁸⁷ Ibid. – P. 35.

людьми, що не мають над собою жодного гідного довіри керівництва⁷⁸⁸. Немає підстав вважати, що в цьому питанні пересічні англійські містяни не погодилися б з членом королівської родини.

Фортеस्क'ю з погордою говорить, що англійці хоробріші за французів, які є боягузливими, не мають мужності та хоробрості ("cowardisse and lakke of hartes and corage") Саме тому 3-4 бідні англійські грабіжники можуть пограбувати 6-7 достойних людей, тоді як у Франції 6-7 грабіжників не зможуть пограбувати 3-4 достойників. Він пишається (!) тим, що в Англії за рік вішають більше злодіїв, ніж у Франції – за сім. Знову ж таки, звернемо увагу, що Фортеस्क'ю говорить не лише про окрему соціальну групу, а фактично екстраполює ці якості на народи в цілому: за його словами, "жоден француз не схожий не має таких [мужності та хоробрості], як англієць" (no Ffrenchman hath lyke vnto a Englysh man)⁷⁸⁹.

У цьому світлі вельми показово, що Едуард IV, поставши в 1462 р., тобто вже по завершенні Столітньої війни, але в ході війни громадянської, перед необхідністю заручитися підтримкою лондонського купецтва, вважав за доцільне та необхідне апелювати до таких понять, весь смисл яких, мабуть, не зрозуміли б їхні пращури ще півтора століття тому – "the people, the name, the tongue, the blood" ("народ, ім'я, мова, кров"), що гуртувалися навколо спільного знаменника – "Englisshe" ("англійськість")⁷⁹⁰. Ще показовіше, що Едуард IV не доклав жодних зусиль до розкриття цих понять: вочевидь, його міська аудиторія розумілася на новому етнополітичному лексиконі не гірше, ніж сам монарх.

Навіть більше того: наданий всьому англійському населенню заряд патріотизму виявився достатньо міцним, аби пережити навіть безславний для них, як зрештою виявилось, кінець Столітньої війни. Близько 1500 року італійський мандрівник повідомляв, що "англійці дуже люблять себе і все, що їм належить.

⁷⁸⁸ The Journey of Viscount Ramon de Perellós to Saint Patrick's Purgatory // CELT: The Corpus of Electronic Texts. [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://www.ucc.ie/celt/published/T100079A/text007.html>

⁷⁸⁹ The Works of Sir John Fortescue... – P. 466.

⁷⁹⁰ Edward IV's Instruction to Thomas Cook, Alderman of London, 13 March 1462 // Letters of the Kings of England. In two volumes / Ed. by J. O. Halliwell. – Vol. I. – London: Henry Colburn, 1848. – P. 127.

Вони вважають, що нема людей, подібних до них, і світу, подібного до Англії; а коли вони зустрічають красивого чужоземця, вони говорять: “Він виглядає, як англієць” і “Як же шкода, що він не англієць”⁷⁹¹. І навіть англійські церкви в Римі прикрашалися задля “великої пошани англійських людей”⁷⁹².

Відчуття окремішності англійського народу, яке виразно простежується в пізньосередньовічних англійських джерелах, було підкріплене не лише географічним, а й економічним положенням країни: Англія сама забезпечувала себе продуктами (крім періодів голоду, які, втім, найчастіше зачіпали не лише саму Британію, а й інші країни Європи) та необхідними для господарського життя товарами. Імпортозалежність англійців виявлялася лише в попиті на продукцію престижної економіки (предмети розкоші, заморські продукти харчування, дороге іспанське залізо тощо)⁷⁹³. Як бачимо, всупереч твердженням Як бачимо, всупереч твердженням британських істориків XIX ст.⁷⁹⁴, середньовічним англійцям був властивий шовінізм не меншою мірою, ніж іншим народам.

Таким чином, англійські містяни XV ст. вже твердо стояли на шляху формування національної ідентичності. Як видно з проведеного аналізу, такі національні атрибути, як територія, спільна історія, національний характер, розмежування з Іншим в тому чи іншому вигляді вже були визнані як постулати близькими до купецтва авторами. Отже, пізньосередньовічна доба стала часом активного становлення національної свідомості в середовищі англійських містян, зокрема, купців. Це ще раз доводить потенційну продуктивність застосування для характеристики середньовічної спільності терміна “латеральна етнічна спільнота”, який залишає за дужками принципіву для модерністського напрямку “всеосяжність” нації.

⁷⁹¹ Цит. за: A Relation... – P. 234–235.

⁷⁹² Capgrave John. Ye solace of pilgrimes, a description of Rome, circa A.D. 1450 / Ed. by C. A. Mills. – London: Oxford University Press, 1911. – P. 133.

⁷⁹³ Spufford P. Power and Profit... – P. 324, 350.

⁷⁹⁴ Raedts P. Die Entdeckung des Mittelalters. Geschichte einer Illusion / P. Raedts. – Darmstadt: Der Zabern Verlag, 2016. – S. 203–204.

3.4. Індивід, сім'я, суспільство

Найважливішою тенденцією суспільного розвитку в англійських містах доби Пізнього Середньовіччя стало вивищення купецької верстви та утвердження її світогляду як панівного в місті. Справді, звання купця ставало почесним, хоча вповні скористатися всіма його перевагами могла лише зовсім невелика частина торговців, вершки з вершків – "бюргери Лондона, багаті та могутні, що живуть головно з суходільної та морської торгівлі, що дозволяє їм жити у надзвичайному процвітанні, реальні вожді королівства, без яких решта країни не посміла б і не могла б нічого вчинити"⁷⁹⁵ – вельми красномовна, навіть якщо й не зовсім точна, оцінка з вуст такого знаного співця рицарства, як Жан Фруассар, навіяна політичними подіями 1398-1399 рр., що спричинилися до зміни королівської династії. Навіть Вільям Ленгленд, доволі критично налаштований щодо міста, не засуджує торгівлю як таку, а лише зловживання, з нею пов'язані: "В торгівлі нема Мід [наживання], я можу сказати це з цілковитою впевненістю. // Це просто обмін однієї цінності на іншу"⁷⁹⁶.

Серед етичних цінностей англійських містян повсякчас вагоме місце посідала добродієність; навпаки, підступність усіяко засуджувалася. "Панує нині обман у містах і містечках", – з гіркотою стверджував анонімний автор алегоричного вірша про Обман, надто ж щодо правників⁷⁹⁷. Іноземці, втім, як-от сілезець Ніколас фон Попплау, у межах власної програми іншування стверджували, що підступність англійцям дуже навіть притаманна⁷⁹⁸. Як показав на прикладі англійської поеми середини XIV століття "Wynner and Wastour" ("Той, хто заробляє, і Той, хто розтринькує"), у пізносередньовічну добу старий рицарський світогляд, зорієнтований на показове споживання та щедрі винагороди, поступово змінюється бюргерським ідеалом заощадливості та примноження статків⁷⁹⁹. У

⁷⁹⁵ Froissart Jean. Chronicles... – С. 442.

⁷⁹⁶ Ленгленд Уильям. Видение Уильяма... – С. 127, рядки 255–256.

⁷⁹⁷ Now ha3t gyle get hym gre // bope in town and in cete; // Gyle goth wit gret mene // wit men of lawe and opere mo. – The Early English Carols... – 461 p.

⁷⁹⁸ Scriptores Rerum Silesiacarum... – S. 364.

⁷⁹⁹ Гуревич А. Я. Индивид и социум на средневековом Западе / А. Я. Гуревич.

брістольських документах зустрічається вислів «ordo, consuetudo et mos mercatorum» («порядок, звичай і мораль купців»), що регулюють комерційну діяльність. Отже, існував негласний кодекс поведінки купців, зрозумілий усім сторонам торговельних операцій⁸⁰⁰.

Містяни ревно оберігали свою честь і гідність, не дозволяли жодних наклепів на себе - зокрема, в низькому соціальному походженні. Так, коли в 1482 р. про брістольського купця Вільяма Берда оширилися чітки, що він був невільним селянином, той одразу звернувся до суду, адже такі заяви спричиняли «велике страждання та шкоду, а також великий дискомфорт його друзям та родичам». Кільканадцять осіб рицарського стану одразу поручилися за його вільне походження⁸⁰¹. Так само берегло свою репутацію та карало за будь-які зазіхання на неї саме місто. Так, коли двоє ірландців почали критикувати порядки, заведені в м. Брістолі, було винесено спеціальну постанову міської ради, згідно з якою їм заборонялося претендувати на громадянство міста⁸⁰².

За зароблянням грошей англійські бюргери Пізнього Середньовіччя намагалися не забувати про душу, про своє істинне становище в світі, скороминущість усього матеріального та роль у задумах Всевишнього. Однак стосунки індивіда з Богом уже не вирізняються безпосередністю; дедалі частіше вони знаходять собі посередників у вигляді грошей, які відтепер владарюють навіть над служителями культу. Так, лондонський торговець Джон Блейкні залишив двадцять марок, аби найняти священика здійснити прощу до Риму "і там залишитися протягом одного року, щоб проводити церковні служби та молитися за мою душу та душі тих, за кого я зобов'язаний молитися"; у 1343 р. Джон Енфілд та інші мешканці Лондона заснували братство, яке мало відремонтувати дах і дзвіницю церкви Всіх Святих; у той самий час група лондонських торговців

(Серия "Становление Европы".) – Санкт-Петербург: Александрия, 2009. – С. 182–183.

⁸⁰⁰ Great Red Book of Bristol. – Vol. 2. – P. 130. Цей кодекс не знав національних кордонів – вказаний вислів зустрічається в описі супереччі англійських купців з іспанським візаві.

⁸⁰¹ Great Red Book of Bristol... – Vol. 4. – P. 93–96 (додаток 3.4.1.).

⁸⁰² Ibid. – Vol. 2. – P. 54.

рибою заснувала товариство, яке, серед іншого, фінансувало будівництво Лондонського мосту, "аби спонукати людей до молитви в такий час, у який заслуговують їхні душі"⁸⁰³. Кількість прикладів можна збільшувати, проте всі вони говорять нам про те, що догодження Богові усе ще вважалося *conditio sine qua non* у суспільній свідомості, проте воно вже не передбачало обов'язкового особистого спілкування з Ним, перекладаючи цей обов'язок на отримувачів матеріальної допомоги. Розширюється, як видно з прикладу з Лондонським мостом, поняття богоугодних справ, яке відтепер включає будь-яку діяльність, корисну для міста й суспільства.

Агнес Пастон, цитуючи Новий Заповіт і Джеффри Чосера – доволі характерне поєднання світської та релігійної думки – нагадувала своєму синові Джону, успішному підприємцю, що людині не дано змінити світ; вона не забере з собою в небуття нічого, крім власних добрих і лихих вчинків. Тож "поводься так, щоб мати якомога менше спільного з мирським", – писала в галасливий і вже точно "наймирськіший" в Англії Лондон до сина доброчесна мати⁸⁰⁴.

Цілковито в тому ж дусі по смерті лорда-мера Лондона Річарда Віттінгтона в 1423 р. – почасти за його заповітом, а почасти з ініціативи лондонських купців – було започатковано низку благодійних установ, з яких центральне місце посідав Будинок милостині. Відтепер тринадцять жебраків одержували постійне місце проживання – окрему келію з димарем і туалетом, а також їжу та питво коштом небіжчика та лондонської гільдії купців. В обмін на це жебраки мали здійснювати неважку ручну працю, а також підносити молитви. Відмінною рисою цього закладу стало те, що керування ним доручалося світським особам. Це ж можна сказати і про середньовічні англійські шпиталі, які з XV ст. засновуються переважно світськими донаторами⁸⁰⁵. У таких діях можемо вбачати заявку

⁸⁰³ Цит. за: Брайант А. Епоха рыцарства... – С. 331, 333.

⁸⁰⁴ Agnes Paston to John Paston I (perhaps 1465, 29 October)// The Paston Letters... – С. 151.

⁸⁰⁵ Appleford A. The Good Death of Richard Whittington: Corpse and Corporation / A. Appleford // The Ends of The Body: Identity and Community in Medieval Culture / Ed. by S. Z. Akbari and J. Ross. – Toronto: University of Toronto Press, 2013. – P. 86–106.

впливових містян на свою "частку" контролю над власним спасінням, яке вже не цілковито "належало" Церкві. Активність і енергійність, які давно виявляли містяни в політичних, економічних, культурних справах, врешті-решт не могли не проециватися й на релігію. Символічною ознакою певної секуляризації благочестя став також переклад установчих документів Будинку милостині з сакральної латини на англійську, здійснений у 1442 р. Ці спостереження набувають ще більшої переконливості, якщо врахувати, що Віттінгтон та його соратники не мали стосунку до лоллардської ересі.

Показовим тут є приклад Джона Карпентера, головного розпорядника майна лорд-мера Лондона Річарда Віттінгтона після смерті останнього. За наполягання Карпентера було засновано міську школу, шпиталь, колегію священників та бібліотеку (з томів приватної книгозбірні Віттінгтона), відремонтовано госпіталь святого Варфоломія та завершено будівництво ратуші (Guildhall)⁸⁰⁶. Таким чином, турбота про церковні та світські установи органічно зливалися в єдиний топос добродетності (або ж, як у цьому випадку, "доброї смерті"⁸⁰⁷), а релігійна побожність органічно доповнювалася світською освіченістю.

У Пізньому Середньовіччі дедалі популярнішими стають приватні вівтарі, що дозволяли правити службу у власному будинку. Кількість дозволів, виданих папською курією на облаштування таких вівтарів, значно зростає з часом – аж до другої половини XV ст., коли в цьому аспекті стали запроваджуватися штучні обмеження щодо містян⁸⁰⁸. Збереглися пізньосередньовічні емальовані вівтарні зображення, використовувані на таких вівтарях⁸⁰⁹. Найпопулярнішим було зображення св. Христофора, покровителя подорожніх. Крім того, приблизно з останньої третини XV ст. на надгробних пам'ятниках дедалі частіше з'являються

⁸⁰⁶ Brewer T. The Memoir of Life and Times of John Carpenter / T. Brewer. – London: Arthur Taylor, 1856. – P. 25–30.

⁸⁰⁷ Appleford A. The Good Death of Richard Whittington.... – P. 86–109.

⁸⁰⁸ Як видно з Calendars of Papal Registers Relating To Great Britain and Ireland. - Vols 1-14. - London: Her Majesty's Stationery Office, 1893-1960 (додаток 3.4.2.)

⁸⁰⁹ Campbell M. An Introduction to Medieval Enamels / M. Campbell. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1983. – P. 36–38; Victoria and Albert Museum. – M.544-1910, M.545-1910 (додаток 3.4.3.).

розарії. Враховуючи особливий характер надгробного пам'ятника – зображення на перетині публічного та приватного – можемо констатувати, що ці пам'ятки були покликані задовольняти запит на публічну демонстрацію особистої побожності.

Амбівалентність у ставленні англійців до релігії відбивають і реляції венеційських послів, що відзначають побожність англійського населення, регулярне відвідування церкви та читання релігійної літератури, проте в той же час зазначають, що "чимало людей мають різні думки про релігію" ("vi sono però molti che hanno diverse opinioni quanto alla Religione")⁸¹⁰. Богемському мандрівникові Лео фон Розміталю побожність англійців здавалася показною та нещирою⁸¹¹. Справді, протоколи засідань лондонського церковного суду кінця XV ст. фіксують чимало випадків, коли містяни не відвідували службу⁸¹², не сповідувалися на Великдень⁸¹³, співали насмішкуватих пісень під час служби⁸¹⁴ тощо. Єпископ Рочестерський Томас Брінтон у проповіді 1377 р. скаржився, що якщо на якусь дуель, незважаючи на їхню заборону, збіжиться цілий Лондон то на урочисту, організовану церквою процесію з молитвами за мир та короля – заледве сто осіб, причому здебільшого бідних, гріхи яких менші за гріхи багатіїв⁸¹⁵. У проповіді він скаржився, що багатії ходять до церков озброєними, не знімають рукавичок і капелюхів, не хрестяться і не виказують належної пошани реліквіям⁸¹⁶. Домініканський проповідник Джон Бром'ярд у XIV ст. оповідав, як парафіяни відмовлялися регулярно ходити до церкви, посилаючись на необхідність працювати задля власного прохарчування. У Чосера Троїл і Кресида ходять храмом і жартують. Як свідчать матеріали церковних візитацій, подібні

---

⁸¹⁰ A Relation, or Rather a True Account... – P. 23.

⁸¹¹ Leo von Rozmital... – S. 46.

⁸¹² A series of proceedings... – P. 5.

⁸¹³ Ibid. – P. 7.

⁸¹⁴ Ibid. – P. 8. Перелік найбільш поширених порушень, що підлягали юрисдикції лондонського церковного суду в останній чверті XV ст., див. у додатку 3.4.4.

⁸¹⁵ The sermons of Thomas Brinton... – P. 320.

⁸¹⁶ Ibid. – P. 20.

порушення траплялися по всій країні⁸¹⁷.

Життя містянина було пов'язано з парафією, до якої він належав. Кількість парафіяльних церков невпинно зростає уродовж цілої середньовічної доби: на кінець XV ст. у Лондоні налічувалося 97 парафіяльних церков, у Норіджі – 56, у Вінчестері – 55 (з них 30 – у межах міських мурів), у Йорку – 39, у Лінкольні – 34⁸¹⁸. Важливим тут є і той факт, що на зборах парафіян кожен домовласник чоловічої статі мав однакове право голосу, що, безумовно, давало кожному містянинові відчуття причетності до громадського життя⁸¹⁹. Важко перебільшити роль парафії для середньовічного англійського містянина. Наявність осібно святого покровителя (у період до Реформації) – епоніма парафіяльної церкви та самої парафії, ментально осяжні й чітко визначені територіальні межі робили парафію логічною та зрозумілою референтною групою для середньовічної людини. Звичною справою була благодійність на користь парафії – від прикрашання місцевої церкви до спорудження інфраструктурних об'єктів (як-от мостів) на її території.

Голод, епідемія, заворушення та повстання, Столітня війна та війна громадянська посприяли формуванню особливого світогляду пізньосередньовічної людини, який ґрунтувався на відчутті надламу світу, не визнавав нічого постійного, крім Бога та Смерті, зведеної в культ, Смерті, яка завжди приходить несподівано. У цих умовах завданням людини мало стати приборкання власної плоті, відхід від мирського світу та протистояння дияволу, що в кінцевому підсумку давало можливість перемогти смерть, звернувшись до вічного життя в Богові ("чотирма ворогами людства" назвав анонімний автор XIV

---

⁸¹⁷ Postles D. Some Ambiguities of Late Medieval Religion in England [Електронний ресурс.] – Режим доступу: http://space.sas.ac.uk/4650/1/Some_Ambiguities_Of_Late_Medieval_Religion_In_England_by_Dave_Postles___Institute_of_Historical_Research.pdf

⁸¹⁸ Hindle P. Medieval Town Plans... – P. 45–46.

⁸¹⁹ Kūmin B. The Communal Age in Western Europe, c.1100–1800: Towns, Villages and Parishes in Pre-Modern Society / B. Kūmin. (Studies in European History Series.) – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. – P. 40–47.

ст. мирський світ, людську плоть, диявола та смерть⁸²⁰). Диявол займає дедалі помітніше місце в народній демонології; його часто малюють на стінах церков⁸²¹.

Отже, вже в XV ст. ми бачимо початок нового світського благочестя, що передвіщало добу Реформації. Його можна характеризувати такими рисами, як акцент на добродісні справи, а не молитви; за суб'єктом діяльності благочестя – індивідуальне (з боку окремих заможних світських осіб) і корпоративне (з боку цехів і гільдій); зменшення впливу церковних інституцій; розширення сфери використання англійської мови у навколорелігійних справах, що означало й дієве розширення фокус-групи ритуалів і текстів, які мали спонукати до побожності. А культурність у розумінні середньовічного освіченого мешканця міста була невід'ємною ознакою справжнього містянина, аж до ототожнення першого й другого; по-друге, у свідомості містян була зафіксована дихотомія "міський-сільський", заснована на критерії не так формальному (місця проживання), як культурному. Це означало, що безкультурність так само вважалась іманентною сконструйованому середньовічною уявою поняттю "сільськості", як і культурність визначала містянина. Так з творіння рук братовбивці Каїна⁸²² місто перетворилося на місце народження Христа⁸²³.

Напруженою була криміногенна обстановка в англійському місті. У 1309 р. Едуард II навіть видав спеціальний указ, спрямований на забезпечення громадського порядку в королівському місті Лондоні. Указ забороняв мешканцям Лондона після вечірніх дзвонів носити при собі мечі та щити (виняток робився

⁸²⁰ The Four Foes of Mankind // Old And Middle English... — P. 563–566.

⁸²¹ Див., наприклад, графіті в церквах Святої Марії в Бічемвеллі (Норфолк) та Тростоні (Саффолк) (додаток 3.4.5.).

⁸²² Бут. 4:17. Ще в добу Високого Середньовіччя маємо зразок нищівної критики Лондона як осередку всіх можливих вад і злочинів від ченця-хроніста Річарда з Девайзеса; за оцінкою Й. Шварца, "певно, ніхто так сильно не критикував місто в Середньовіччі, як Річард – Лондон" (Schwarz J. Stadtluft macht frei: Leben in der mittelalterlichen Stadt (Geschichte erzählt. – Band 15.) / J. Schwarz. – Darmstadt: Primus Verlag, 2008. – S. 52 (epub-версія)).

⁸²³ За маловідомою версією С "Видіння Петра-орача", Ісус народився "в будинку бюргера, найкращому в місті". Цит. за: Hilton R. H. English and French Towns ... – P. 108.

для осіб аристократичного походження, які, очевидно, за самою природою свого становища були покликані до носіння зброї), а також тримати відчиненими шинки, де продавалися алкогольні напої; крім того, в межах міста не дозволялось утримання фехтувальних шкіл, послугами яких могли б скористатися майбутні вбивці⁸²⁴. Втім, існуючі свідчення про громадське життя Лондона змушують нас вважати ці та подібні заходи вкрай неефективними⁸²⁵.

Англо-французький розмовник, створений 1396 р. для подорожніх у Бері-Сент-Едмундс, недвозначно попереджав про небезпеки, які могли очікувати на постояльця шинку: незадовільні санітарні умови (наявність комах (зокрема, бліх), мишей, щурів тощо), низька температура в приміщеннях, що завдавала дискомфорту (через що опалювати доводилося всім, чим можна – хмизом, дровами, вугіллям), мала квадратура кімнат, що змушувала кілька осіб спати в одному ліжку, сумнівне харчування. Втім, постояльці майже завжди могли розраховувати на сексуальні послуги⁸²⁶. Більше того, як видно з постанов міської ради Ковентрі 1492 р., у "групі ризику" щодо занять проституцією заледве не офіційно перебували шинкарки та пивоварки⁸²⁷.

Варто підкреслити, що проституція вважалася тогочасним суспільством "необхідним злом". Так, у постанові лондонської влади від 1393 р., яка обмежувала цей вид занять, мова йшла не про викорінення торгівлі тілом як такої, а про необхідність встановлення контролю над нею, що на практиці означало обмеження зони діяльності повій спеціально визначеними районами міста. Більше того, мотиваційна частина постанови сформульована максимально прагматично, без жодного натяку на дидактику: йшлося насамперед про те, що через "спільних жінок" (під такою назвою вони часто фігурують у тогочасних джерелах) у шинках

⁸²⁴ Calendar for letters, 1309. – Цит. за: Backman C. R. The Worlds of Medieval Europe... – С. 372.

⁸²⁵ На початку XIV ст. у Лондоні криваві бійки між озброєними ватагами відбувалися заледве не двічі на місяць; століттям пізніше ситуація мало змінилася (Rexroth F. Deviance and Power... – Р. 32.)

⁸²⁶ La manière de language qui t'enseignera bien a droit parler et escrire doulz françois, 1396 // English Historical Documents... – Р. 1235–1237.

⁸²⁷ Whittock M. A Brief History... – Р. 205.

і на вулицях спалахують сутички, які часто завершуються загибеллю людей. Покаранням же за порушення цього закону котроюсь з жінок було насильницьке її оголення⁸²⁸. І в проповідницьких творах контакт з повією хоч і вважається гріхом, але доволі легким (друга ступінь тяжкості з чотирнадцяти)⁸²⁹, тож, у певному сенсі, церква закривала очі на проституцію з небажання потурати більш тяжким гріхам. Тож не варто дивуватися тому, що джерелами фіксується існування борделів у середньовічних Халлі, Вінчестері, Саутгемптоні, Ковентрі, Ноттінгемі, Ексетері та навіть маленьких містечках Першорі та Гейлсовені). Компромісом з церквою стало відведення повіям особливих вулиць (з назвами на зразок *Grope Lane*), в яких вони мали право займатися своїм промислом; при виході ж за їхні межі, як встановлював, наприклад, лондонський ордонанс 1384 р., служниця Венери могла бути покарана ганебним стовпом⁸³⁰. Все ж слово "повія" (лат. "*meretrix*") було чи не найтяжчою образою для жінки з добрим іменем, і саме за невинувдане вживання цього слова пліткарки та наклепниці найчастіше діставали покарання у вигляді прикуття до ганебного стовпа⁸³¹. Надмірна уїдливість і схильність до "словесних баталій" вважалися ознаками повій⁸³². Певно, саме когось з повій зустрів Ніколас фон Попплау з Сілезії, що згодом стверджував, що навіть дворові богині Венери далеко до англійських міст у плані хтивості жінок, що сміливо цілують незнайомців у шию та коліна⁸³³. Для повій встановлювалися також певні обмеження щодо одягу (див. підрозділ 2.4.)

Однак навіть у тих містах, де проституція офіційно існувала, діяльність повій була піддана жорсткій регламентації. Найбільш повним зводом правил, що дійшов до наших часів, є постанови про регулювання проституції в Саутворку коло Лондона⁸³⁴. Вони висували понад двадцять вимог до кожного утримувача

⁸²⁸ Цит. за: Backman C. R. *The Worlds of Medieval Europe...* – P. 372, fn. 3.

⁸²⁹ *The Ayenbite of Inwit...* – P. 39.

⁸³⁰ Whittock M. *A Brief History.* – P. 205.

⁸³¹ Hilton R. H. *English and French Towns...* – P. 62–63.

⁸³² "*Praevalet in lingua qui non est fortior armis, // Nullus in hac pugna plus meretrice valet.*" – *The Frenchman to the Englishman // Political Poems and Songs...* – P.128.

⁸³³ *Scriptores Rerum Silesiacarum...* – S. 364–365.

⁸³⁴ Post J. B. *A fifteenth-century customary of the Southwark stews / J. B. Post //*

борделю. Зокрема, заборонялося утримувати повій від наміру залишити бордель чи силоміць приводити до нього; не дозволялася робота у вихідні чи святкові дні. Повіям заборонялося активно зваблювати чоловіків на вулиці шляхом вдягання надміру відвертого одягу (т.зв. "фартуку" – "apron") чи дотику до них – вони мали лише сумирно стояти коло стіни борделю, очікуючи, доки чоловік сам зайде до нього. Слід також розуміти, що вживаний у тогочасних документах вислів "спільна жінка" ("common woman") аж ніяк був суто метафоричним: навпаки, така жінка, належачи громаді, не мала права мати власних коханців, а приймати заміжніх жінок у бордель заборонялося⁸³⁵. Отже, у регламентації бачимо бажання навіть за принципового визнання неминучості надання сексуальних послуг максимально застерегти громадську мораль. Можна зробити висновок, що проституція, за задумом міських можновладців, повинна була виконувати винятково функцію недопущення згвалтувань жінок доведеними до краю чоловіками; такі ж побічні ефекти, як зваблення чоловіків, що не мали з самого початку на меті скористатися послугами повій, насильницьке утримування жінок у сексуальному рабстві, зрив відвідування церковних служб мали бути максимально усунуті. Зрештою, навіть з усіма цими застереженнями міська влада залишалася свідомою іміджевого збитку від надання права на заняття проституцією, тож робила все, аби воно не виглядало зухвало демонстративним (зокрема, на час засідань парламенту чи королівської ради всі борделі мали бути зачинені⁸³⁶).

Ще раз звернімося до сумнозвісної лондонської в'язниці на р. Фліт, навколо якої відбувалося масове несанкціоноване встановлення приватних вбиралень (див.

Journal of the Society of Archivists. – Vol. 5 (1977). – Issue 7. – P. 418–428. Усупереч категоричному твердженню П. Дінцельбахера про рішуче просторове відділення місць проституції від церков (Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера / [Пер. з нім.] – Львів: Літопис, 2004. – С. 658–659), саутворкський бордель розташовувався прямо напроти палацу єпископа Вінчестерського, через що тамтешніх повій називали "вінчестерськими гусинями" (Spufford P. Power and Profit... – P. 207.)

⁸³⁵ Post J. B. A fifteenth-century customary... – P. 423–428.

⁸³⁶ Post J. B. A fifteenth-century customary... – P. 425.

підрозділ 2.1.) Чому вбиральні встановлювалися саме в цьому місці? На нашу думку, крім суто утилітарних міркувань, у цьому випадку певну роль грало й бажання псевдоритуальної десакралізації простору, "оскверненого" перебуванням у ньому соціальних вигнанців (згадаймо закидання за наказом королівської влади купою гною)⁸³⁷. Як показала М. Дуглас, саме поняття скверни пов'язане з намаганням символічно відмежуватися від усього, що становить небезпеку для соціуму⁸³⁸.

Поза межами існуючої соціальної системи стояли також хворі на проказу. Їхня доля була жалюгідною як на континенті, так і на Британських островах: лепра, не викликаючи значних фізіологічних розладів, однак спотворює зовнішність людини, а за середньовічними уявленнями зовнішня потворність відбиває внутрішні вади людини. І якщо шотландським прокаженим "пощастило" з королем – найшановніший пізньосередньовічний шотландський монарх Роберт Брюс сам страждав на цю недугу, тому чимало зробив для полегшення долі нещасних, – то в Англійському королівстві ситуація була відмінною: звичним явищем була дискримінація хворих, спалахи якої припадали на періоди після чергової епідемії. Достатньо переглянути інструкцію XIV ст. для священиків, які обслуговували лепрозорії, аби мати уявлення про становище прокажених у суспільстві: їм заборонялося заходити до церков, млинів, пекарень, шинків, їсти, пити чи навіть просто перебувати у зібраннях людей, митися самому чи прати свій одяг в річці чи струмку, пити з будь-якої посудини, крім власної, виходити на вулицю без пізнавальних знаків (принагідно знову відзначимо логіку

⁸³⁷ Тут доречно зауважити, що коло в'язниці в Ладгейті також було незаконно поставлено вбиральню (Sabine E. L. Latrines and Cesspools... – P. 312.)

⁸³⁸ Дуглас М. Чистота и опасность: Анализ представлений об осквернении и табу / М. Дуглас / под ред. Р. Громовой и С. Баньковской ([пер. с англ.]). — Москва: КАНОН–пресс–Ц; Кучково поле, 2000. Можливо, саме через поширеність таких уявлень автор "Дзеркала правосуддя" на початку XIV ст. змушений був спеціально підкреслити, що в'язнів не можна поміщувати серед гниття (The Mirror of Justices / Ed. and trans. by W. J. Whittaker. (The Publications of the Selden Society. – Volume VII.) – London: Bernard Quaritch, 1895.– P. 52).

відповідності зовнішнього та внутрішнього стану людини⁸³⁹), торкатися людей або їхніх речей. Вони були "мертві для світу цього": у ритуалі виключення прокажених з людської спільноти священник лопатою кидав грудки землі на їхні ноги, що символізувало поховання⁸⁴⁰. В інструкції для прокажених передбачалося, що "лепрозорії" були насправді зібранням маленьких будиночків, у яких мали бути ліжка з простирадлами, подушка, скриня, стіл і стілець, лампа, лопата, чашка та "інші необхідні речі"⁸⁴¹. Існували навіть спеціальні борделі для хворих на проказу⁸⁴².

На цьому тлі слабкою – хоча, безумовно, в очах церкви вона була значною – втіхою виглядають можливості, що відкривалися перед прокаженими: на їхньому боці був відомий вислів пророка Ісайї, що порівнював сприйняття світом прийдешнього Месії зі становищем прокаженого, а також прийняте в християнській традиції вивищення страждання як шляху до Царства Божого. У даному разі, оскільки мова йшла про необхідність дотримання доволі жорстких і принизливих правил, смиренність набувала особливо відчутної – сказати б, тілесної – форми, далекої від напівпорожніх рефренів, звернених до сильних світу цього. Втім, уже в XIV ст. кількість хворих на проказу завдяки примусовій ізоляції значно зменшується, відповідно скорочується і кількість шпиталів для прокажених. Так, якщо в XII ст. в Англії та Шотландії було відкрито 220 лепрозоріїв, то у 1342 р. у Ріпонському лепрозорії вже не було жодного хворого; в одному з найбільших лепрозоріїв у Сент-Олбансі в 1348 р. перебувало лише три пацієнти; в 1372 р. закрито лепрозорій у Роменоллі – за відсутністю хворих⁸⁴³. Генріх VI надав нові хартії лепрозоріям у Даремі та Лінкольні. В першому

⁸³⁹ Томас Брінтон, спираючись на біблійні приклади, проповідував, що лепра надається людині як кара за її тяжкі гріхи. – Sermon 103... – P. 472.

⁸⁴⁰ Sarum manual (based on materials from c. 1360s) // Reading the Middle Ages... – С. 442–444.

⁸⁴¹ Sarum manual... – P. 444. Показово, що перелік заборон налічує десять пунктів: з точки зору церкви, прокажені, утворюючи особливу позасуспільну групу, мали подвійний статус – створених Богом і водночас тяжко покараних Ним; звідси санкціоновані церквою "десять заповідей прокаженого" на додаток до біблійних.

⁸⁴² Whittock M. A Brief History... – P. 208.

⁸⁴³ Фуко М. История безумия... – С. 13.

фіксувалася наявність усього двох хворих (замість шістдесяти, як було раніше), другий узагалі був "перепрофільований" на звичайну лікарню⁸⁴⁴.

Вже в Ранній Новий час місце прокажених як наочного втілення "Божої кари за гріхи" заступлять божевільні. Середньовіччя ж, незважаючи на уявлення про "заразність" божевілля, ще не розглядало цих людей як об'єкт примусової ізоляції та лікування (здебільшого їх доручали опіці їхніх родин⁸⁴⁵), принаймні не могло визначити коло осіб, які підлягали такому поводженню.

Хоча ще в XIII ст. у Лондоні засновано перший шпиталь для "сомнамбул", як тоді узагальнено називали всіх людей з психічними патологіями, – всесвітньо відомий Бедлам (госпіталь Святої Марії Вифлємської; "Bedlam" – спотворене "Bethlehem", тобто Вифлєм), навіть у 1403 р. в ньому перебувало лише шість хворих, яких тримали закутими в кайдани та ланцюги⁸⁴⁶; спеціалізованою лікарнею для душевнохворих цей заклад став лише в 1547 р. Звіт про візитацію до госпітала в 1403 р. проливає світло на розуміння середньовічними людьми божевілля як такого: розумове здоров'я вважалось тісно пов'язаним з тілесним; здоровий глузд – невід'ємна частина людського "я", без якої людина не є людиною в повному сенсі цього слова; божевілля розглядалось як набутий стан. Божевільних, серед інших категорій хворих, згадують і записи госпітала Св. Варфоломея в Смітфілді⁸⁴⁷.

Різка зміна спостерігалася в ставленні до жебракування. Шокові зміни в соціально-економічній структурі середини XIV ст. винесли на гребні найбільш підприємливих представників нижчих верств, проте залишили без засобів до існування тих, хто не зміг адаптуватися до нових умов. В результаті кількість жебраків значно зросла, і вони опинилися в фокусі уваги можновладців. У 1350 р. жебракування заборонено всім людям, крім старших за 60 років та/або нездатних працювати, а за пожертви, подані людям, що завідомо не відповідали цим

⁸⁴⁴ Общественная жизнь Англии... – С. 346.

⁸⁴⁵ Див, напр., тут: The Earl of Oxford to John Paston III (after 1495) // The Paston Letters... – С. 259.

⁸⁴⁶ The Earl of Oxford to John Paston III (after 1495) // The Paston Letters... – С. 137.

⁸⁴⁷ McCall A. Medieval Underworld... – P. 135.

критеріям, передбачалося ув'язнення. У 1359 р. міська влада Лондона провела процедуру вигнання жебраків. При цьому з 1388 р. для пересування Англією жебрак повинен був мати спеціальний дозвіл від судді графства; у 1388, 1405 і 1509 рр. королівськими ордонансами жебракам заборонялося полишати місце народження чи проживання⁸⁴⁸. Жебрака, якого спіймали на дорозі, могли таврувати розпеченим залізом. У 1391 р. парламентським статутом було ухвалено, що кожна церква має щорічно виділяти частину коштів відповідно до своїх статків на благодійність для своїх бідних парафіян. Але за три роки до того парламент заборонив недієздатним жебракам мандрувати країною, а дієздатним – просити милостиню⁸⁴⁹. Навіть Вільям Ленгленд, не відступаючи від учення церкви про необхідність допомоги біднякам, зазначає, що на це заслуговують лише ті, хто має поважну причину – старість, немічність, хвороба, каліцтво, а також жінки з дітьми, що не можуть працювати. Він оповідає про те, як люди, незважаючи на бідність, народжують незаконнонароджених дітей, "Або ламаєте їм у юності спину або якусь кістку // І потім ціле життя ходите зі своїми дітьми та жебраєте". Такі люди не мають права просити милостиню⁸⁵⁰. Крім того, випадки злочинності серед жебраків також налаштували громадську думку проти них – як от у 1373 р., коли таку собі Еліс судили за те, що вона викрала сина заможних містян, зняла з нього одяг і змусила жебракувати⁸⁵¹.

Чесне ж жебракування, навпаки, вважалося шляхетним: "А доброчесно в бідності прожити// Є гідним всякого шляхетного... Хай з жебрака знімуть

⁸⁴⁸ Mollat M. *The Poor in the Middle Ages: An Essay in Social History* / M. Mollat. Trans. by A. Goldhammer. – New Haven: Yale University Press, 1986. – P. 290–291.

⁸⁴⁹ McCall A. *Medieval Underworld...* – P. 146.

⁸⁵⁰ Ленгленд Уилльям. Видение Уилльяма... – С. 255, 257; с. 259, рядки 92–105.

⁸⁵¹ *Memorials of London and London Life...* – P. 368. Треба думати, саме подібні випадки, помножені на народні фобії та уяву, породили в ранньомодерну добу уявлення про існування цілих банд, що спеціалізуються на викраденні та фізичній деформації дітей з метою використання їх у жебракуванні чи циркових виставах. Вже в XIX ст. Віктор Гюго вивів таких злочинців під вигаданою назвою "компрачікос" у романі "Людина, що сміється", дія якого розпочинається в Англії кінця XVII ст. Детальніше див.: Kaiser J. B. *The Comprachicos* / J. B. Kaiser // *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*. – Vol. 4. – No. 2 (July 1913). – P. 247–264.

останній одягу клопоть, // При ньому добро, яке злодії не віднімуть. // Хто жебрацтво покійно несе, // Себе й Господа той пізнає"⁸⁵². Саме для таких жеюраків лише в Кембриджі в 1463-1484 рр. було засновано чотири шпиталі, причому вони фінансово підтримувалися коледжами університету⁸⁵³. На похованні купця Томаса Стонора жебракам роздавали хліб і сир, а священикам і рицарям подавали м'ясо⁸⁵⁴. Церква, однак, наполягала на тому, що всі жебрущі мають право на милостиню, адже за своєю людською природою багаті та бідні рівні одне одному. Більше того, стверджував єпископ Рочестерський Томас Брінтон, одна з причин, чому існують бідні, – це можливість для багатих заробити собі Божу ласку шляхом подання милостині, що за ефектом дорівнює молитві; скупих же Бог вважатиме за своїх ворогів. Брінтон нарікав на те, що чимало багатіїв тримають у своїх домівках по десять-двадцять собак, проте не можуть без жалю поділитися з жебраком однією хлібиною. При цьому він говорить, що допомагати треба тим, хто став жебраком не з власної волі та радо став би володіти майном, якби лише міг ("*pauperes involuntarii qui libenter si possent divitias optinerent*"); таким людям допомогти буде лише справедливо⁸⁵⁵. "Пам'ятка пресвітерів" не радила подавати жебракам, які були достатньо здоровими, аби працювати фізично⁸⁵⁶.

"Ідеальний" жебрак з погляду містянина – це, певно, той іконографічний топос, що в найбільш явному вигляді фіксується в ілюстраціях до легенди про св. Мартіна, який дарує жебракові свій плащ. У XIII–XV ст. цей жебрак незмінно зображується напівголим, неголеним, з непокритою головою; лише лахміття прикриває його тіло від пояса й нижче; вираз обличчя висловлює страждання

⁸⁵² Чосер Джеффри. Рассказ Батской ткачихи // Кентерберийские рассказы... – С.282.

⁸⁵³ Rubin M. The Poor / M. Rubin // Fifteenth–Century Attitudes: Perceptions of society in late medieval England / Ed. by R. Horrox. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 179.

⁸⁵⁴ Hanham A. The Celys and Their World: An English Merchant Family of the Fifteenth Century / A. Hanham. – New York: Cambridge University Press, 1985. – P. 258.

⁸⁵⁵ Sermon 44... – P. 194–196.

⁸⁵⁶ Haren M. Sin and Society in Fourteenth–Century England: A Study of the *Memoriale Presbiterorum* / M. Haren. – Oxford: Clarendon Press, 2000. – P. 172–173.

та/або благання⁸⁵⁷. Натомість у майже позбавленій релігійних мотивів мініатюрі на полях астрологічного трактату XV ст. на тему звичайного міського життя жебрак вдягнений майже так само, як і звичайний містянин, посміхається, його зачіска чепурна, а голова вкрита убором⁸⁵⁸. М. Рубін вважає, що саме зображений на цій мініатюрі "цивілізований" тип жебрака вважався таким, що заслуговує на милостиню та підтримку з боку добродішних містян⁸⁵⁹, але ми вбачаємо тут приховану насмішку над жебраками, натяк на те, що вони насправді не потребують жодної допомоги.

Чітко й виразно образ бідаря окреслений в одному з англо-нормандських міраклів межі XIII–XIV ст., які, як і решта релігійно-дидактичної літератури, загалом тяжіли до типізації й опису "антиків". Бідний у цьому творі жебракує в місті, пересуваючись від одних дверей до інших і повсюдно просячи хліба. Навіть і маючи якусь милостиню, він змушений фізично працювати "своїм тілом і двома руками" ("a son cors a ses deus mains"), аби бодай якось прохарчуватися⁸⁶⁰.

Амбівалентним було ставлення середньовічних людей до розбійників. Вже Чосер (очевидно, під впливом бурхливих подій кінця XIV ст. – повстання Уота Тайлера, поширення лолардизму), висловлював певне співчуття такому маргінальному прошарку, як поставлені поза законом розбійники, вдавшись до сміливого порівняння їх з державцями: "Одного разу Александр від мудреця почув, // Що якщо, мовляв, тиран вищий від усіх інших // Та може зневажити законом // І ціле місто для забавки спалити // Або стерти з лиця землі якийсь народ, – // Тоді він вождь і полководець; // А від розбійника поменше зла, – // Адже шапка у розбійника мала, – // Та Каїна на ньому лежить печатка: // Він для людей – злочинець та вигнанець"⁸⁶¹.

⁸⁵⁷ Певно, найбільш яскравий приклад – бревіарій абатства Чертсі поч. XIV ст. (MS. Lat. liturg. D. 42, f. 035r, додаток 3.4.6.)

⁸⁵⁸ MS. Rawl. D. 1220, f. 025v (додаток 3.4.7.)

⁸⁵⁹ Rubin M. The Poor... – P. 177 (підпис до ілюстрації).

⁸⁶⁰ La deuxième collection anglo-normande des miracles de la Sainte Vierge et son original latin avec les miracles correspondants des mss. fr. 375 et 818 de la Bibliothèque nationale. Par H. Kjellman. – Paris: Edouard Champion, 1922. – P. 282.

⁸⁶¹ Чосер Джеффри. Рассказ эконома // Кентерберийские рассказы... – С. 463–464.

І опісля ставлення до людей, поставлених поза законом, не було однозначно негативним: серед них було чимало людей рицарського походження, чимало з них вливалися в лави королівського війська під час походів тощо; в особистій участі в одному зі збройних нападів на купецький будинок звинувачували навіть одного з найбагатших лондонців Джона Скрікса⁸⁶². Правникові (!) Вільяму Фортеск'ю в середині XV ст. вдалося висловити це амбівалентне почуття, що поєднувало в собі відразу з ледве приховуваною гордістю: "Французів рідко вішають за грабунок, адже в них нема серця, щоб вчинити таку жахливу дію. Отже, в Англії за грабунок і вбивства за рік вішають більше людей, ніж у Франції – за сім"⁸⁶³. Більше того, самі злочинці ставали джерелом збагачення місцевої влади, яка мала право конфіскувати все їхнє майно, а нерідко її представники брали хабарі від самих злочинців в обмін на безперешкодну діяльність цих останніх⁸⁶⁴.

На грані виходу за межі соціуму стояла така статево-вікова група, як юнаки. Їхнє оформлення в цілісну референтну групу чи то пак субкультуру відбулося вже в ранньомодерну добу; крім того, середньовічні джерела не завжди дають можливість бодай приблизно встановити вік тієї чи іншої категорії осіб (відомий приклад – т.зв. "Дитячий хрестовий похід" – історіографічний конструкт, появою якого, на думку деяких сучасних науковців, ми завдячуємо в тому числі невизначеності латинського слова "pueri", яке могло денотувати як хлопчиків, так і вже дорослих юнаків). У судових документах часто натрапляємо на згадки про юнаків як про "бешкетників", "нічних гуляк", "забіяк" тощо⁸⁶⁵. Поет Томас

Слід зауважити, що Чосер, вочевидь, запозичив цей сюжет з Августинового твору "Про град Божий" (книга IV, розділ 4), який, у свою чергу, узяв його з третьої книги трактату Цицерона "De re publica". В Августина антидержавницький мотив лунає ще чіткіше: "Позбавлені справедливості держави хіба не є лише великими бандами розбійників? А чим є розбійницькі банди, як не маленькими державами?" ("Remota itaque iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia? quia et latrocinia quid sunt nisi parva regna?").

⁸⁶² McCall A. Medieval Underworld... – С. 165.

⁸⁶³ De Dominio Regali et Politico // The Works of John Fortescue... – Р. 466.

⁸⁶⁴ Приклад звинувачення в хабарництві див, зокрема: John Paston I to Margaret Paston (1465, 20 September) // The Paston Letters... – Р. 135.

⁸⁶⁵ Як переконливо показав Ф. Рексрот, такими термінами поєднувалися всі

Окклів, особливо не церемонячись, стверджував, що грішна молодь не здатна до покори розуму: їй ближчі шинок, бійки і спокуси Венери⁸⁶⁶. До певної міри суспільний осуд щодо юнацтва віддзеркалював також класовий розподіл, адже значну частину міської юні становили бідні учні та підмайстри – персоніфікована загроза непорушності штучно ригідизованої соціальної ієрархії.

Отже, ставлення до маргінальних прошарків суспільства в англійських містах протягом Пізнього Середньовіччя визначалося суперечливістю, маючи тенденції водночас до дискримінації та сегрегації (на найбільш базовому, суто просторовому рівні – прагнення суворої топографічної локалізації) та толерантності в первинному сенсі – "терплячості". Повій, жебраків, прокажених *терпіли* в містах⁸⁶⁷.

Фрагментарність і неповнота джерельної бази, а головне – характер переломлення в ній навколишньої дійсності роблять будь-яку спробу об'єктивної оцінки міжстанових стосунків і рівня соціальної гармонії в місті ризикованою. Природно, судові акти та міські хроніки зосереджували свою увагу саме на тих моментах, коли ця гармонія порушувалася, тож сліпе слідування історика текстам джерел призведе до спотворення реальної картини, сприйняття виняткового за типове, а малозначущого - за вагоме. Якщо взяти до уваги той, без перебільшення, грандіозний масштаб викликів, з якими довелося зустрітися англійському суспільству XIV–XV ст. (війни, епідемії, голод тощо), то оцінка, скажімо, Р.Брітнеллом стосунків між різними стратами як "зазвичай мирних"⁸⁶⁸ не виглядатиме такою евфемістичною, як на перший погляд. Проте не рідкістю були

маргінальні прошарки населення, що дозволяє говорити про альтернативний прийнятному та добропорядному "контр-" або "нічний світ" у соціальній уяві лондонських містян пізнього Середньовіччя (Rexroth F. *Deviance and Power...* – P. 51–60).

⁸⁶⁶ Hanawalt B. A. *Growing Up in Medieval London...* – P. 127–128.

⁸⁶⁷ Чередніченко О. В. Соціальний маргінес англійських міст XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Перспективи розвитку сучасної науки" (м. Чернігів, 06–07 травня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 9–12.

⁸⁶⁸ Britnell R. *Town Life* / R. Britnell // *A Social History of England, 1200–1500* / Ed. by R. Horrox and M. Ormrod. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006 – P. 173.

й соціальні конфлікти – як ендо-, так і екзогенетичні⁸⁶⁹. Зупинимося на найвідомішому прикладі – повстанні Уота Тайлера 1381 р.⁸⁷⁰

"Whan Adam dalf and Eve span, // Wo was thanne a gentilman?" ("Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був аристократом?") – цей концентрований згусток народних почуттів, що його традиційно асоціюють з проповідницькою діяльністю соратника Уота Тайлера Джона Болла⁸⁷¹, не міг не залишити слід і в середовищі міських бідняків. Зубожілий містянин міг би підписатися під словами Болла, який говорив: "Вони одягнені в оксамит і зігріваються в шубах, облямованих білками та горностаями, а ми вкриті лахміттям. У них є вино, прянощі й чудовий хліб, у нас – вівсяний коржик, солома і вода для пиття. У них – дозвілля та прекрасні будинки; у нас – лихо та праця... І однак ці люди користуються своїм

⁸⁶⁹ Детальніше про соціальні конфлікти в містах пізньосередньовічної Англії див.: Чередніченко О. Соціальна конфліктність в англійських містах XIV–XV ст. / О. Чередніченко // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 51. – С. 127–133.

⁸⁷⁰ Як "селянське" повстання Уота Тайлера почало сприйматися лише в Новий час – до того ж до повсталих ставилися як до "громад", не позначених особливим соціальним статусом. Див., наприклад, мініатюру з одного з перших рукописів хроніки Фруассара (1410–1420-і рр.), де повсталі зображено як звичайних піхотинців: Besançon, Bibliothèque municipale, ms. 865, f. 73r (додаток 3.4.8.). У сучасній історіографії положення про селянський характер повстання вважається відкинутим (Strohm P. 'A Peasant's Revolt?' / P. Stropm // Misconceptions about the Middle Ages / Ed. by S. J. Harris and B. L. Grigsby. – New York: Routledge, 2008. – P. 197–203).

⁸⁷¹ Вислів був настільки влучним, що перетворився на прислів'я; навіть у суцільно латиномовному тексті хроніст Томас Волсінгем подав його англійською мовою (Walsingham Thome, quondam Monachi S. Albani, Historia Anglicana / Ed. by H. T. Riley. – Vol. II (A.D. 1381–1422). – London: Longman et al., 1864. – P. 32). Невідомо, однак, чи його авторство належить самому Боллу. Першою половиною XIV ст. датується анонімний вірш, у якому були рядки "Whan Adam delfe, and Eue spane... Where was þan þe pride of man" (схема римування АБАБ. – Religious Pieces in Prose and Verse from R. Thornton's MS. / Ed. by G. G. Perry. Revised and enlarged edition. (Early English Text Society Original Series. – No. 26.) – London: EETS, 1914. – P. 80). Цю ж ідею як відому мудрість висловив латинською мовою Томас Брінтон у проповіді, що, ймовірно, датується 1377 р. ("cum vanga quondam tellurem foderat Adam, et cetera". – Sermon 44... – P. 195, fn. 3). Подібні прислів'я відомі німецькою ("Do Adam reutte, und Eua span, Wo was do eyn Edelman?" – Agricola Iohan. Sybenhundert vnd Fünffzig Teütscher Sprichwörter, verneüwert vnd gebessert – Hagenau: Peter Braubach, 1534 [б.п.]. – P. 45.) та іншими мовами.

становищем, завдяки нам і нашій праці"⁸⁷². Навряд чи протиставлення маноріальних лордів і міських багатіїв мало б сенс для цільової аудиторії подібних викривальних послань. І справді, Фруассар недвозначно свідчить, що простолюди багатьох міст узяв участь у повстанні 1381 р., а тисячі лондонців, "що заздрили аристократам і багатіям", зустріли звістку про наближення повстанців словами: "Чому б не дозволити цим добрим людям зайти в місто? Вони ж наші люди і роблять усе це, щоб допомогти нам"⁸⁷³.

Тож внаслідок повстання Уота Тайлера серед містян існувало відчуття глибокого суспільного розколу. Незважаючи на страшні демографічні втрати внаслідок епідемій чуми, саме від повстання 1381 р. автор анонімного макаронічного вірша вів відлік часу загибелі колишньої слави Англії⁸⁷⁴. У той же час існував і потяг до "первісної", "природної" єдності міських громад, не порушеної внутрішніми суперечками. Саме про це писав Джон Гауер, з ностальгією "згадуючи" про часи, коли "в містах не було суперечок" ("The citees knewen no debat"). На думку поета, наскрізним стрижнем такого об'єднання мала би стати покора владі, в першу чергу – монархові⁸⁷⁵.

Загалом кількість судових справ щодо порушень громадського порядку та суспільної моралі з кінця XIV ст. невпинно зростала. Особливо потужний сплеск припав на другу половину XV ст., що, очевидно, віддзеркалює зміну поведінкових практик містян внаслідок руйнування через Війну Червоної та Білої Троянд (1455-1485) місцевих систем контролю над доброчесністю⁸⁷⁶. Насильство призводило

---

⁸⁷² Froissart Jean. *Chronicles...* – С. 212.

⁸⁷³ Froissart Jean. *Chronicles...* – Р. 213–221.

⁸⁷⁴ Englund sum tyme was // regnorum gemma vocata; // Of manhod the flowre ibi quondam floruit omnis; // Now gon ys that tour traduntur talia somnis. – On The Times // *Political Poems and Songs...* – Р. 270.

⁸⁷⁵ Gower John. *Confessio Amantis* / Ed. by R. A. Peck, trans. by A. Galloway. – Volume 1. – Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 1996. [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/peck-confessio-amantis-volume-1>. – Lines 102–110.

⁸⁷⁶ McIntosh M. K. *Controlling Misbehavior...* – Р. 30–32.

до іншування та дегуманізації: хроніст Джон Бенет назвав учасників заворушень в Оксфорді 1441 р. "собаками"⁸⁷⁷.

Втім, міжусобиці в королівстві мали й зворотний ефект: бажаючи заручитися підтримкою міст, королі часто обіцяли їм різноманітні привілеї. Зокрема, в часи найбільшого поширення ересі лоллардів Генріх V видав прокламацію, в якій обіцяв місту, яке затримає очільника еретиків Джона Олдкасла, звільнення від зборів і податків до королівської скарбниці⁸⁷⁸. Зі свого боку, містяни висловлювали політичну лояльність правлячій династії різними символами. Так, на надгробному пам'ятникові Дженкіна Сміта він був зображений з йоркїстською прикрасою на шії⁸⁷⁹.

Рухаючись звичним для сучасного історика маршрутом дослідження становлення національної єдності (див. підрозділ 3.3.), не можемо забувати про наявність і багатьох інших лояльностей, що не завжди корелювали, а часто й конфліктували з почуттям національної солідарності. Адже міста в жодному разі міста не можна вважати "плавильними каганами", що стирали відмінності між корінними та новоприбулими мешканцями; існували вулиці та цілі квартали, населені винятково вихідцями з одного міста та регіону. Практика обмеженого дарування громадянства новим мешканцям не лише убезпечувала існуючих громадян від економічної та політичної конкуренції: вона відбивала звичні для Англії доби Пізнього Середньовіччя уявлення про зв'язок людини та місця її народження, про ієрархічність, бодай гнучку, соціальної структури, де критерієм виступало, серед іншого, і місце походження. Співжиття великих груп представників різних регіонів країни, не кажучи вже про носіїв різної етнічної свідомості, могло ставати причиною серйозних конфліктів, коли звичні для "своїх" механізми соціальної регуляції були незрозумілими та неприйнятними для іншої сторони. Особливо це стосується міст, які за самою своєю природою мали носити поліетнічний характер, наприклад, міст університетських. Так, у хроніці

⁸⁷⁷ Benet John. Chronicle... – P. 187.

⁸⁷⁸ Letters of the Kings of England... – P. 76, fn. 2.

⁸⁷⁹ Jenkyn Smith and wife Marion. – Brass in Bury–St.-Edmond's (c. 1480) (додаток 3.4.9.)

Адама з Уска за 1388-1389 рр. зустрічаємо звістку про криваву ворожнечу в Оксфорді між "північанами" ("northerners") та вихідцями з півдня Англії, що виступали спільно з валлійцями ("men of the south and the men of Wales"). Показово, що причину суперечки жоден з авторів не вказує, зате Найтон передає слова пісні, яка закликала до масового вбивства валлійців ("War, war, war, sle, sle, sle the Welsh doggys and her whelpys, and ho so loketh out of his howse, he shall in good southe be dead")⁸⁸⁰. У випадках, коли конфлікт відбувався на ґрунті ксенофобії, настрої погромників часто коливалися разом з лінією англійської зовнішньої політики, проте каталізатором часто ставали економічні проблеми, що викликали заздрість до іноземних купців і цілком прагматичне бажання знищити конкурентів. Недарма жертвами цих конфліктів частіше за інших ставали фламандські купці⁸⁸¹. Аналогічна ситуація виникла в 1456 р., коли слуги лондонських купців побили ломбардців, які займалися імпортом шовкової тканини⁸⁸². Навряд чи доводиться сумніватися в тому, що мотиви нападу були економічними за своєю природою (причому інтереси купців у даному разі цілком збігалися з інтересами ткачів), проте вони, вочевидь, наклалися на загальні ксенофобські настрої суспільства, адже незабаром цілі натовпи лондонців намагалися чинити антиломбардські насильства і грабувати їхні оселі⁸⁸³. Не

⁸⁸⁰ The Chronicle of Adam of Usk A.D. 1377–1421. Second edition / Ed. and trans. by Sir E. M. Thompson. – London: Henry Frowde, 1904. – P.17–18; P.18, fn. 1.

⁸⁸¹ Cohn S. K. Popular Protest in Late Medieval English Towns / S. K. Cohn. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – P. 283–292.

⁸⁸² Six Town Chronicles... – P. 110.

⁸⁸³ Втім, не можна не визнати, що наявність потужної економічної зацікавленості англійців у діях проти чужоземців, викликана тим, що іноземці на території Британії були, як правило, заможними купцями чи кваліфікованими виробниками, здатними становити серйозну конкуренцію місцевому населенню, подеколи спричиняє серйозні труднощі в інтерпретації джерел. У 1383 р. мешканці Скарборо звинуватили німецького купця з Ельбінга Евегарда Шторма в тому, що він "бретонський зрадник і злочинець" (de Britania proditor et malefactor), і відмовилися сплатити необхідну суму коштів за придбані товари (Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430 / Hrsg. von Goswin, von der Ropp und D. Schäfer. – Leipzig: Dunkel&Humblot, 1875. – S. 190). Незрозуміло, чи в цьому випадку ми маємо справу з невіглаством, підігрітою Столітньою війною ксенофобією, банальним бажанням легкого заробітку а чи з поєднанням першого,

зупинило їх і видання королівського ордонансу про обмеження ввозу шовку ломбардцями, хоча воно, судячи з усього, задовольнило вимоги купецької верхівки, тим самим розколовши табір протестувальників (принаймні гільдійні збройні загони за наказом мера брали участь у придушенні заворушень)⁸⁸⁴.

"Чужинцем" могла вважатися будь-яка особа, що не мала громадянських прав у цьому місті. У м. Веллс в XIV ст. вважалося порушенням надавати будь-яку допомогу "чужинцеві" (=негромадянину міста) в судовому процесі проти мешканця міста, незалежно від обставин справи⁸⁸⁵. У 1482 р. у Лондоні слухалася судова справа про самовільне допущення чужинців до цехового ремесла⁸⁸⁶. Але все ж навіть і в цих випадках правовий статус англійців і неанглійців не завжди був тотожним (що віддзеркалювало процеси централізації та набуття національної ідентичності): так, за одержання прав повноправного громадянина м. Бристоль англійцеві треба було сплатити меншу суму, ніж неанглійцеві⁸⁸⁷. Втім, деякі міста були відкритішими. Скажімо, у Йорку іноземцям так само було заборонено займатися ремеслами і навіть торгувати вином⁸⁸⁸, для набуття повноцінного

другого і третього. Втім, на іноземних гостей аристократичного походження часто чекав значно гостинніший прийом: за свідченням супутників Лео фон Розмітала в 1460–х рр., звичай вимагав від усіх поважних жінок міста, в яке завітав шляхетний гість з-за кордону, відвідати його та піднести подарунки (The Travels of Leo of Rozmital... – P. 75). Певно, пов'язаний з нерозумінням цього звичаю культурний бар'єр спричинився двадцятьма роками пізніше до мікроконфлікту: сілезький рицар Ніколас фон Попплау стверджував, що англійські жінки у своєму бажанні догодити йому поцілунками та подарунками перевершили двір богині Венери (Scriptores Rerum Silesiacarum... – S. 364–365).

⁸⁸⁴ Six Town Chronicles... – P. 110.

⁸⁸⁵ Britnell R. H. The Commercialisation of English Society. Second edition. (Manchester Medieval Studies.) / R. H. Britnell. – Manchester: Manchester University Press, 1996. – P. 236.

⁸⁸⁶ A series of proceedings... – P. 9.

⁸⁸⁷ The Great Red Book of Bristol / Ed. by E. W. W. Veale. – Vols. 1–5. – Bristol: Bristol Record Society, 1931–1953. – P. 49. Виняток було зроблено для валійців – безумовно, через географічну близькість і той факт, що на 1455 р. Вельс уже знову вважався надійно упокороною провінцією Англії, – а також для осіб, що пробули в місті підмайстрами протягом 7 років та/або одружилися з повноправним містянином чи містянкою.

⁸⁸⁸ York Memorandum Book / Ed. by M. Sellers. – Parts 1–2. – Durham – London :

громадянства достатньо було вступити в місцевий цех чи гільдію за певну суму коштів⁸⁸⁹, а потім принести присягу на вірність королю та місту⁸⁹⁰.

Особливим, однак, було становище міст на околицях Англії. У цих містах етнічні меншини були постійно присутніми як у свідомості містянина (зокрема, на рівні ментального картографування), так і в його повсякденній дійсності – в особах шотландських, валійських, ірландських, менських, корнвольських іммігрантів, деякі з яких посідали вагоме місце в соціальній ієрархії міста. При цьому іншування не було абсолютним: хоча, приміром, у Честері більшість іммігрантів намагалися селитися компактно вони активно взаємодіяли з "тубільними" мешканцями як у побуті, так і під час публічних церемоній⁸⁹¹, а у валлійській поезії Честер доволі часто фігурує як "своє" місто⁸⁹² (у той історичний період, коли (востаннє в 1447 р.) були можливі такі королівські укази, як арешт усіх без винятку валлійців, що мешкали в Англії⁸⁹³). У Корнволлі ще й у пізньосередньовічну добу міські заповіді фіксують наявність антропонімів кельтського походження, таких як Беліон, Гроноу, Паскоу, Петрок – у чоловіків та Гвендоліан, Левг – у жінок. Втім, у загальному масиві тогочасних корнволльських імен їхня частка складає незначний відсоток, а найпопулярнішими, як і деінде,

---

Andrews and Co : Bernard Quaritch for the Society, 1912–1915. – P. 275.

⁸⁸⁹ Ibid. – P. 286. Тут слідом за В. О. Дятловим варто наголосити на ключовій ролі корпорацій в інституті міської автономії загалом (Дятлов В. О. "Старий" європейський міський республіканізм в епоху раннього Модерну (XVI – XVII ст.) / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2005. – №1. – С. 88.)

⁸⁹⁰ Ibid. – P. 267, 274 etc. Показово, що в наведених джерелах громадянами таким чином ставали шотландці – і це незважаючи на вельми напружені англійсько-шотландські стосунки в Пізньому Середньовіччі. Хоча церемонії прийняття присяги було проведено графом Нортумберлендським у його замку, внесення цих актів у книги міської ради означало їхнє формальне визнання з боку міста.

⁸⁹¹ Laughton J. Mapping the Migrants: Welsh, Manx and Irish Settlers in Fifteenth-Century Chester / J. Laughton // Mapping the Medieval City: Space, Place and Identity in Chester c. 1200 – 1600 / Ed. by C. A. M. Clarke. – Cardiff: University of Wales Press, 2011. – P. 178–179.

⁸⁹² Fulton H. The Outside Within: Medieval Chester and North Wales as a Social Space / H. Fulton // Mapping the Medieval City: Space, Place and Identity in Chester c. 1200 – 1600 / Ed. by C. A. M. Clarke. – Cardiff: University of Wales Press, 2011. – P. 149–168.

⁸⁹³ Benet John. Chronicle... – P. 192–193.

були імена Джон та Джоан⁸⁹⁴.

Особливою конфліктогенністю вирізнялися університетські міста. Причому лише меншість заворушень серед або проти студентів справді були пов'язані з більш-менш раціональними мотивами (правовою неврегульованістю статусу студентів і конфліктом юрисдикцій), природу ж решти не можуть пояснити раціонально навіть фахівці з історії протестних рухів у Пізньому Середньовіччі⁸⁹⁵. Конфліктність між "town" (місцевими мешканцями) і "gown" (студентами та викладачами університету) сягала настільки високого рівня, що студентам Королівського коледжа в Кембриджі заборонялося без нагальної потреби залишати межі університету та йти до міста⁸⁹⁶. Очевидно, маємо справу з тією самою схильністю до беззастережного самоствердження.

Задля примирення ворогуючих сторін могли влаштовувати (часом з дозволу суду, але суперечка не конче мала бути юридичного характеру) так звані "lovedays" – арбітражні зустрічі, де сторони здійснювали ритуальне примирення шляхом поцілунку⁸⁹⁷. Очевидно, саме про такий день ішлося у написаному близько 1400 року вірші, що закликав заможних людей примирювати своїх ближніх – дати винним виправили заподіяне та поцілуватися зі скривдженими – аби ненависть не поглинула суспільство⁸⁹⁸. Цілком у такому ж ідеалістичному дусі Джон Гауер вважав ці дні втіленням справжньої християнської братської любові та всепрощення⁸⁹⁹, але більш поширеною була інша думка, висловлена в

⁸⁹⁴ Детільніше див. кількісний аналіз корнволльських заповітів, здійснений за: *Cornish Wills 1342–1540. (Devon and Cornwall Record Society New Series. – Volume 50.) / Ed. by N. Orme. – Exeter: Devon and Cornwall Record Society, 2007. – P. 25–209 (додаток 3.4.10.)*.

⁸⁹⁵ Cohn S. K. *Popular Protest...* – P. 262–271.

⁸⁹⁶ *Documents Relating to the University...* – P. 540–541.

⁸⁹⁷ Bennett J. W. *The Mediaeval Loveday / J. W. Bennett // Speculum. – Vol. 33. – No. 3 (July 1958). – P. 351–370.*

⁸⁹⁸ *Twenty-Six Political and Other Poems / Ed. by J. Kail. (Early English Text Society Original Series. – No. 124.) – Part I. – London: Kegan Paul et al., 1904. – Lines 161–168.*

⁸⁹⁹ Gower John. *Confessio Amantis...* – Lines 1045–1052.

тогочасному анонімному вірші⁹⁰⁰: практика "louedays", для якої були характерними особливо поблажливі кінцеві вирокі, неправдиві свідчення та корупція, призводила до профанації самої ідеї правосуддя та дискримінувала потерпілу сторону, не розв'язуючи конфлікт по суті. Такі порушення, очевидно, негласно визнавала й влада міст: принаймні в Норіджі⁹⁰¹ та Лондоні⁹⁰² посадовим особам у XV ст. було заборонено брати участь у "днях любові". Конфлікт 1327 р. між двома лондонськими цехами розв'язати через "loueday" не вдалося⁹⁰³.

Іншою формою спрямованого на зниження соціальної напруги ритуалу були щорічні театральні вистави – ними славилися, зокрема, Йорк, Честер, Вейкфілд і Беверлі. У Беверлі в цих щорічних виставах принаймні з середини XIV ст. брали участь усі цехи та гільдії, порядок і репертуар виступів яких був наперед визначений ухвалами міської влади⁹⁰⁴. Треба зазначити, що справжній зміст того, що відбувалося під час карнавальних свят і театральних вистав, не залишався прихованим від найпроникливіших сучасників. Підбиваючи підсумки своєї спрямованої проти жіночого права престолонаступництва праці, Джон Фортеस्क'ю риторично запитував: "Чи міг би плебей, перетворюючись під час театральної вистави на короля, якщо його прашури з найдавніших часів чинили так само, тим

⁹⁰⁰ Heffernan. T. J. A Middle English Poem on Lovedays / T. J. Heffernan // *The Chaucer Review*. – Vol. 10. – No. 2 (Fall 1975). – P. 172–185.

⁹⁰¹ *The Records of the City of Norwich* / Ed. by W. Hudson and J. C. Tingey. – Vol. I. – Norwich and London: Jarrold & Sons, 1906. – P.110.

⁹⁰² *The Customs of London, Otherwise Called Arnold's Chronicle*. – London: Rivington et al., 1811. – P. 95.

⁹⁰³ *Memorials of London and London Life...* – P 156–162. Можливо, саме невдала практика "loueday" зрештою девальвувала значення поцілунку: як з подивом відзначав 1499 р. у своєму першому ж листі з Англії Еразм Роттердамський, англійці цілувалися при кожній зустрічі та при кожному прощанні (*Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami* / Recensit P. S. Allen. – Vol. 1. – Oxford: Clarendon Press, 1906. – P. 239); те саме в 1484 р. відзначав сілезький рицар Ніколас фон Попплау стосовно жінок (*Scriptores Rerum Silesiacarum...* – S. 363–364). Супутники Лео фон Розмітала відзначали, що англійці не тиснуть при зустрічі та прощанні руки, натомість цілуються (*The Travels of Leo of Rozmital...* – P. 75).

⁹⁰⁴ *The plays of Beverley, 1367–1477* // *English Historical Documents...* – P. 1081–1082.

самим здобути якоесь право на королівську гідність? Насправді панування жінки над чоловіком подібне до персонажа вистави – це лише примара, а не реальне існування”⁹⁰⁵.

Як писали венеційські послы наприкінці XV ст., "англійці або дуже стримані в коханні, або взагалі неспроможні кохати; у жінках, однак, вирують дуже несамовиті пристрасті. Англійці з великими ревностями пильнують своїх жінок, що, однак, зрештою компенсується силою грошей"⁹⁰⁶. Очікувалося, втім, що пристрасть буде платонічною, адже навіть у межах шлюбу статеві контакти з метою, відмінною від дітонародження, вважалися гріхом, хоч і легким⁹⁰⁷. Про одностатеві ж зносини й думки бути не могло⁹⁰⁸.

Сім'я правила за стрижневу модель будь-яких тісних соціальних зв'язків, і спокуса аналогій була часом невідпорною: у 1440 р. в Лондоні було страчено Річарда Віча, який проповідував принципову можливість полігамії в тому разі,

⁹⁰⁵ “An poterit plebeius in regis personatum se transformans in comediis, et si antecessores sui consimiliter fecerint a tempore longissimo, per hoc in regia prescribere dignitate? Revera ut personatus in comediis, apparenciam habens, et realiter non existens, est mulieris imperium super virum” (De Natura Legis Naturae... – P. 184).

⁹⁰⁶ A Relation, or Rather a True Account... – P. 24.

⁹⁰⁷ Винятком є передана наприкінці XIII ст. францисканцем Річардом з Міддлтона думка безіменних теологів, згідно з якою такі контакти дозволені, адже прагнення до задоволення хтивості та до одержання помірної насолоди не є тотожними – не звинувачують же чоловіка в тому, що він інколи їсть задля відчуття смаку їжі; до того ж набагато гіршим було би шукати статевих зносин поза межами шлюбу (Clarissimi theologi magistri Ricardi de Mediavilla super quatuor libros sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae. – Tomus IV. – Brescia: Vincenzo Sabbio, 1591. – P. 451–452). Але і в цьому випадку, на нашу думку, поширене твердження про завуальовану підтримку цієї тези самим Річардом (Kochuthara S. G. The Concept of Sexual Pleasure in the Catholic Moral Tradition. (Tesi Gregoriana: Serie Theologia. – No. 152.) – Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana, 2007. – P. 228–229) не має під собою достатніх підстав: хоча францисканець справді утримується від прямої полеміки з неназваними опонентами, у висновку до останнього пункту цілого артикулу він стверджує, що будь-які статеві зносини понад необхідні для зачаття є "злом невитриманості", а статеве бажання жодним чином не може бути безвинним (Clarissimi theologi... – P. 453).

⁹⁰⁸ Згідно з Фруассаром, підозрюваному в статевих зв'язках з королем Г'ю Деспенсерові відрізували та спалили статеві органи (Froissart J. Chronicles ... – P. 32). Показово, що водночас його звинуватили і в ересі (див. підрозділ 2.4).

якщо церковники не відмовляться від практики обіймання кількох бенефіціїв ("dicens quod laicus tam bene posset habere duas uxores sicut presbiter duo beneficia curata")⁹⁰⁹.

Ще до гріхопадіння, за Фортеस्क'ю, чоловік переважав жінку, як вищі янголи переважають нижчих; після ж скоєння першородного гріха, винуватицею якого була передусім жінка, перевага чоловіка лише посилилася. Хоча жінка може не поступатися чоловікові у вірі, надії, благодійності, побожності, останнього характеризує більша моральна чеснота, твердість, справедливість, мудрість, сила, мужність і самоконтроль; жіноча ж краса не надає їм переваг, оскільки на неї звертають увагу радше чоловіки, ніж самі жінки – подібно до того, як квіти тішать своєю красою не себе, а людей. Хоча Фортеस्क'ю визнає, що Господь створив жінку як супутницю чоловіка, а не його служницю, це, на його погляд, анітрохи не змінює того факту, що в "соціальному житті" (*socialis vita*) як земного, так і небесного світу жінка має коритися чоловікові⁹¹⁰. Судячи зі створеного на межі XIII–XIV ст. міраклю, примирення між двома сповненими ревності жінками уявлялося середньовічним авторам справжнім дивом, на яке здатне хіба лише заступництво Діви Марії⁹¹¹. Зразком твору, що конструював образ жінки як хтивої істоти, нижчої від чоловіка, можна вважати "Вогонь кохання" Річарда Ролла⁹¹².

Мізогіністичні тенденції спричинили появу низки творів з уїдливо-сатиричним ставленням до шлюбу – зокрема, "Біль і туга шлюбу" Джона Лідгейта⁹¹³. У цих творах жінка виступає потенційною загрозою, неприборкуваною та надзвичайно небезпечною ("нема більшого лиха та гіршої отрути, ніж лукава дружина"); автор напівжартома-напівсерйозно радить

⁹⁰⁹ Benet John. *Chronicle...* – P. 187.

⁹¹⁰ *The Works of Sir John Fortescue, Knight, Chief Justice of England and Lord Chancellor to Henry the Sixth* / Ed. by T. Fortescue. – Vol. 1. – Part I. – London: Chiswick Press, 1869. – P. 174–184.

⁹¹¹ *La reconciliation des deux femmes jalouses // La deuxième collection...* – P. 226–229.

⁹¹² Rolle Richard. *The Fire of Love...* – P. 173 (додаток 3.4.11.)

⁹¹³ Lydgate, John. *The Pain and Sorrow of Evil Marriage: From an Unique Copy*. Printed by Wynkyn de Worde. / Ed. by J. P. Collier. – London: Percy Society, 1840.

чоловікові заради власної ж безпеки ніколи не сперечатися з дружиною. Разом з тим, антифеміністичні ноти, що лунали в цих творах, згладжувалися уявленнями про принципову неунікненність і, в кінцевому підсумку, природність подібних шлюбних зносин. Навіть у межах шлюбу статеві зносини з метою, відмінною від дітонародження, вважалися гріхом, хоч і легким⁹¹⁴.

Як не парадоксально, чи не найкраще ілюструють типові проблеми пізньосередньовічного жіноцтва сатиричні літературні твори, що зображують чоловіків повністю безсилим під владою жінок⁹¹⁵. Досить лише згадати про визначений ще М. Бахтіним карнавальний-сміховий характер подібних творів⁹¹⁶, аби зрозуміти, що маємо справу з "перевертанням" сумної для жінок реальності. У цих віршах відбувається повна демаскулізація чоловіків, натомість жінки набувають усіх "чоловічих" рис аж до фізичної сили. Тож правильним було б розглядати умонастрої англійських пізньосередньовічних жартівників (майже винятково чоловічої статі) як сміх, змішаний з ледь приховуваним жахом. Спрямований буцімто на гумористичне висміювання слабкості чоловіків, цей

---

⁹¹⁴ Винятком є передана наприкінці XIII ст. францисканцем Річардом з Міддлтона думка безіменних теологів, згідно з якою такі контакти дозволені, адже прагнення до задоволення хтивості та до одержання помірної насолоди не є тотожними – не звинувачують же чоловіка в тому, що він інколи їсть задля відчуття смаку їжі; до того ж набагато гіршим було би шукати статевих зносин поза межами шлюбу (*Clarissimi theologi magistri Ricardi de Mediavilla super quatuor libros sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae. – Tomus IV. – Brescia... – P. 451–452*). Але і в цьому випадку, на нашу думку, поширене твердження про завуальовану підтримку цієї тези самим Річардом (*Kochuthara S.G. The Concept of Sexual Pleasure... – P. 228–229*) не має під собою достатніх підстав: хоча францисканець справді утримується від прямої полеміки з неназваними опонентами, у висновку до останнього пункту цілого артикулу він стверджує, що будь-які статеві зносини понад необхідні для зачаття є "злом невтриманості", а статеве бажання жодним чином не може бути безвинним (*Clarissimi theologi... – P. 453*).

⁹¹⁵ Хрестоматійним вважається приклад Батської ткалі в "Кентерберійських оповіданнях" Джеффри Чосера, та, мабуть, найбільш концентрованим і лаконічним зразком такого твору є пізньосередньовічний вірш "A Henpecked Husband's Complaint" (*The Trials and Joys of Marriage... [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/node/34034#S7>*).

⁹¹⁶ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. 2-е изд. / М. М. Бахтин. – Москва: Художественная литература, 1990. – Passim.

створений їхньою уявою "дзеркальний" світ насправді міг підживлювати гінекофобії. При цьому неповносправне правове й економічне становище жінки призводило до того, що навіть соціально небажаний за інших обставин шлюб вважався непоганою альтернативою удівству. Так, як переказували хроністи, після Чорної смерті вдови, "ніби безсовісні дегенератки", взяли собі за чоловіків іноземців "та інших імбецилів і навіжених"⁹¹⁷. Венеційські послы повідомляли про часті шлюби між підмайстрами та овдовілими господинями⁹¹⁸, хоча в цьому разі могло йтися і про шлюб з почуттів.

А проте зустрічалися й приклади зовсім іншого ставлення до жінок. Наприклад, дві народні пісні XV ст. є справжніми одами жінкам; слово "жінка" виступає в ній анафорою; автор закликає всіляко шанувати жінок, аби вони були щасливі⁹¹⁹. На практиці це, ймовірно, набувало форми, названої сілезцем Ніколасом фон Попплау "диявольською", коли чоловіки та жінки могли крізь пальці дивитися на подружні зради одне одного, створюючи ілюзію щасливої та люблячої родини⁹²⁰. Більше того, існував попит на ювелірні вироби з гравійованими написами, що свідчили про кохання. Такий дарунок міг навіть слугувати алегорією самого коханця. Такою, наприклад, є золота брошка з рубинами та написом "Io sui ici en liu dami amo" ("Я тут замість коханого, кохання"; не виключені й апотропеїчні мотиви)⁹²¹. Або ж золота брошка з популярним рядком середньовічної любовної лірики – "Amor vincit omnia" ("Любов перемагає все")⁹²² (таку ж носила Чосерова абатиса на розарії); брошки у формі серця⁹²³. Брошку з написом "Je suy vostre sans de partier" ("Я твій навіки")⁹²⁴ знайшли у заритому після баталії Фішпультському археологічному скарбі; отже,

⁹¹⁷ Polychronicon Radulphi Higden Monachi Cestrensis / Ed. by C. Babington and J. R. Lumby. – Vol. VIII. – P. 411–412.

⁹¹⁸ A Relation... – P. 26.

⁹¹⁹ The Early English Carols... – P. 322–323.

⁹²⁰ Scriptores Rerum Silesiacarum... – S. 365–366.

⁹²¹ British Museum. – AF 2683 (додаток 3.4.12.).

⁹²² British Museum. – AF 2687 (додаток 3.4.13.).

⁹²³ British Museum. – AF 2701 (додаток 3.4.14.).

⁹²⁴ British Museum. – 1967,1208.8 (додаток 3.4.15.)

можемо припустити, що брошка справді уособлювала коханого, якщо її втрата на користь недруга вважалася настільки небажаною. На початку XIV ст. дружина могла попередити свого чоловіка про необхідність виконувати законні розпорядження влади, про що робився офіційний запис⁹²⁵ – отже, дружина не лише була повністю правоздатною особою, а й в окремих випадках мала вищість над чоловіком. Таким чином, у пізньосередньовічну добу в суспільній думці присутні й гінекофільські настрої⁹²⁶.

У Норіджському соборі було знайдено графіті окультного змісту з написом "Кейнфорд"; метою його створення було наслати прокляття на родину Кейнфордів⁹²⁷. Впадає в око, що проклинач не потурбувався про написання імен конкретних членів родини⁹²⁸. Поясненням цього може бути те, що, незалежно від балансу сил усередині самої сім'ї, людьми з-поза її кола вона сприймалася як єдине (звернімо увагу на типове для того часу вживання граматичної форми однини) сімейне тіло. Тож, як бачимо, загальноприйняте, достоту християнське тлумачення сутності родини не ставилося під сумнів навіть і тими, хто заради її руйнації був готовий вдаватися до заборонених Церквою магічних прийомів.

Своєрідністю в розглядуваний період відзначалося і ставлення до дитинства. Автор "Італійської реляції" в 1500 р. вказував на брак почуттів англійських батьків до їхніх дітей у зв'язку з чужою для нього практикою віддачі дітей у найми по досягненні ними 7- чи 9-річного віку, де вони "виконують найгіршу роботу". Причиною цієї суворості, вказував автор, було бажання навчити дітей, "як краще жити", а чужі діти обслуговуватимуть їх краще за власних⁹²⁹. Проте слід зауважити, що інститут підмайстрівства був призначений для висхідної

⁹²⁵ Див. 'Misc. Roll DD: 10 Feb 1301 – 2 Aug 1303 (nos 1–50)', London Assize of Nuisance... – P. 1–10 ("Et preceptum est predicto Ade per uxorem suam quod reficiat dictum murum infra xl dies ne malum alicuius inde adveniat").

⁹²⁶ Пор.: Історія європейської ментальності... – С. 73.

⁹²⁷ Champion M. Medieval Graffiti: The Lost Voices of England's Churches / M. Champion. – London: Ebury Press, 2015. – P. 81–82 (додаток 3.4.16.)

⁹²⁸ Причиною не міг бути брак необхідного часу та/або страх бути поміченим, адже напис зроблено в частині собору з обмеженим доступом (Ibid.)

⁹²⁹ A Relation, or Rather a True Account... – P. 24–25.

соціальної мобільності (недарма по Чорній смерті, в 1388 р. Кембриджський статут обумовив, що жодна особа, що змалку займається сільським господарством, не має права вступати в підмайстри до члена міської гільдії чи цеху⁹³⁰). У "Великому Катоні" міститься пряма порада небагатому віддати дитину навчатися ремеслу, аби "полегшити її страждання"⁹³¹. Отже, навряд чи доцільно робити далекосяжні висновки про відсутність емоцій щодо дітей на цій підставі. Заможні ж батьки цілком могли залишити дитину вдома: у 1509 р. Е. Дадлі картав купців, що за наполяганням своїх дружин дозволяють дітям ходити в хутряних пальтах і дозволяють їм спати до десятої ранку. Те ж стосувалося і малолітніх слуг, тільки їхні перспективи в разі лінощів, за Дадлі, були ще більш похмурими: юнаки в кращому разі так і закінчать життя слугами, а найімовірніше – стануть жебраками, злодіями "чи обома одразу", а дівчата подадуться в борделі та багатимуть про кусень хліба⁹³².

Можна говорити про те, що до дітей у Середньовіччі ставилися як до особливої соціальної групи. Зображення навіть немовлят з пропорціями тіла, характерними для дорослої людини, що простежується і на англійському матеріалі⁹³³, імовірно, є лише іконографічною умовністю. Хай на мініатюрах дитячий одяг нічим, крім розміру, не відрізняється від чоловічого, але дітям надає особну ідентичність процес гри: ілюмінаторт підводять нас до думки, що, можливо, не кожен гравець є дитиною, але чи не кожна дитина – гравець⁹³⁴. А як нагадує в зв'язку з розповсюдженням в Англії XIV–XV ст. "квазілітургійним"

⁹³⁰ Statutes of the Realm... – P. 57.

⁹³¹ The Book of Physiognomy... – P. 191.

⁹³² Dudley Edmonde. The Tree of Common Wealth... – P. 35.

⁹³³ Вітраж кінця XV ст. з церкви в Теттерсгіллі (додаток 3.4.17.) Пор. Італію, де реалістичні зображення малюків почали з'являтися вже на початку XIV ст. (Martindale A. The Child in the Picture: A Medieval Perspective / A. Martindale // Studies in Church History. – Vol. 31 (1994). – P. 197–232.)

⁹³⁴ Характерний приклад – MS. Douce 276, f. 10v (додаток 3.4.18.). Показово, що автори, які відстоюють тезу про існування осібної дитячої ідентичності в ранньомодерній Європі, використовують для ілюстрації картину Пітера Брейгеля Старшого "Дитячі ігри" (1560). Як бачимо, це датування надається до відсування щонайменше до пізньосередньовічного періоду.

святом хлопчика-єпископа Т. Скамбракс, середньовіччя не знало різкого протиставлення між грою та культовим актом⁹³⁵ (справді, в 1322 р. графа Ланкастера, якого вели на страту, було закидано сніжками⁹³⁶). Вельми показовим, на наш погляд, є й те, що у надзвичайно популярному в пізньосередньовічну добу морально-дидактичному творі на тему прийдешніх жахів Апокаліпсису дітей поставлено на перше місце серед тих, хто помре, перед чоловіками та жінками⁹³⁷. Тож навряд чи доводиться говорити про якесь ігнорування дитинства в Пізньому Середньовіччі⁹³⁸. Опіка поширювалася не лише на власних дітей, а й на сиріт: у Лондоні існував спеціальний орган, що опікувався сиротами, – т. зв. "сирітський суд" (Orphan Court)⁹³⁹. Натомість інститут адопції у середньовічній Англії був цілковито невідомий⁹⁴⁰.

Отже, соціально-психологічна атмосфера всередині англійських міст відзначалася високою напруженістю як у міжстановому, так і у внутрішньостановому розрізах. Каталізатором суперечностей часто ставали елементи ксенофобії або ж типової для середньовічної доби змагальності. До відкритих конфліктів справа доходила порівняно нечасто, здебільшого захлинаючись на рівні вербальної агресії, що, однак, радше заважало

⁹³⁵ Skambraks T. Vom Ritual zum Spiel. Grenzen, Transfer und Ausformung ritueller Handlungsabläufe am Beispiel des mittelalterlichen Kinderbischöfensfestes / T. Skambraks // Grenzen des Rituals. Wirkreichweiten – Geltungsbereiche – Forschungsperspektiven (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit. – Band 42.) / Hrsg. von A. Büttner, A. Schmidt, P. Töbelmann. – Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2014. – S. 161.

⁹³⁶ The Brut, or The Chronicles of Britain / Ed. by F. W. D. Brie. – London: Early English Text Society, 1906. – P. 221.

⁹³⁷ "þe fourtend day al pat lyves þan" // Sal dighe, childe, man and woman" (Prik of Conscience... – Lines 51–52.) Хоча твір є віршованим, легко побачити, що авторський вибір викликано не версифікаційними причинами.

⁹³⁸ Зайве нагадувати, що цей висновок суперечить відомій тезі Ф. Ар'єса про "невидимість" дитини в середньовічну та ранньомодерну добу та відсутність дитинства як соціального явища.

⁹³⁹ Mollat M. The Poor in the Middle Ages... – P. 288.

⁹⁴⁰ Mitterauer M., Sieder R. The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present / M. Mitterauer, R. Sieder / Transl. by K. Oosterveen and M. Hörzinger. – Oxford: Basil Blackwell, 1982. – P. 10.

рівномірному виплескуванню негативних сантиментів, які через це виявлялися на повну силу і часом у потворних формах під час великих заворушень. Інгібіторами ж протистоянь слугували ритуали, спрямовані на досягнення символічної єдності – як світські, так і церковні. У сімейних зносинах існували як гінекофобні тенденції, так і прагнення до гармонійного співіснування чоловіка й жінки. Визнавалася окрема дитяча ідентичність.

Висновки

Проведений нами аналіз свідчить, що, незважаючи на давню традицію вивчення, власне спеціальне дослідження повсякденного життя англійських міст XIV–XV ст. розпочалося лише в середині XX ст. Однак комплексного підходу до вивчення різних аспектів міського повсякдення бракує і досі. На цьому етапі студії з історії повсякденного життя перебувають під впливом антропологічного повороту. При цьому лідирує у дослідженнях англійського міста англійська і американська історіографія; на пострадянському ж просторі англійське пізньосередньовічне місто здебільшого і досі досліджується в контексті соціально-економічного та політичного розвитку. Наявного масиву джерел достатньо для того, аби реконструювати повсякденне життя англійського пізньосередньовічного міста в цілому (йдеться здебільшого про великі міста). Джерельна база для дослідження цієї проблематики надзвичайно розмаїта і включає до себе писемні (серед яких виділяються літературні, наративні та документальні), зображальні (мініатюри, вітражі, мізерикордії, графіті тощо) та речові (матеріальні) джерела, які потребують всебічного комплексного розгляду.

Доведено, що на початок пізньосередньовічної доби санітарно-гігієнічний стан англійських міст через відсутність регламентації з боку влади залишав бажати кращого. Міста Англії XIV–XV ст. значною мірою мали ще аграрний характер, тож взаємодія з фауною була більш безпосередньою, ніж нині, що позначалося на санітарії. Однак у пізньосередньовічну добу в цьому напрямі відбулись істотні зрушення зусиллями як центральної, так і місцевої влади. В теоретичному плані найголовнішим було розуміння (через уявлення про сморід як хвороботворний фактор) наявності певного причинно-наслідкового зв'язку між санітарно-гігієнічним станом міста та поширенням хвороб, що створювало теоретичну базу для вжиття конкретних заходів для вирішення проблеми. Найбільш потужним чинником, що сприяв розвитку санітарно-гігієнічної політики, стали епідемії чуми, що вирували в пізньосередньовічну добу. Тож у XIV ст. сфера санітарії вперше стає повноцінною точкою прикладання сил для міської влади. У низці англійських міст запроваджується практика регулярного

прибирання вулиць; знижується рівень шкідливих викидів до водоймищ, для чого низку екологічно небезпечних галузей виробництва виносять за межі міст; будуються нові водогони; засновуються публічні вбиральні, а в особистому житлі облаштовуються приватні. У той же час міркування продовольчої безпеки все ще мали пріоритет над вимогами санітарії та гігієни.

Встановлено, що у розвитку житлової архітектури пізньосередньовічного англійського міста прослідковуються такі провідні риси, як прагнення до більшого комфорту, утилітарність (особливо щодо планування), а також, що можна назвати характерною рисою пізньосередньовічного періоду відносно попередніх часів, прагнення до приведення навколишнього простору у відповідність з естетичним ідеалом. Завданням, що постало перед архітекторами та будівельниками, стала максимізація ефективної площі житла в умовах обмеженості земельних ділянок. Задля досягнення цієї мети англійською архітектурною думкою було винайдено такі засоби, як влаштування задніх дворів, будівництво еркерів, використання спільних для кількох будинків підвалів. Склався типовий план міського будинку, що передбачав наявність господарських приміщень, великого холу, особистих кімнат, вбиралень. На оформленні житла відбилися також успіхи англійського пізньосередньовічного мистецтва, зокрема, живопису. З удоступненням нових будівельних матеріалів у різних регіонах Англії урізноманітнюється й місцева архітектура. Житло нижчих прошарків населення не зазнало значних конструктивних змін, проте, як і інші типи житла, мало тенденцію до здешевлення. Як і у випадку з одягом, житло стоїть на службі справі маркування соціального статусу, а отже, побудова дорогого та якісного житла свідчить про інтенсифікацію соціальної мобільності де-факто, якщо не де-юре. Ключовою ж рисою розвитку житла в Англії у пізньосередньовічну добу стає розуміння його як приватної території та виділення в ньому приватного, інтимного простору – передусім, особистих спалень і вбиралень.

З'ясовано, що раціон та режим харчування англійського пізньосередньовічного бюргерства відзначався деякими особливостями, насамперед тим, що в цій сфері чи не найбільший вплив зберігала церква – через

такі механізми, як піст, єпитимія, розглядання черевоугодництва як смертного гріха. У цьому відношенні з церквою тісно змикався рух пізньосередньовічних містиків, які закликали до аскези. Однак і тут життя брало своє: асортимент продуктів харчування англійського бюргерства XIV–XV ст. мав тенденцію до розширення, хоча хліб і ель не втратили свого домінуючого значення для більшості містян, самоцінного значення набула не лише поживність їжі, а й її органолептичні якості, що підтверджувалося поширенням спецій. Слід зауважити, проте, що існували й детерентні фактори, зокрема, пов'язані з природно-кліматичними умовами; так, великий голод 1315–1317 рр. мав неабиякий вплив і на ментальні установки тогочасних англійців щодо харчування. Новинкою Пізнього Середньовіччя стає регламентація режиму харчування також і з боку світської влади, зокрема, стосовно поденних робітників, та спроба (не надто вдала) узалежнити його від рангу їдця.

Досліджено, що у Пізньому Середньовіччі відбувається диференціація англійського одягу містян, який віднині повніше виконує функції соціального та професійного маркування, але ще більшою мірою консервував існуючі соціальні відносини: переважно цими причинами пояснюється видання т.зв. "законів про розкіш", якими регламентувався допустимий одяг відповідно до соціального статусу його власника. Виникає таке явище, як мода на одяг; при цьому англійська міська мода розвивалася під сильним впливом моди аристократичної, безуспішно намагаючись наздогнати цю останню. Як і в наш час, зовнішній вигляд був і способом заявити про себе, привернути до себе увагу. У публічній сфері щодо одягу конкурують традиційний вербалізований дискурс церковників і моралістів, що апелює до скромності та стриманості, та приглушений, але відчутний секуляризований дискурс містян, що прагнуть виглядати привабливо та відстоюють право на одяг за власним смаком. Крім того, одяг посилав сигнали про такі ключові для середньовічної людини риси, як благопристойність і шляхетність.

Простежено, що англійському пізньосередньовічному місту було властиве своєрідне сприйняття часу та простору. У XIV–XV ст. як час, так і простір

піддаються дедалі інтенсивнішій квантифікації: все більшої ваги набуває прагнення якомога точнішого числового вираження часових і просторових параметрів. Чималу роль у поширенні нових уявлень про час відіграло розповсюдження з початку XIV ст. механічних годинників, які на кінець XV ст. уже стали звичним атрибутом життя англійських містян. Значну роль у цьому процесі відграла діяльність англійських монархів, що дає підстави стверджувати про домінування в цей період "часу короля". У Пізньому Середньовіччі в Англії співіснують час церковний та світський: вони перебувають у напрузі та водночас взаємодіють один з одним, при цьому час церкви піддається поступовій секуляризації. У царині простору відбувається поступове розмежування приватного простору особистої власності та публічного простору міста: з розширенням компетенцій міської влади, зокрема у санітарно-гігієнічній сфері, до царини публічного поступово відходить увесь простір, що не перебуває у приватній власності. При цьому простір ринкової площі є спільним для всіх містян: у ньому відбуваються найважливіші події в житті міста. Особливим чином функціонує мур як межа між містом та його округою: він не так забезпечує обороноздатність, як символізує простір міських вольностей. У пізньосередньовічну добу, однак, відбувається поступова десакралізація муру.

Виявлено, що у пізньосередньовічну добу в англійському місті праця все ще несе на собі певну конотацію нужденності та низького походження. Однак поступово на перший план виходить розуміння праці як необхідного кожній чесній людині, що не належить до аристократичного прошарку, способу проведення часу. До самого кінця середньовічної доби зберігається традиційна тричастинна схема суспільної стратифікації (лише в окремих випадках купецтво виділяють в окрему четверту верству), у якій третьому стану відводиться роль чесних працівників. Так чесна праця ставала пропуском у міський соціум – і навпаки, маргінальні прошарки населення вирізнялися саме тим, що нею не займалися. У царині соціальних цінностей чинними залишаються уявлення про благодійність і щедрість. Має місце звуження кола адресатів матеріальної допомоги, компенсоване збільшенням її обсягу. Відбувається остаточний відхід

від інклюзивної моделі розвитку суспільства в напрямі замкненості та кастовості бюргерства як юридично визначеного стану – не в останню чергу як реакція на розхитування існуючих соціальних відносин, значний доплив чужоземного елемента в міста. Це означало, зокрема, маргіналізацію таких груп населення, як жебраки.

Разом з тим навіть для сезонних працівників був передбачений час відпочинку – як протягом дня (післяобідня перерва влітку), так і протягом року (святкові дні та неділі). Звичними були різні види проведення дозвілля – зокрема, різноманітні спортивні та настільні ігри та розваги. Своєрідним видом відпочинку було проведення часу в шинку. Через асоціації з проституцією, вживанням алкоголю, азартними іграми шинок швидко став об'єктом категоричного осуду з боку моралістів і церкви, однак при цьому залишався популярним, особливо серед простолюду, оскільки був головним засобом соціалізації нижчих верств населення та до певної міри стирав соціальні відмінності між його відвідувачами.

Досліджено, що пізньосередньовічна доба характеризувалася і становленням національної свідомості англійських містян. У цей час уже яскраво виражені уявлення мешканців міст про такі атрибути національного, як національна територія, спільна історія, національна ментальність, відчуття національної вищості; на якісно новому рівності відбувається розмежування з Іншим. За безумовної лояльності королівській владі навіть монарх уже сприймається передусім як очільник національної спільноти. Протягом пізньосередньовічної доби у якості соціально престижної утверджується національна мова – (середньо)англійська, що поступово витісняє з ужитку англо-нормандську.

Доведено, що зі зміцненням політичного становища англійських пізньосередньовічних міст зростало і усвідомлення повноправними містянами себе як повноцінної частини соціального ладу. Теоретично й досі чинними були ідеали помірності в пристрастях і потребах, дистанціювання від надміру мирських радощів. Втім, у нових умовах дотримуватися їх було дедалі важче: з огляду на стрімке піднесення Лондона, що став осередком представників усіх найвидатніших родин Англії, майже неможливо було не піддатися загальному

потягові до суто людських втіх. Соціальна психологія купецтва як активної й ініціативної верстви вже сама по собі істотно підважувала ідеали минувшини. Маргінальними прошарками міського населення в пізньосередньовічній Англії були жебраки, повії, розбійники, хворі на проказу та душевнохворі. Проказу та психічні патології відносили до соціально небезпечних хвороб, адже захворювання на них, на думку людей Середньовіччя, недвозначно свідчило про серйозні гріхи перед Господом, що потребували тривалого каяття та спокути. Лепрозорії та будинки для божевільних, однак, були більшою мірою спрямовані на ізоляцію хворих від суспільства, ніж на лікування. Стосовно ж повій громадська думка поступово доходить переконання про необхідність певної форми компромісу між ригоричними вимогами моралі та релігії та реальним станом справ; у результаті складається неформальний консенсус, що проституція до певної міри є демпфером у складних міжстатевих стосунках, тому курс на регламентацію поступово бере гору над заборонними приписами. Втім, до кінця Середньовіччя лепроза майже зникає в Англії, натомість на авансцену поступово виходять душевні хвороби, які, однак, вважаються ще справою самого пацієнта і його родини. Лінію, обрану суспільством щодо цих прошарків населення, можна визначити однозначно: ізоляція – найчастіше не лише соціальна, а й фізична.

Встановлено, що ставлення до релігії, цього цементуючого чинника цивілізації середньовічного Заходу, у XIV–XV ст. зазнало значних змін. Особиста релігійність відходить на задній план. Стосунки людини з Богом дедалі більше опосередковувалися грошима, виявляючись не в актах особистої побожності, а в донаторстві; натомість у світлі гонінь на ересь важливішою стає формальна прихильність до ортодоксального вчення. Водночас набуває потуги корпоративна релігійність, опрідметнена в організаційних формах парафій, релігійних братств, груп для підготовки релігійних вистав тощо.

У результаті дослідження з'ясовано, що англійське пізньосередньовічне місто постійно жило в очікуванні агресії – ззовні чи зсередини. Зрозуміло, постійне очікування лиха не могло не накласти серйозний відбиток на психологію бюргера. Ця постійна тривога, що могла поєднуватися з есхатологічними

мотивами, закономірно призводила до культу смерті та страждань. Агресивність була системотворчою рисою суспільних відносин усередині міста. Слід наголосити, що масові рухи в англійських містах пізнього Середньовіччя практично не ставили собі за мету кардинальну ломку політичної системи держави, обмежуючись окремими вимогами здебільшого економічного та юридичного характеру. Ще одією характеристикою соціальних відносин у англійському пізньосередньовічному місті була ксенофобія, рівень якої в суспільстві підвищувався або знижувався залежно від економічної ситуації та зигзагів зовнішньої політики. Ключовим же механізмом згладжування соціальних суперечностей стали політичні ритуали, що регулярно відбувалися в містах за якнайширшої участі міського загалу. В Англії XIV–XV ст. виразно простежуються мізогіністичні настрої, що виявляються як у зниженні реального соціального статусу жінки, так і в поширенні гінекофобського дискурсу. Разом з тим не можна зводити розмаїття стосунків між чоловіками та жінками до антагонізму, адже в джерелах зафіксовано і чимало прикладів подружнього кохання та поваги до жінок. Те ж стосується і дитинства: у пізньосередньовічну добу виразно простежується ставлення до дітей як до особливої групи, що, крім обов'язків, мають також право на ігри.

Отже, динаміка повсякденного життя в англійському місті XIV–XV ст. відрізнялася особливим темпом, який у ряді випадків задавав ритм розвитку англійського суспільства в цілому. Англійському місту вповні відповідає відоме судження про Пізнє Середньовіччя як про місток між Середньовіччям і Раннім Новим часом.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Писемні джерела

1. Бристольские ремесленные цехи в XIV–XV веках / Сост. Т. В. Мосолкина. – Саратов: Слово, 2005. – 41 с.
2. Доменико Манчини о Лондоне конца XV века // Англия XIV–XVII вв. Проблемы генезиса капитализма: (сборник статей). – Вып. 2. – Горький: Горьковский государственный университет им. Лобачевского, 1974. – С. 136–142.
3. Ковалевский М. Собрание неизданных актов и документов, служащих к характеристике полицейской администрации в английских графствах в XII, XIII и XIV веке. Приложение к истории полицейской администрации в Англии с древнейших времен до смерти Эдуарда III / М. Ковалевский. – Лондон: Тип. Гильберта и Ривингтона, 1876. – 168 с.
4. Ленгленд Уильям. Видение Уилльяма о Петре Пахаре / [Пер. с англ.] – Москва – Ленинград: ИИ АН СССР, 1941. – 275 с.
5. Переписка семейной компании купцов Сели / [Пер. с англ.] // Средневековый город. – Саратов, 1989. – № 9. – С. 173–178.
6. Фиц-Стефен Уильям. Описание благороднейшего города Лондона / Под ред. Н. А. Богодаровой // Городская жизнь в средневековой Европе / Отв. ред. В. И. Уколова. – Москва: АН СССР, 1987. – С. 134–155.
7. Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы / [Пер. с англ.] – Москва, 1946. – 508 с.
8. Юлиана Нориджская. Откровения Божественной Любви / Под ред. Ю. Дресвиной ([пер. с англ.]). – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – 560 с.
9. A Relation, or Rather a True Account, Of the Island of England / Trans. by C. A. Sneyd. – London: Camden Society, 1847. – 131 p.
10. A series of precedents and proceedings in criminal causes extending from the

- year 1475 to 1640, extracted from act-books of ecclesiastical courts in the diocese of London, illustrative of the discipline of the Church of England. – London: Francis & John Rivington, 1847. – 280 p.
11. *Adae Murimuth Continuatio Chronicarum. Robertus de Avesbury De gestis Mirabilibus Regis Edwardi Tertii* / Ed. by E. M. Thompson. – London: Eyre and Spottiswood, 1889. – 515 p.
  12. Agreement between London and Winchester regarding payment of tolls (1304) // *Florilegium Urbanum* [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://users.trytel.com/~tristan/towns/florilegium/economy/ectol04.htm>.
  13. *Agricola Iohan. Sybenhundert vnd Fünffzig Teütscher Sprichwörter, verneüwert vnd gebessert.* – Hagenau: Peter Braubach, 1534 [б.п.]
  14. *Antiquities of Bristol in the middle centuries; including the topography by William Wyrcestre, and the life of William Canynges by James Dallaway.* – Mirror Office, 1834. – С. 191–193 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.archive.org/stream/antiquitiesofbri00dall/antiquitiesofbri00dall_djvu.txt
  15. *Archbishop William of York. Letter to His Official at York (July 1348)* // *Reading the Middle Ages* / Ed. by B. H. Rosenwein. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – P. 485.
  16. *Ashby George. Poems* / Ed. by M. Bateson. – London: Early English Text Society, 1899. – 105 p.
  17. *Benet John. Chronicle for the years 1400 to 1462* / Ed. by G. L. Harriss and M. A. Harriss // *Camden Miscellany.* – Vol. XXIV. (Camden Fourth Series. – Volume 9.) – London: Royal Historical Society, 1972. – P. 151–233.
  18. *Building Contracts for a Tavern and House, 1342* // *Medieval Towns: A Reader* / Ed. by M. Kowaleski (Readings in medieval civilizations and cultures: XI). – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – 405 p.
  19. *Calendar for letters, 1309* // Backman C. R. *The Worlds of Medieval Europe.* – New York – Oxford: Oxford University Press, 2003. – P. 372.
  20. *Calendar of Letter-Books of the City of London: I, 1400–1422* / Ed. by

- R. R. Sharpe. – London, 1909. – 348 p.
21. Calendar of Letter-Books of the City of London: L, Edward IV – Henry VII / Ed. by R. R. Sharpe. – London, 1912. – 367 p.
  22. Calendars of Papal Registers Relating To Great Britain and Ireland. – Vols 1–14. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1893–1960.
  23. Capgrave John. Ye solace of pilgrimes, a description of Rome, circa A.D. 1450 / Ed. by C. A. Mills. – London: Oxford University Press, 1911. – 190 p.
  24. Caxton W. Dialogues in French and English / Ed. by H. Bradley. – London: Early English Text Society, 1900. – 78 p.
  25. Chaucer Geoffrey. A Treatise on the Astrolabe / Ed. by W. W. Skeat. – London: Early English Text Society, 1872. – 119 p.
  26. Chaucer Geoffrey. The Book of Duchess [Электронный ресурс.] – Режим доступа:
<http://www.umm.maine.edu/faculty/necastro/chaucer/texts/bd/bd07.html>
  27. Chaucer Geoffrey. Troilus and Criseyde. – Book II [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://www.librarius.com/troicris/contentsbk2.htm>
  28. Chronica Johannis de Reading et anonymi Cantuariensis, 1346–1367 / Ed. by J. Tait. – Manchester: University Press, 1914. – 394 p.
  29. Chronicles of the Mayors and Sheriffs of London, 1188–1274, from the Latin and Anglo-Norman of Arnald Fitz-Thedmar; with the French Chronicle of London, 1259–1343, from the Chroniques de London / Trans. by H. T. Riley. – London, 1863.
  30. Chronicon Angliae Petriburgense / Ed. by J. A. Giles. – London: D. Nutt, 1845. – 180 p.
  31. Chronicon Henrici Knighton, vel Cnitthon, monachi Leycestrensis / Ed. by J. R. Lumby. – Vol. I. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1889. – 479 p; Vol. II. – London: HMS.O, 1895. – 354 p.
  32. Clarissimi theologi magistri Ricardi de Mediavilla super quatuor libros sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae. – Tomus IV. – Brescia: Vincenzo Sabbio, 1591. – 710 p.

33. Clayton M. *Catalogue of Rubbings of Brasses and Incised Slabs* (2nd edition) / M. Clayton. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1968. – 250 p.
34. *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae* / Ed. by R. Gosling et al. – Vols. 2, 3. – London, 1737.
35. *Cornish Wills 1342–1540*. (Devon and Cornwall Record Society New Series. – Volume 50.) / Ed. by N. Orme. – Exeter: Devon and Cornwall Record Society, 2007. – 290 p.
36. *Dame Siriz // Old And Middle English c. 890 – c. 1450. An Anthology* / Ed. by E. Treharne. – Blackwell Publishing Ltd, 2010. – 895 p.
37. Davis C. T. *The Monumental Brasses of Gloucestershire* / C. T. Davis. – London: Phillimore&Co, 1899. – 230 p.
38. *De Heretico Comburendo (1401)* [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://www.ric.edu/faculty/rpotter/heretico.html>
39. *Diaz de Gamez Gutierre The Unconquered Knight: A Chronicle of the Deeds of Don Pero Niño* / Trans. by J. Evans. – Woodbridge: Boydell Press, 2004. – 89 p.
40. *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430* / Hrsg. von Goswin, von der Ropp und D. Schäfer. – Leipzig: Dunkel&Humblot, 1875. – 556 S.
41. *Dives et Pauper* / Ed. by P. H. Barnum. (Early English Text Society Series.) – Vol. 1. – London: Oxford University Press, 1976.
42. *Documents Relating to the University and Colleges of Cambridge*. – Vol. 2. – London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1852. – 624 p.
43. *Dudlay Edmonde. The Tree of Common Wealth*. – Manchester: Charles Simms&Co, 1859. – 66 p.
44. *Early English Meals and Manners* / Ed. by F. J. Furnivall. – London: Early English Text Society, 1868. – 548 p.
45. *Early English Poems and Lives of Saints* / Ed. by F. J. Furnivall. – Berlin: Asher&Co, 1862. – 180 p.
46. *English Historical Documents*. – Vol. IV: 1327–1485 / Ed. by A. R. Myers. – London: Routledge, 1996. – 1308 p.

47. *Eulogium (historiarum sive temporis): Chronicon ab orbe condito usque ad Annum Domini M.CCC.LXVI* / Ed. by F. S. Haydon. – Vol. III. – London: Green, Longmans et al., 1863. – 572 p.
48. Froissart Jean. *Chronicles* / Ed. by G. Brereton. – Book Two (1376–1385); Book Four (1389–1400). – London: Penguin Books, 1978. – 496 p.
49. Goedthals François. *Les Proverbes Anciens Flamengs et François Correspondants de Sentence Les Uns Aux Autres*. – Anvers: Christoffe Plantin, 1568. – 143 p.
50. Gower John. *Confessio Amantis* / Ed. by R. A. Peck, trans. by A. Galloway. – Volume 1. – Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 1996. [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/peck-confessio-amantis-volume-1>
51. Gower John. *Mirour De L'Omme // The Complete Works of John Gower: The French Works* / Ed. by G. C. Macaulay. – Oxford: Clarendon Press, 1899. – 334 p.
52. Hall Edward. *Chronicle, Containing the History of England, during the Reign of Henry the Fourth, and the Succeeding Monarchs*. – London: J. Johnson et al., 1809. – 868 p.
53. *Historia vitae et regni Ricardi II Angliae Regis, a monacho quodam de Evesham consignata* / Recensit T. Hearne. – Oxford: Sheldonian Theatre, 1729. – 442 p.
54. Historical Manuscripts Commission. *Eighth Report*. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1881. – 786 p.
55. Hoccleve Thomas. *De Regimine Principium* / Ed. by T. Wright – London: J. B. Nichols and Sons, 1860. – 199 p.
56. Hoccleve Thomas. *Le Male Regle // Poems by Thomas Hoccleve, never before printed: selected from a Ms. in the possession of George Mason. With a preface, notes, and glossary*. – London: Leigh and Sotheby, 1796. – P. 27–57.
57. Holinshed Raphael. *Chronicles of England, Scotland and Ireland* / Ed. by H. Ellis. – Vol. 1: England. – London: Longman et al., 1807. – 766 p.
58. *How the Goode Wife Taught Hyr Doughter // The Trials and Joys of Marriage* /

- Ed. by E. Salisbury. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2002. – [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/salisbury-trials-and-joys-how-the-goode-wife-taught-hyr-doughter> (перевірено 09.06.2015)
59. Idley Peter. Instructions to his Son / Ed. with an introduction and notes by C. D'Evelyn. – Boston: Heath; London: Oxford University Press, 1935. – 240p.
60. Ingulph's Chronicle of the Abbey of Croyland with continuations by Peter of Blois and anonymous writers / Ed. and trans. by H. T. Riley. – London: Henry G. Bohn, 1854. – 546 p.
61. Itineraries of William Worcester / Ed. and trans. by J. H. Harvey. – Oxford: Clarendon Press, 1969. – 456 p.
62. Jacob's Well An English Treatise On The Cleansing Of Man's Conscience / Ed. by A. Brandeis. – Part I. — London: Early English Text Society, 1900. — 313 p.
63. Johannis, confratris & monachi glastoniensis, Chronica sive historia de rebus glastoniensibus / Ed. by T. Hearne. – Oxford: Sheldonian Theatre, 1726. – 284p.
64. La deuxième collection anglo-normande des miracles de la Sainte Vierge et son original latin avec les miracles correspondants des mss. fr. 375 et 818 de la Bibliothèque nationale. Par H. Kjellman. – Paris: Edouard Champion, 1922. – 366 p.
65. Lazamons Brut, or Chronicle of Britain / Ed. and trans. by F. Madden. – London: Society of Antiquarians, 1847. – Vols. I–III (Vol. I – 439 p.; vol. II – 643 p.; vol. III – 659 p.)
66. Letters of the Kings of England. In two volumes / Ed. by J. O. Halliwell. – Vol. I. – London: Henry Colburn, 1848. – 403 p.
67. Liber Albus // Munimenta Gildhallae Londoniensis / Ed. by H. T. Riley. – Vol. 1. – London: Longman, 1859. – P. 3–738.
68. Liber Custumarum // Munimenta Gildhallae Londoniensis / Ed. by H. T. Riley. – Vol. 2. – Part 2. – London: Longman, 1860. – P. 434–690.
69. London Assize of Nuisance, 1301–1431: A Calendar / Ed. by H. M. Chew and W. Kellaway. – London, 1973. – p. 69–85. British History Online [Электронный

- ресурс.] – Режим доступа: <http://www.british-history.ac.uk/london-record-soc/vol10/p.69-85>
70. London Lickpenny // *Medieval English Political Writings* / Ed. by J. M. Dean. – Kalamazoo: Western Michigan University, 1996. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/dean-medieval-english-political-writings-london-lickpenny>
71. Lydgate, John. *The Pain and Sorrow of Evil Marriage: From an Unique Copy. Printed by Wynkyn de Worde.* / Ed. by J. P. Collier. – London: Percy Society, 1840. – 28 p.
72. Lydgate, John. *Troy Book. A.D. 1412–1420* / Ed. by H. Bergen. – London: Early English Text Society, 1906. – 393 p.
73. Madden F. *Original Documents: Agreement Between the Dean and Chapter of St. Paul's, London, and Walter the Orgoner, of Southwark, Relating to a Clock in St. Paul's Church Dated November 22, 1344* / F. Madden // *The Archaeological Journal.* – Vol. 12 (1855). – P. 173–177.
74. Major John. *A History of Greater Britain as well England as Scotland* / Trans. by A. Constable. – Edinburgh: University Press, 1892. – 476 p.
75. Mannyng Robert. *Handlyng of Synne* / Ed. by F. J. Furnivall. – Part I. – London: Early English Text Society, 1901. – 396 p.
76. *Medieval England 1000–1500: A Reader* / Ed. by E. Amt. (*Readings in Medieval Civilizations & Cultures.*) – Toronto: University of Toronto Press, 2008. – 520 p.
77. *Medieval English Love Lyrics* / Ed. by T. Stemmler. (*English Texts.* – Vol. 1.) – The Hague: De Gruyter Mouton, 1970. – 123 p.
78. *Memorials of London and London Life, in the XIIIth, XIVth, and XVth Centuries* / Ed. by H. T. Riley. – London: Longmans, Green&Co, 1868. – 706 p.
79. *Munimenta Gildhallae Londoniensis* / Ed. by H. T. Riley. – Vols. 1–3. – London: Longman, Green, Longman and Roberts, 1859–1862.
80. Norton Thomas. *Ordinal of Alchemy* / Ed. by J. Reidy. – Oxford: Oxford University Press, 1975. – 200 p.
81. *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami* / Recensit P.S. Allen. – Vol. 1. –

- Oxford: Clarendon Press, 1906. – 615 p.
82. Political Poems and Songs Relating to English History composed during the Period from the Accession of Edward III to that of Richard II (Rolls Series. – Vol. 14.) / Ed. by T. Wright. – Vols. 1–2. – London: Longman, 1859–1861.
83. Polychronicon Ranulphi Higden monachi Cestrensis / Ed. by C. Babington and J. R. Lumby. (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores.) – 9 vols. – London: Longman&Co, 1865–1886.
84. Post J. B. A Fifteen-Century Customary of the Southwark Stews / J. B. Post // Journal of Society of Archivists. – Vol. 5 (1977). – Issue 7. – P. 418–428.
85. Post J. B., Turner. A. J. An Account For Repairs to the Westminster Palace Clock / J. B. Post, A. J. Turner // Archaeological Journal. – Vol. 130 (1973). – P. 217–220.
86. Power D'Arcy. A Precept of the Archbishop of Canterbury Forbidding Barbers to Carry on Their Trade on Sundays // Lancet. – Volume 173. – Issue 4456 (23 January 1909). – P. 262–263.
87. Prik of Conscience / Ed. by J. H. Morey [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/morey-prik-of-conscience>
88. Promptorium parvulorum / Ed. by A. Way. – London: Camden Society, 1865. – 563 p.
89. Records of the Borough of Nottingham / Ed. by W. H. Stevenson. – Vol. 1. – London: Quaritch, 1882. – 487 p.
90. Religious Pieces in Prose and Verse from R. Thornton's MS. / Ed. by G. G. Perry. Revised and enlarged edition. (Early English Text Society Original Series. – No. 26.) – London: EETS, 1914. – P. 88–91.
91. Richard the Redeless and Mum and the Sothsegger / Ed. by J. M. Dean. – Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 2000 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/dean-richard-the-redeless-and-mum-and-the-sothsegger-mum-and-the-sothsegger>
92. Rolle Richard. Ego Dormio / R. Rolle // Old And Middle English c. 890 – c. 1450. An Anthology / Ed. by E. Treharne. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd,

2010. — P. 620–626.
93. Rolle Richard. *Our Daily Work (A Mirror of Discipline)* // *Ejusdem. The Form of Perfect Living and Other Treatises* / Trans. by G. E. Hobson. — London: Thomas Baker, 1910. — 192 p.
94. Rolle Richard. *The Fire of Love or the Melody of Life and the Mending of Life or Rule of Living* / Ed. by F. M. Comper, trans. by R. Misyn. Second edition. — London: Methuen&Co, 1920. — 278 p.
95. Rossi Joannis Warwicensis *Historia Regum Angliae* / Ed. by T. Hearne. — Oxford: Sheldonian Theatre, 1745. — 230 p.
96. *Rotuli Parliamentorum, ut et petitiones, et placita in Parlamento* / Recensit T. Strachey. — Vol. 3. — London, 1771. — 674 p.
97. Rymer Thomas. *Conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter regis Angliae.* — Vol. III. — Pars. II. — Hague: Neulian, 1740.
98. *Sarum manual (based on materials from c. 1360s)* // *Reading the Middle Ages* / Ed. by B. H. Rosenwein. — Toronto: University of Toronto Press, 2010. — P. 442–444.
99. *Scriptores Rerum Silesiacarum* / Hrsg. von G. A. Stenzel. — Band 3. — Breslau: Josef Max & Komp., 1847. — 435 S.
100. *Sermo XLVII (De vanis muliebris)* // *Sancti Bernardini Senensis Ordinis Seraphici Minorum Opera Omnia. Opera et labore Joannis de la Haye Parisini. Tomus secundus.* — Venetiis: Andrea Poletti, 1745. — P. 278–285.
101. *Six Town Chronicles of England* / Ed. by R. Flenley. — Oxford: Clarendon Press, 1911. — 208 p.
102. *Songs and Carols, Now First Printed, From a Manuscript of the Fifteenth Century* / Ed. by T. Wright. — London: Percy Society, 1847. — 107 p.
103. *Specimens of Old Christmas Carols, Selected from Manuscripts and Printed Books* / Ed. by T. Wright. — London: Percy Society, 1841. — 80 p.
104. *Select Documents of English Constitutional History* / Ed. by G. B. Adams and H. M. Stephens. — London: Macmillan&Co, 1918. — 555 p.
105. *Statutes of Lincoln Cathedral* / Ed. by C. Wordsworth. — Part I: *Liber Niger.* —

- Cambridge: University Press, 1892. – 468 p.
106. Statutes of the Realm / Ed. by T. E. Tomlins and W. E. Taunton. – Vol II. – London: Dawsons of Pall Mall, 1816. – 754 p.
107. Stow, John. A Survey of London, Written in the Year 1598 / Ed. by W. J. Thoms. – London: Whittaker&Co, 1842. – 223 p.
108. Symonye and Covetise, or On the Evil Times of Edward II, line 432 / Ed. by J. M. Dean // Medieval English Political Writings. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 1996 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lib.rochester.edu/camelot/teams/simonfrm.htm>
109. Testamenta Eboracensia. A Selection of Wills from the Registry at York / Ed. by J. Raine. (The Publications of the Surtees Society.) – Parts I–IV. – London: Whittaker&Co et al., 1855–1869.
110. The Assizes of Bread, Beer, & Lucrum Pistoris//Internet Medieval Sourcebook: Fordham University [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://www.fordham.edu/halsall/source/breadbeer.htm>
111. The Ayenbite of Inwit / Trans. by A. J. Wyatt. – London: W. B. Clive&Co., 1889 – 46 pp.
112. The Blacksmiths // Fourteenth Century Prose and Verse / Ed. by K. Sisam. – Oxford: Clarendon Press, 1921. – P. 169–170.
113. The Book of Margery Kempe / Trans. by B. A. Windeatte. – London: Penguin Books, 1985. – 336 p.
114. The Book of Physiognomy // The World of Piers Plowman / Ed. by J. Krochalis and J. E. Peters. (The Middle Ages Series.) – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011. – P. 219–228.
115. The Brut, or The Chronicles of Britain / Ed. by F. W. D. Brie. – London: Early English Text Society, 1906. – 607 p.
116. The Chronicle of Adam of Usk A.D. 1377–1421. Second edition / Ed. and trans. by Sir E. M. Thompson. – London: Henry Frowde, 1904. – 346 p. – P.17–18
117. The Chronicle of Pierre de Langtoft / Ed. by T. Wright. – Vol. 2. – London:

- Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1868. – 487 p.
118. The Coventry Leet Book: Or Mayor's Register, Containing the Records of the City Leet of View of Frankpledge, A.D.1420–1555 / Ed. and trans. by H. D. Harris. – Vol. I. – London: Early English Texts Society, 1907. – 580 p.
119. The Customs of London, Otherwise Called Arnold's Chronicle. – London: Rivington et al., 1811. – 300 p.
120. The Domesday of St. Paul's of the Year M.CC.XX.II; or Registrum De Visitatione Maneriorum Per Robertum Decanum. By William Hale. – London: Camden Society, 1858. – 211 p.
121. The Early English Carols / Ed. by R. L. Greene. – Oxford: Clarendon Press, 1936. – 461 p.
122. The Fabric Rolls of York Minster / Ed. by J. Raine. – York: G. Andrews, 1862. – 378 p.
123. The Four Foes of Mankind // Old And Middle English c. 890 – c. 1450. An Anthology / Ed. by E. Treharne. – Blackwell Publishing Ltd, 2010. – 825 p.
124. The Great Red Book of Bristol / Ed. by E. W. W. Veale. – Vols. 1–5. – Bristol: Bristol Record Society, 1931–1953.
125. The Historical Collections of a Citizen of London in the Fifteenth Century / Ed. by J. Gairdner. (Camden Record Society: Old Series. – Volume 17.) – Camden Society, London, 1876. – 279 p.
126. The Itineraries of William Wey. – London: J. B. Nichols and Sons, 1857. – 164 p.
127. The Itinerary of John Leland in or about the years 1535–1543 / Ed. by L. T. Smith. – Vol. 5. – London: G. Bell, 1910. – 352 p.
128. The Journey of Viscount Ramon de Perellós to Saint Patrick's Purgatory // CELT: The Corpus of Electronic Texts. [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://www.ucc.ie/celt/published/T100079A/text007.html>
129. The Land of Cockayne // Old And Middle English c. 890 – c. 1450. An Anthology / Ed. by E. Treharne. – Blackwell Publishing Ltd, 2010. – 825 p.
130. The Later Middle Ages: A Sourcebook / Ed. by C. P. Collette and H. Garrett-

- Goodyear. – Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011. – 368 p.
131. The Libel of English Policy // Political Poems and Songs Relating to English History, Composed During the Period from the Accession of Edw. III. to that of Richard III / Ed. by T. Wright. – Vol. II. – London: Longman, 1861. – P. 157–204.
132. The Metrical Chronicle of Robert of Gloucester / Ed. by W. A. Wright. – Part I. – London: Eyre and Spottiswoode, 1887. – 494 p.
133. The Mirror of Justices / Ed. and trans. by W. J. Whittaker. (The Publications of the Selden Society. – Volume VII.) – London: Bernard Quaritch, 1895. – 210 p.
134. The Ordinal and Customary of The Abbey of St. Mary York / Ed. by L. McLachlan and J. B. L. Tolhurst. (Henry Bradshaw Society 73.) – Vol. 1. – London: Harrison and Sons, 1936. – 174 p.
135. The Paston Letters. A Selection in Modern Spelling / Ed. by N. Davis. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 288 p.
136. The plague as seen from Rochester (Historia Roffensis) // The Black Death / Ed. and trans. by R. Horrox. – Manchester: Manchester University Press, 1994. – P. 70–73.
137. The Records of the City of Norwich / Ed. by W. Hudson and J. C. Tingey. – Vol. I. – Norwich and London: Jarrold & Sons, 1906. – 456 p.
138. The Romance of Guy of Warwick: the Second or Fifteenth Century Version / Ed. by J. Zupitza. – Oxford: Early English Text Society, 1876.
139. The Stonor Letters and papers 1290–1483 / Ed. by C. L. Kingsford. – Vol. II. – London: Royal Historical Society, 1919. – 532 p.
140. The Travels of Leo of Rozmital through Germany, Flanders, England, France, Spain, Portugal and Italy 1465–1467 / Ed. and trans. by M. Letts. (Hakluyt Society, Second Series. – Vol. CVIII.) – Cambridge: Cambridge University Press, 1957. – 237 p. (epub-версія)
141. The Trials and Joys of Marriage. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2002. – lines 2–3 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/salisbury-trials-and-joys-secular-lyrics#S8>
142. The Vision of William Staunton // Krapp G. P. The Legend of Saint Patrick's

- Purgatory: Its later Literary History / G. P. Krap. – Baltimore: John Murphy, 1900. – P. 58–77.
143. The Works of Sir John Fortescue, Knight, Chief Justice of England and Lord Chancellor to Henry the Sixth / Ed. by T. Fortescue. – Vol. 1. – Part I. – London: Chiswick Press, 1869. – 556 p.
144. Thomae Walsingham, quondam Monachi S. Albani, Historia Anglicana / Ed. by H. T. Riley. – Vol. II (A.D. 1381–1422). – London: Longman et al., 1864. – 535 p.
145. Towns in Medieval England. Selected Sources. (Manchester Medieval Sources Series) / Trans. and annot. by G. Rosser. – Manchester: Manchester University Press, 2016. – 296 p.
146. Tracts and Treatises of John de Wycliffe / Ed. by R. Vaughan. – 332 p. – London: Blackburn and Pardon, 1845. – 332 p.
147. Twenty–Six Political and Other Poems / Ed. by J. Kail. (Early English Text Society Original Series. – No. 124.) – Part I. – London: Kegan Paul et al., 1904. – 209 p.
148. Unwin G. The Gilds and Companies of London / G. Unwin. – London: Methuen&Company, 1904. – 397 p.
149. Vergil Polydore. English History / Ed. by H. Ellis. – Vol. I. – London: Camden Society, 1846. – 324 p.
150. Willelmi Malmesbiriensis Monachi Gesta Regum Anglorum / Recensit T. D. Hardy. – Vol. I. – Londini: Sumptibus Societatis, 1840. – 388 p.
151. Works of Wyclif Hitherto Unpublished. Ed. by F.D. Matthew. – London: Early English Text Society, 1880. – 572 p.
152. Wülker R. Zu “Partanope of Blois” / R. Wülker // Anglia. – Band 112 (1890). – S. 607–620.
153. York Memorandum Book / Ed. by M. Sellers. – Parts 1–2. – Durham – London: Andrews and Co; Bernard Quaritch for Surtees Society, 1912–1915.

Зображальні джерела

Мініатюри манускриптів

Бодлеянська бібліотека (Оксфорд)

- 154. Digby Rolls 4.
- 155. MS. 251.
- 156. MS. 264.
- 157. MS. 421.
- 158. MS. Canon. Misc. 493.
- 159. MS. Lat. liturg. D. 42.
- 160. MS. Laud Miscellanea 570.
- 161. MS. Rawlinson C. 454.
- 162. MS. Rawlinson D. 939.
- 163. MS. Rawlinson D. 1220.
- 164. MS. Rawlinson G.185.

Британська бібліотека (Лондон)

- 165. Additional MS. 12228.
- 166. Additional MS. 42130.
- 167. MS. Douce 276.
- 168. MS. Harley 2278.
- 169. MS. Harley 4375.
- 170. MS. Royal 20 C. VII.

Муниципальна бібліотека Безансона (Франція)

- 171. MS. 865.

Вітражі

- 172. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 023242.
- 173. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 024135.
- 174. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 007186.

Надгробні зображення

- 175. Jenkyn Smith and wife Marion. – Brass in Bury-St.-Edmond's (с. 1480)
- 176. Thomas Hylle. – Brass in New College, Oxford (1468)

177. Priest and Franklin. – Brass in Shottesbrooke (1370).
178. Notary. – Brass in Ipswich (c. 1475)
179. Richard Braunche and two wives. – Brass in Margaret's Church, Lynn, Norfolk (1364).
180. Robert de Paris and wife. – Brass in Hildersham (1408).
181. Richard Torryngton and wife. – Brass in Great Berkhamstead (1356).
182. William Grevel. – Brass in Chipping Camden (1401).
183. John Corp. – Brass in Stock Fleming (1391).
184. Richard Martyn and wife. – Brass in Dartford (1402).
185. John Yonge. – Brass in Chipping Norton (1451).
186. Civilian and Wife. – Brass in Cirencester (1500).

Мізерикордії

(нумерація подається за Інтернет-ресурсом www.misericords.co.uk; літери "N" та "S" позначають північну та південну сторони відповідно)

187. Beverley Minster Misericord NH-21.
188. Chester Cathedral Misericord S-11.
189. Chester Cathedral Misericord SR-22.
190. Chichester Cathedral Misericord N-13.
191. Gloucester Cathedral Misericord S-05.
192. Gloucester Cathedral Misericord S-15.
193. Gloucester Cathedral Misericord S-28.
194. Gloucester Cathedral Misericord S-33.
195. Gloucester Cathedral Misericord S-57.
196. Winchester Cathedral Misericord N-26.
197. Worcester Cathedral Misericord S-03.
198. Worcester Cathedral Misericord S-05.
199. Worcester Cathedral Misericord S-12.
200. Worcester Cathedral Misericord S-14.
201. Worcester Cathedral Misericord S-18.
202. York Minster Misericord N-01.

Графіті

203. Graffiti in Norwich Cathedral.
204. Graffiti in Saint Mary's Church (Beachamwell).
205. Graffiti in Saint Mary's Church (Troston).

Речові джерела

206. British Museum. – AF 2683.
207. British Museum. – AF 2687.
208. British Museum. – AF 2701
209. British Museum. - 1967,1208,8.
210. Victoria and Albert Museum. – M.544-1910.
211. Victoria and Albert Museum. – M.545-1910.

Література

212. Андреев М. Л. Послесловие / М. Л. Андреев // Дживелегов А. К. Творцы итальянского Возрождения: В 2 кн. / Под ред. Р. Хлодовского. – Книга вторая. – Москва: Терра – Книжный Клуб; Республика, 1998. – С. 340–350.
213. Афонюшкина Е. В. Изучение английского средневекового города в отечественной историографии: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.09 "историография, источниковедение и методы исторического исследования" / Афонюшкина Екатерина Васильевна. – Воронеж, 2012. – 21 с.
214. Барт Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры / Р. Барт. – Москва: Изд-во Сабашниковых, 2003. – 512 с.
215. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. 2-е изд. / М. М. Бахтин. – Москва: Художественная литература, 1990. – 543 с.
216. Бильбасов В. А. О документальных источниках хроники Матвея Парижского / В. А. Бильбасов // Университетские известия. – 1867. – №4. – С. 1–25.
217. Блохина И. В. История костюма / И. В. Блохина. – Минск: Харвест, 2009. – 192 с.
218. Богданов И. Унитаз, или Краткая история туалета / И. Богданов. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – 192 с.
219. Богодарова Н. А. Городские мотивы в английской политической поэзии XIV–XV веков / Н. А. Богодарова // Средние века. – Москва, 1982. – Вып. 45. – С. 81–103.
220. Богодарова Н. А. Театр мистерии и город в Англии в XIV – первой половине XV в. (К вопросу о культуре английского средневекового города) / Н. А. Богодарова // Средние века. – Москва, 1975. – Вып. 39. – С. 179–195.

221. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодріяр / [Пер. з фр.] – Львів: Кальварія, 2004. – 376 с.
222. Болонь Ж.- К. История безбрачия и холостяков / Ж.- К. Болонь / [Пер. с фр.] – Москва: Новое литературное обозрение, 2016. – 480 с.
223. Бондаренко И. М. Английский город в средние века. Критическая оценка главнейших теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии / И. М. Бондаренко. – Одесса: "Экономическая" типография, 1904. – 240 с.
224. Брайант А. Эпоха рыцарства в истории Англии / А. Брайант / [Пер. с англ.] – Санкт-Петербург: Издательская группа "Евразия", 2001– 576 с.
225. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. / У 3-х тт. / [Пер. з фр.] – Т. 3: Час світу.– Київ: Основи, 1998. – 623 с.
226. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. У 3-х тт. / [Пер. з фр.] – Т. 1: Структури повсякденності: Можливе й неможливе. – Київ: Основи, 1995. – 536 с.
227. Ван Геннеп А. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. Ван Геннеп. – Москва: Издательская фирма "Восточная литература", 1997. – 196 с.
228. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 3. Человек внутри городских стен: повседневность и коллизии городской жизни. – Москва: Наука, 2000. – 378 с.
229. Грин Дж. Р. История английского народа: В 2 т. / Дж. Р. Грин. – Т. 1. – Минск: МФЦП, 2007 – 720 с.
230. Гуревич А. Я. Индивид и социум на средневековом Западе / А. Я. Гуревич. (Серия "Становление Европы".) – Санкт-Петербург: Александрия, 2009. – 492 с.
231. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа "Анналов" / А. Я. Гуревич. – Москва: Индрик, 1993. – 328 с.
232. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – Москва: "Искусство", 1972. – 285 с.

233. Гусарова Т. П. Город и ландшафт / Т. П. Гусарова // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 1: Феномен средневекового урбанизма. – Москва: Наука, 1999. – С. 140–161.
234. Гутнова Е. В. Роль бюргерства в формировании сословных монархий в Западной Европе // Е. В. Гутнова // Социальная природа средневекового бюргерства XIII–XVII вв. / Отв. ред. А. Н. Чистозвонов. – Москва: Наука, 1979. – С. 50–88.
235. Даркевич В. П. Народная культура средневековья. Светская праздничная жизнь в искусстве IX–XVI вв. Изд. 2–е, дополн. / В. П. Даркевич. – Москва: Индрик, 2006. – 432 с.
236. Даркевич В. П. Народная культура средневековья: Пародия в литературе и искусстве IX–XVI ст. Изд. 2–е, дополн. / В. П. Даркевич. – Москва: ИТИ Технологии, 2004. – 326 с.
237. Дживелегов А. К. Средневековые города Западной Европы / А. К. Дживелегов. – Москва: Книжная находка, 2002. – 304 с.
238. Дуглас М. Чистота и опасность: Анализ представлений об осквернении и табу / Под ред. Р. Громовой и С. Баньковской ([пер. с англ.]) – Москва: КАНОН–пресс–Ц; Кучково поле, 2000. – 288 с.
239. Дэниел К. Англия. История страны / К. Дэниэл. – Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2008. – 480 с.
240. Дюби Ж. Европа в средние века / Ж. Дюби / [Пер с фр.] – Москва: Полиграмма, 1994. – 316 с.
241. Дюби Ф., Бартелеми Д., Браунштайн Ф. История частной жизни / Ф. Дюби, Д. Бартелеми, Ф. Браунштайн / [Пер. с фр.] – Т. 2: Европа от феодализма до Ренессанса. – Москва: Новое литературное обозрение, 2017. – 784 с.
242. Дятлов В. О. "Старий" європейський міський республіканізм в епоху раннього Модерну (XVI – XVII ст.) / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2005. – №1. – С. 86–92.
243. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів:

- ПАИС, 2007. – 312 с.
244. Зиммель Г. Мода // Г. Зиммель. Избранное. – Том второй: Созерцание жизни. – Москва: Юристъ, 1996. – С. 266–291.
245. Золотов В. И. "Маленькая книжечка об английской политике" как памятник общественной мысли Англии XV века / В. И. Золотов // *The Libelle of Englyshe Polycye*. Маленькая книжечка об английской политике / [Пер. со среднеангл.]. – Брянск: Курсив, 2012. – С. 5–37.
246. История Великобритании / Под ред. Кеннета Моргана / [Пер. с англ.] – Москва: Весь Мир, 2008 – 680 с.
247. История частной жизни / Под ред. Ф. Арьеса и Ж. Дюби. (Серия "Культура повседневности".) – Т. 2: От феодализма до Ренессанса / Под ред. Ж. Дюби / [Пер. с фр.] – Москва: Новое литературное обозрение, 2015. – 84 с.
248. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера / [Пер. з нім.] – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
249. Квеннелл М., Квеннелл Ч. Повседневная жизнь Англии во времена англосаксов, викингов и норманнов / М. Квеннелл, Ч. Квеннелл. – Москва: Евразия, 2002 – 345 с.
250. Келли Ф., Швабе Р. История костюма и доспехов / Ф. Келли, Р. Швабе / [Пер. с англ.] – Москва: Центрполиграф, 2008. – 216 с.
251. Кириллова А. А. Завещание как источник по истории средневекового английского города XIV–XV вв. / А. А. Кириллова // Из истории западноевропейского средневековья. – Москва: Издательство Московского государственного педагогического института, 1972. – С. 21–43.
252. Кириллова А. А. Социально–психологическая характеристика английского купечества в XV–XVI вв. / А.А. Кириллова // Генезис капитализма в позднее средневековье в Англии и Германии. – Москва: Издательство Московского педагогического государственного института, 1979. – С. 3–31.

253. Кожин В. Происхождение романа: Теоретико–исторический очерк. / В. Кожин. – Москва: Советский писатель, 1963. – 440 с.
254. Колесник І. Українська історіографія: Концептуальна історія / І. Колесник. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.
255. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 174–184.
256. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / Ж. Ле Гофф / [Пер с фр.] (Серія "Великие цивилизации".) – Екатеринбург: У–Фактория, 2005. – 560 с.
257. Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Бесіди з Анушкою Васак / Е. Ле Руа Ладюрі / [Пер. з фр.] – Київ: Ніка–Центр, 2009. – 144 с.
258. Левицкий Я. А. Города и городское ремесло в Англии X–XII в. / Я. А. Левицкий. – Москва: АН СССР, 1960. – 304 с.
259. Лиман С. І. Англійська середньовічна історія та історіографія в працях медієвістів України XIX ст. / С. І. Лиман // Вісник Харк. держ. акад. культури. – Харків, 2004. – Вип. 12–13. – С. 43–53.
260. Лиман С. І. Історія середньовічного міста в працях медієвістів України в 1805–1880–ті роки / С. І. Лиман // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія "Історія". – 2003. – №9. – С. 201–209.
261. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880–х гг.). Монография / С. И. Лиман. – Харьков: Харьковская государственная академия культуры, 2009. – 688 с.
262. Люблинская А. Д. Источниковедение истории средних веков / А. Д. Люблинская. – Ленинград: ЛГУ, 1955. – 492 с.
263. Мажуга В. И. Культурные идеалы античности в средневековой Европе. Город как их символ / В. И. Мажуга // Городская культура средневековья и начало Нового времени. – Москва: Наука, 1986. – С. 236–277.

264. Манхейм К. Идеология и утопия // Его же. Диагноз нашего времени / [Пер. с нем. и англ.] – Москва: Юристъ, 1994. – 693 с.
265. Матюнина Д. С. История интерьера / Д. С. Матюнина. – Москва: Академический Проект; Культура, 2008. – 581 с.
266. Мосолкина Т. В. Изучение английского города в отечественной медиевистике / Т. В. Мосолкина // Историографический сборник: межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 2001. – Вып. 19. – С. 91–99.
267. Оболенська І. І. Перукарське мистецтво в історії моди / І. І. Оболенська. – Київ: Видавець Карпенко В. М., 2012. – 348 с.
268. Общественная жизнь Англии от воцарения Эдуарда I до смерти Генриха VII. Издание Г. Д. Трайля. – Т. 2.: От воцарения Эдуарда I до смерти Генриха VII / [Пер. с англ.] – Москва: Типо-литография В. Рихтер, 1897.
269. Охріменко О. С. Повсякденне життя міст Англії XI–XIII ст. : дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / Охріменко О. С.– Київ, 2016. – 293 с.
270. Петрушевский Д. М. Рабочее законодательство Эдуарда III / Д. М. Петрушевский // Университетские известия. – 1889. – №12. – С. 1–43.
271. Петрушевский Д. М. Восстание Уота Тайлера / Д. М. Петрушевский. – Санкт-Петербург: Типография Балашева, 1897. – Ч. 1. – 384 с.
272. Петрушенко Л. А. Повседневная жизнь средневековой Европы. (Живая история: Повседневная жизнь человечества.) / Л. А. Петрушенко. – Москва: Молодая гвардия, 2012. – 368 с.
273. Потехина И. П. Relatio relationis causa: повседневная жизнь средневековья глазами философа Леонида Петрушенко / И. П. Потехина // Историческая экспертиза. – 2015. – №2(3). – С. 179–191.
274. Праздников А. Г. Английский город XIV–XV веков: социальная структура и менталитет. Монография. (Серия "Этнокультурное наследие

- стран и регионов". – Том 6.) / А. Г. Праздников. – Киров: Старая Вятка, 2007. – 219 с.
275. Репина Л. П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV века / Л. П. Репина. – Москва: Наука, 1979. – 323 с.
276. Репина Л. П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л. П. Репина. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 352 с.
277. Репина Л. П., Петрова М. С. Интеллектуальные традиции античности и средних веков: исследования и переводы / Л. П. Репина, М. С. Петрова. – Москва: Кругъ, 2010. – 736 с.
278. Скалацька О. В. Теорія трьох одягів Р. Барта: філософський вимір / О. В. Скалацька // Науковий вісник. Серія "Філософія". – Харків, ХНПУ, 2015. – Вип. 44. – С. 137–147.
279. Сыромятникова И. С. История прически / И. С. Сыромятникова. – Москва: "РИПОЛ Классик", 2008. – 304 с.
280. Тимошенко Л. Міське право України на тлі жанрово–стилістичного "безправ'я" / Л. Тимошенко // Український гуманітарний огляд. – Випуск 9 (2003). – С. 151–163.
281. Тревельян Дж. М. История Англии: от Чосера до королевы Виктории / Дж. М. Тревельян / [Пер. с англ.] – Смоленск: Русич, 2007 – 624 с.
282. Вюллер Т. Що таке час / Т. Вюллер / [Пер. з норв.] – Київ: Ніка–Центр; Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2018. – 158 с.
283. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – Москва: АСТ, 2010. – 704 с.
284. Фукс Э. Ренессанс. Буйство плоти / Э. Фукс. Всеобщая история нравов народов мира. – Москва: Эксмо, 2008. – 832 с.
285. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга. – Москва: Наука, 1988. – 539 с.

286. Холландер Э. Взгляд сквозь одежду / Э. Холландер. – Москва: Новое литературное обозрение, 2015. – 571 с.
287. Чередниченко А. В. Национализм в среде английского купечества XV века (на материале "Маленькой книжечки об английской политике") / А. В. Чередниченко // Журнал Белорусского государственного университета: Серия "История". – 2017. – Вып. 2. – С. 62–68.
288. Чередніченко О. В. Госпіталі в містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Актуальні проблеми сучасної науки: тези доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції (Санкт-Петербург – Астана – Київ – Вена), 28 квітня 2016, 1т. / Міжнародний науковий центр, 2016. – С. 25–28.
289. Чередніченко О. В. Діяльність центральної та місцевої влади з поліпшення санітарно-гігієнічного стану міст Англії в XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2017 – Випуск 119 (4). – С. 137–141.
290. Чередніченко О. Житло англійських міщан XIV–XV ст. / О. Чередніченко // Шевченківська весна–2017 : історія : матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), Є. В. Шатілов (відп. редактор). – Київ, 2017. – С. 217–221.
291. Чередніченко О. В. Житлові умови в англійському місті XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 48 (2017). – С. 275–278.
292. Чередніченко О. В. Їжа та питво англійських міщан XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 65–67.
293. Чередніченко О. В. "Книжечка англійської політики" як джерело для дослідження формування національної свідомості англійських купців XV ст. // Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження

- М. С. Грушевського): матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – Київ, 2016. – С. 191–195.
294. Чередніченко О. В. Міський мур у просторі англійського пізньосередньовічного міста / О. В. Чередніченко // Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 21–22 квітня 2017 року). – У 3-х частинах. – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2017. – Ч. 2. — С. 30–31.
295. Чередніченко О. В. Одяг і зовнішній вигляд англійського бюргера XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 105–108.
296. Чередніченко О. В. Питні заклади в містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Часопис української історії. – Вип. 32 (2015). – С. 45–51.
297. Чередніченко О. В. Раціон харчування англійських міщан XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Схід. Серія "Історичні науки". – 2016. – №2 (142): березень–квітень. – С. 65–70.
298. Чередніченко О. В. Соціальна конфліктність в англійських містах XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 51. – С. 127–133.
299. Чередніченко О. В. Соціальний маргінес англійських міст XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Перспективи розвитку сучасної науки" (м. Чернігів, 06–07 травня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 9–12.
300. Чередніченко О. В. Шинки у містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих

- учених "Дні науки історичного факультету" / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), доц. А. О. Руккас (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – Київ: Логос, 2015. – С. 389–392.
301. Чернова Л. Н. Под сенью Святого Павла: деловой мир Лондона XIV–XVI вв.: Монография / Л. Н. Чернова. (Mediaevalia.) – Москва – Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 366 с.
302. Чернова Л. Н. Правящая элита Лондона XIV–XVI веков: механизм властвования, социальная идентичность, частная жизнь / Л. Н. Чернова. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2011. – 508 с.
303. Штокмар В. В. История Англии в средние века / В. В. Штокмар. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – 203 с.
304. Экерч А. Р. На исходе дня: История ночи / А. Р. Экерч / [Пер. с англ.] – Санкт-Петербург: Азбука, 2010. – 512 с.
305. Эксле О. Г. Действительность и знание: очерки социальной истории Средневековья / О. Г. Эксле / [Пер. с нем.] – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – 357 с.
306. Яброва М. М. Зарождение раннекапиталистических отношений в английском городе (Лондон XIV – начала XVI века) / М. М. Яброва. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1983. – 228 с.
307. Ястребицкая А. Л. Западная Европа XI–XIII веков. Эпоха. Быт. Костюм / А. Л. Ястребицкая. – Москва: "Искусство", 1978. – 176 с.
308. A Century of British Medieval Studies / Ed. by A. Deyermond. – Oxford: Oxford University Press; British Academy, 2007. – 824 p.
309. A Social History of England, 1200–1500 / Ed. by R. Horrox and M. Ormrod. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 514 p.
310. Althoff G. Die Macht der Rituale: Symbolik und Herrschaft im Mittelalter / G. Althoff. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013. – 256 S.
311. Appleford A. The Good Death of Richard Whittington: Corpse and Corporation / A. Appleford // The Ends of The Body: Identity and Community in Medieval Culture / Ed. by S.Z.Akbari and J.Ross. – Toronto: University of

- Toronto Press, 2013. – P. 86–106.
312. Ariès P. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* / P. Ariès / Trans. by R. Baldick. – London: Penguin Books, 1962. – 414 p.
313. Armstrong J. A. *Nations Before Nationalism* / J. A. Armstrong. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982. – 410 p.
314. Ashdown-Hill J. *Private Life of Edward IV* / J. Ashdown-Hill. – Stroud: Amberley Publishing, 2016. – 304 p.
315. Aspers P., Godard F. *Sociology of Fashion* / P. Aspers., F. Godard // *Annual Review of Sociology*. – Volume 39 (2013). – P. 172–192.
316. Astil G. *Archaeology and the late-medieval urban decline* / G. Astil // *Towns in decline, AD 100–1600* / Ed. by T. R. Slater. – Aldershot: Ashgate, 2000. – P. 214–234.
317. Ayers B. *Understanding the Urban Environment: Archaeological Approaches to Medieval Norwich* / B. Ayers // *Medieval East Anglia* / Ed. by C. Harper-Bill. – Woodbridge: The Boydell Press, 2005. – 331 p.
318. Backman C. R. *The Worlds of Medieval Europe* / C. R. Backman. – New York – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 467 p.
319. Baldwin F. E. *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England. A Dissertation* / F. E. Baldwin. – Baltimore: John Hopkins Press, 1923. – 282 p.
320. Barron C. M. *London in the Late Middle Ages: Government and People, 1200–1500* / C. M. Barron. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 472 p.
321. Barron C. M. *Telling the Time in Chaucer's London* / C. M. Barron // "A Verray Parfit Praktisour": *Essays Presented to Carole Rawcliffe* / Ed. by L. Clark and E. Danbury. – Woodbridge: Boydell Press, 2017. – P. 141–151.
322. Bayliss A. *Bells and Bellringing* / A. Bayliss // *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Anglo-Saxon England* / Ed. by M. Lapidge, J. Blaire, S. Keynes and D. Scragg. Second edition. – Oxford: Wiley Blackwell, 2014. – P. 63.
323. Beaune C. *Vers un État–nation* / C. Beaune // *Les XI^{Ve} et X^{Ve} siècles,*

- crises et genèses / Sous la direction de J. Favier. (Peuple et civilisations.) – Paris: Presses Universitaires de France, 1996. – P. 15–126.
324. Beeson C. F. C. English Church Clocks 1280–1850. Second edition / C. F. C. Beeson. – Ashford: Brant Wright Associates Ltd., 1977. – 172 p.
325. Benedito F. S. The Treatment of Sex Phrasology in the 2nd Edition of the OED / F. S. Beneditto // Revista Española de Lingüística Aplicada / Spanish Journal of Applied Linguistics. – Vol. 14 (2000–2001). – P. 381–400.
326. Benhamou R. The Restraint of Excessive Apparel: England 1337–1604 / R. Benhamou // Dress. – Volume 15 (1989). – P. 27–38.
327. Benneth J. W. Ale, Beer, and Brewsters in England: Women's Work in a Changing World, 1300–1600 / J. Benneth. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 260 p.
328. Bennett J. W. The Mediaeval Loveday / J. W. Bennett // Speculum. – Vol. 33. – No. 3 (July 1958). – P. 351–370.
329. Bonfield C. The First Instrument of Medicine: Diet and Regimens of Health in Late Medieval England / C. Bonfield // "A Verray Parfit Praktisour": Essays Presented to Carole Rawcliffe. / Ed. by L. Clark and E. Danbury. – Woodbridge: Boydell Press, 2017. – P. 99–119.
330. Boucheron P. Espace public et lieux publics: approches en histoire urbaine / P. Boucheron // L'espace public au Moyen Âge: Débats autour de Jürgen Habermas / Sous la direction de Patrick Boucheron et Nicolas Offenstadt. (Le Noeud Gordien.) – Paris: Presses Universitaires de France, 2011. – P. 99–117.
331. Boyd S. C. The Early Development of Nationality / S. C. Boyd // Nationalism in the Middle Ages / Ed. by C. L. Tipton. – New York – London: Holt, Rinehart and Winston, 1972. – P. 42–43.
332. Brears P. Cooking and Dining in Medieval England / P. Brears – Blackawton: Prospect Books, 2012. – 557 p.
333. Breisach E. Historiography: Ancient, Medieval, and Modern. 3rd edition / E. Breisach. – Chicago: The University of Chicago Press, 2007. – 656 p.

334. Brennan G. *Patriotism, Power and Print: National Consciousness in Tudor England* / G. Brennan. – Cambridge: James Clarke, 2003. – 160 p.
335. Brewer T. *The Memoir of Life and Times of John Carpenter* / T. Brewer. – London: Arthur Taylor, 1856. – 184 p.
336. Brimblecombe P. *Attitudes and Responses Towards Air Pollution in Medieval England* / P. Brimblecombe // *Air Pollution Control Association Journal*. – Volume 26 (1976). – Issue 10. – P. 941–945.
337. Brimblecombe P. *Early Urban Climate and Atmosphere* / P. Brimblecombe // *Environmental Archaeology in the Urban Context* / Ed. by A. R. Hall and H. K. Kenward. (Council for British Archaeology Research Report 43.) – London: Council for British Archaeology, 1982. – P. 10–25.
338. Britnell R. *The Black Death in English towns* / R. Britnell // *Urban History*. – Volume 21. – Issue 02 (October 1994). – P. 195–210.
339. Britnell R. *Town Life* / R. Britnell // *A Social History of England, 1200–1500* / Ed. by R. Horrox and M. Ormrod. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 134–178.
340. Britnell R. *York under the Yorkists* / R. Britnell // *Daily Life in the Late Middle Ages*. – Stroud: Sutton Publishing, 1998. – P. 175–194.
341. Britnell R.H. *The Commercialisation of English Society*. Second edition. (Manchester Medieval Studies.) / R. H. Britnell. – Manchester: Manchester University Press, 1996. – 281 p.
342. Brodt B. *Städte ohne Mauern: Stadtentwicklung in East Anglia im 14. Jahrhundert*. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London. – Band 44.) / B. Brodt. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1997. – 400 S.
343. Brown R. A. *King Edward's Clocks* / R. A. Brown // *The Antiquaries Journal*. – Vol. 39 (1959). – Nos. 3–4. – P. 283–286.
344. Butterfield A. *The Familiar Enemy: Chaucer, Language, and Nation in the Hundred Years War* / A. Butterfield. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 444 p.
345. Campbell M. *An Introduction to Medieval Enamels* / M. Campbell. –

- London: Her Majesty's Stationery Office, 1983. – 48 p.
346. Carrel H. Food, drink and public order in the London Liber Albus / H. Carrel // *Urban History*. — Vol. 33 (2006). — P. 176—194.
347. Champion M. Medieval Graffiti: The Lost Voices of England's Churches / M. Champion. – London: Ebury Press, 2015. – 272 p.
348. Cheney C. R. Rules for the Observance of Feast-Days in Medieval England / C. R. Cheney // *Bulletin of the Historical Research*. – Vol. XXXIV. – No. 90 (November 1961). – P. 117–147.
349. Clark D. The Shop within?: An Analysis of the Architectural Evidence for Medieval Shops / D. Clark // *Architectural History*. – Vol. 43 (2000). – P. 58–87.
350. Clark P. I mutamenti ambientali nelle città inglesi: XIV–XVIII secolo / P. Clark // *Storia urbana: rivista di studi sulle trasformazioni della città e del territorio in età moderna*. – Vol. 112 (2006). – Fasc. 3. – P. 65–83.
351. Classen C., Howes D., Synnott A. *Aroma: The Cultural History of Smell* / C. Classen, D. Howes, A. Synnot. – London – New York: Routledge, 1994. – 248 p.
352. Clock // *Oxford English Dictionary* [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://www.oed.com/view/Entry/34516>
353. Cohn S. K. *Popular Protest in Late Medieval English Towns* / S. K. Cohn. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 375 p.
354. Compton-Reeves A. *Pleasures and Pastimes in Medieval England* / A. Compton-Reeves. – Stroud: Alan Sutton Publishing Limited, 1995. – 228 p.
355. Crassons K. "The workman is worth his mede": poverty, labour, and charity in the sermon of William Taylor / K. Crassons // *The New Middle Ages at Work: Practicing Labor in Late Medieval England* / Ed. by K. Robertson and M. Uebel. (New Middle Ages Series.) – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – P. 67–90.
356. Crosby A. W. *The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250–1600* / A. W. Crosby. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. –

- 262 p.
357. Deering C. L. Cluster and Clash? Everyday Space and the Butchers of Late Medieval Winchester, c.1360–1420 (Ph.D. thesis) / C. L. Deering. – Liverpool: University of Liverpool, 2014. – 300 p.
358. Derek J. De Solla Price. On the Origin of Clockwork, Perpetual Motion Devices and the Compass // Contributions from the Museum of History and Technology. – Bulletin 218 (1959). – P. 81–112 [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://ia600503.us.archive.org/26/items/ontheoriginofclo30001gut/30001-8.txt>
359. Dinshaw C. Getting Medieval: Sexualities and Communities, Pre- and Postmodern / C. Dinshaw. – Durham – London: Duke University Press, 1999. – 360 p.
360. Duby G. Art and Society in the Middle Ages / G. Duby / Trans. by J. Birrell. – Cambridge: Polity Press, 2000. – 119 p.
361. Duby G. Ideologies in social history // Constructing the Past: Essays on Historical Methodology. Ed. by J. Le Goff and P. Nora. – Cambridge: Cambridge University Press; Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1985. – P. 151–165.
362. Duby G. The Three Orders: The Feudal Society Imagined / G. Duby / Trans. by A. Goldhammer. – Chicago: The University of Chicago Press, 1981. – 382 p.
363. Dyer C. Everyday Life in Medieval England / C. Dyer. – London: Hambledon Press, 2000. – 336 p.
364. Dyer C. Standards of living in the later Middle Ages: Social change in England c. 1200–1500. Revised edition / C. Dyer. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 337 p.
365. Eames P. Furniture in England, France and the Netherlands from the Twelfth to the Fifteenth Century / P. Eames. (=Furniture History. – Vol. 13.) – Leeds: Maney, 1977. – 303 p.
366. Ekwall E. Street Names of the City of London / E. Ekwall. – London:

- Clarendon Press, 1954. – 334 p.
367. Ekwall E. *Studies in the Population of Medieval London* / E. Ekwall. – Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1956. – 209 p.
368. Foord A. S. *Springs, Streams, and Spas of London* / A. S. Foord. – London: T. W. Unwin, 1910. – 352 p.
369. Fulton H. *The Outside Within: Medieval Chester and North Wales as a Social Space* / H. Fulton // *Mapping the Medieval City: Space, Place and Identity in Chester c. 1200–1600* / Ed. by C. A. M. Clarke. – Cardiff: University of Wales Press, 2011. – P. 149–168.
370. Galbraith V. H. *Nationality and Language in Medieval England* / V. H. Galbraith // *Transactions of the Royal Historical Society (Fourth Series)*. – Vol. 23 (1941). – P. 113–128.
371. Giles K. *Vernacular Housing in the North: the case of England* / K. Giles // *The Archaeology of Medieval Europe* / Ed. by M. Carver and J. Klápšte. – Vol. 2: *Twelfth to Sixteenth Centuries*. (Acta Jutlandica: Humanities Series. – 2011 / 9.) – Aarhus: Aarhus University Press, 2011. – P. 159–175.
372. Goldberg P. J. P. *Medieval England: A Social History 1250–1550* / P. J. P. Goldberg. – London, Hodder Arnold, 2004. – 352 p.
373. Greenfeld L. *Nationalism: Five Roads to Modernity* / L. Greenfeld. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992. – 581 p.
374. Grierson P. *English Linear Measures: An Essay in Origin* / P. Grierson. – Reading: University of Reading, 1972. – 37 p.
375. Haines H. *A Manual of Monumental Brasses* / H. Heines. – Oxford – London: J. H. and Jas. Parker, 1861. – 286 p.
376. Hanawalt B. A. *Growing Up in Medieval London: The Experience of Childhood in History* / B. A. Hanawalt. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 232 p.
377. Hanham A. *The Celys and Their World: An English Merchant Family of the Fifteenth Century* / A. Hanham. – New York: Cambridge University Press, 1985. – 472 p.

378. Hardwick P. *English Medieval Misericords: The Margins of Meaning* / P. Hardwick. – Woodbridge: The Boydell Press, 2011. – 298 p.
379. Haren M. *Sin and Society in Fourteenth-Century England: A Study of the Memoriale Presbiterorum* / M. Haren. – Oxford: Clarendon Press, 2000. – 254 p.
380. Harvey B. *Work and Festa Ferianda in Medieval England* / B. Harvey // *Journal of Ecclesiastical History*. – Vol. 23. – Issue 4 (October 1972). – P. 289–308.
381. Hastings A. *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism* / A. Hastings. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 352 p.
382. Heaney M. *The Earliest Reference to the Morris Dance?* / M. Heaney // *Folk Music Journal*. – Vol. 8. – No. 4 (2004). – P. 513–515.
383. Heffernan. T. J. *A Middle English Poem on Lovedays* / T. J. Heffernan // *The Chaucer Review*. – Vol. 10. – No. 2 (Fall 1975). – P. 172–185.
384. Heng G. *The Romance of England: Richard Coer de Lyon, Saracens, Jews, and the Politics of Race and Nation* / G. Heng // *The Postcolonial Middle Ages* / Ed. by J. J. Cohen. (The New Middle Ages Series.) – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000. – P. 135–171.
385. Herrmann P. *Les lieues et les milles utilisées depuis le Moyen Age* / P. Herrmann // *Mediaevistik*. – Band 26 (2013). – S. 31–56.
386. Hervé M. *Mentalités médiévales (XI–XVe siècle)* / M. Hervé. (Nouvelle Clio. L'histoire et ses problèmes.) – Tome 1. – Paris: Presses Universitaires de France, 1996. – 516 p.
387. Hilton R. H. *English and French towns in feudal society: a comparative study* / R. H. Hilton. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 192 p.
388. Hindle P. *Medieval Town Plans* / P. Hindle. – Oxford: Shire Publications Ltd, 1990. – 64 p.
389. Hinton D. A. *Archaeology, Economy and Society: England From the Fifth to The Fifteenth Century* / D. A. Hinton. – London – New York: Routledge, 1990.

- 245 p.
390. Hirschi C. *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany* / C. Hirschi. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 253 p.
391. Hole C. *English Sports and Pastimes* / C. Hole. – London: Batsford, 1949. – 593 p.
392. Holt R. *Medieval England's Water-Related Technologies* / R. Holt // *Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource Use* / Ed. by P. Squatriti (*Technology and change in history*; Vol. 3). – Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000. – P. 51–100.
393. Hope A. *Londoners' Larder: English Cuisine from Chaucer to the Present* / A. Hope. – Edinburgh: Mainstream, 1990. – 232 p.
394. Howgrave-Graham R. P. *Some Clocks and Jacks, with Notes on the History of Horology* / R. P. Howgrave-Graham // *Archeologia: Or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*. – Vol. 77 (1928). – P. 257–312.
395. Huntington E., Visher S. S. *Climatic Changes: Their Nature And Causes* / E. Huntington, S. S. Visher. – London – New Haven: Oxford University Press – Yale University Press, 1922. – 329 p.
396. Kaiser J. B. *The Comprachicos* / J. B. Kaiser // *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*. – Vol. 4. – No. 2 (July 1913). – P. 247–264.
397. Kappeler A. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten* / A. Kappeler. – Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2012. – 395 S.
398. Keene D. *Issues of water in London to c. 1300* / D. Keene // *Urban History*. – Volume 28. – Issue 02 (August 2001). – P. 161–179.
399. Keene D. *Rubbish in Medieval Towns* / D. Keene // *Environmental Archaeology in the Urban Context* / Ed. by A. R. Hall and H. K. Kenward. (*Council for British Archaeology Research Report 43.*) – London: Council for British Archaeology, 1982. – P. 26–30.

400. Keene D. *The Survey of Medieval Winchester* / D. Keene. – Vols. 1–2. – Oxford: Oxford University Press, 1985. – 1490 p.
401. Kochuthara S. G. *The Concept of Sexual Pleasure in the Catholic Moral Tradition. (Tesi Gregoriana: Serie Theologia. – No. 152.)* / S. G. Kochuthara. – Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana, 2007. – 508 p.
402. Kocka J. *Arbeit als Problem der europäischen Geschichte* / J. Kocka // *Die Rolle der Arbeit in verschiedenen Epochen und Kulturen* / Hrsg. von Manfred Bierwisch. (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. – Berichte und Abhandlungen. – Sonderband 9.). – Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2003. – S. 77–92.
403. Kohn H. *Nationalism: Its Meaning and History* / H. Kohn. – Princeton: Van Nostrand, 1955. – 192 p.
404. Kümin B. *The Communal Age in Western Europe, c. 1100–1800: Towns, Villages and Parishes in Pre-Modern Society* / B. Kümin. (Studies in European History Series.) – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. – 168 p.
405. Landes D. S. *Revolution in Time. Revised and enlarged edition* / D. S. Landes. – Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2000. – 518 p.
406. Laughton J. *Life in a Late Medieval City: Chester 1275–1520* / J. Laughton. – Oxford: Oxbow Books, 2008. – 260 p.
407. Laughton J. *Mapping the Migrants: Welsh, Manx and Irish Settlers in Fifteenth-Century Chester* / J. Laughton // *Mapping the Medieval City: Space, Place and Identity in Chester c. 1200–1600* / Ed. by C. A. M. Clarke. – Cardiff: University of Wales Press, 2011. – P. 169–183.
408. Le Couteur J. D. *English Medieval Painted Glass* / J. D. Le Couteur. – London, 1926. – 146 p.
409. Lefebvre H. *The Production of Space* / H. Lefebvre. Trans. by D. Nicholson-Smith. – Oxford: Blackwell, 1991. – 464 p.
410. Lis C., Soly H. *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-Industrial Europe* / C. Lis, H. Soly (Studies in Global Social History. – Volume

- 10.) – Leiden: Brill, 2012. – 664 p.
411. Lockwood M., Owens M., Hawkins E., Jones G.S., Usoshkin I. Frost fairs, sunspots and the Little Ice Age / M. Lockwood, M. Owens, E. Hawkins, G. S. Jones, I. Usoshkin // *Astronomy and Geophysics*. – Vol. 58. – No. 2 (April 2017). – P. 17–23.
412. Lüttenberg T. Sempre un passo indietro rispetto alla moda: leggi suntuarie in Inghilterra dal Medioevo all’inizio del XVII secolo / T. Lüttenberg // *Disciplinare il lusso: la legislazione suntuaria in Italia e in Europa tra Medioevo ed età moderna*. / A cura di A. Campanini, M. G. Muzzarelli. – Roma: Carocci, 2003. – P. 145–160.
413. Magnusson R. J. The Water Technology in the Middle Ages: Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire / R. J. Magnusson. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. – 238 p.
414. Marks R. Stained Glass in England during the Middle Ages / R. Marks. – London: Routledge, 1993. – 301 p.
415. Martindale A. The Child in the Picture: A Medieval Perspective / A. Martindale // *Studies in Church History*. – Vol. 31 (1994) (=The Church and Childhood). – P. 197–232.
416. McCall A. Medieval Underworld / A. McCall. – New York: Barnes&Noble, 1993. – 319 p.
417. McIntosh M. K. Controlling Misbehavior in England, 1370–1600 / M. K. McIntosh. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 289 p.
418. McLean T. Medieval English Gardens / T. McLean. – New York: Dover Publications, 2014 – 320 p.
419. Mclean T. The English at Play in the Middle Ages / T. Maclean. – Windsor: The Kensal Press, 1985. – 210 p.
420. Medieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England / Ed. by M. Kowaleski and P. J. P. Goldberg. – Cambridge: Cambridge University, 2008. – 317 p.
421. Middle English Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://quod.lib.umich.edu/cgi/m/mec/med->

[idx?type=byte&byte=94282408&egdisplay=open&egs=94310195](http://quod.lib.umich.edu/cgi/m/mec/med-idx?type=byte&byte=94282408&egdisplay=open&egs=94310195)

422. Miller E., Hatcher J. *Medieval England: Towns, Commerce and Crafts, 1086–1348* / E. Miller, J. Hatcher. – London – New York: Longman, 1995. – 469 p.
423. Minois G. *Histoire de la solitude et des solitaires* / G. Minois. – Paris: Fayard, 2013. – 576 p. (epub–версія).
424. Mitterauer M., Sieder R. *The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present* / M. Mitterauer, R. Sieder / Trans. by K. Oosterveen and M. Hörzinger. – Oxford: Basil Blackwell, 1982. – 235 p.
425. Mollat M. *The Poor in the Middle Ages: An Essay in Social History* / Trans. by A. Goldhammer. – New Haven: Yale University Press, 1986. – 336 p.
426. Mortimer I. *The Time Traveler's Guide to Medieval England: A Handbook for Visitors to the Fourteenth Century* / I. Mortimer. – London: Touchstone, 2009. – 352 p.
427. Neelakantappa T. *Inns and Taverns* / T. Neelakantappa // *Medieval Folklore: A Guide to Myths, Legends, Tales, Beliefs and Customs* / Ed. by C. Lindahl, J. McNamara and J. Lindow. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 211–212.
428. Nicholas D. *The Later Medieval City, 1300–1500* / D. Nicholas. – London – New York: Longman, 1997. – 430 p.
429. Nicolas N. H. *A History of the Royal Navy* / N. H. Nicolas. – Vol. II. – London, 1847. – 534 p.
430. North J. D. *God's Clockmaker: Richard Wallingford and the Invention of Time* / J. D. North. – London: Bloomsbury Publishing, 2005. – 441 p.
431. North J. D. *Monasticism and the First Mechanical Clocks* / J. D. North // *The Study of Time II: Proceedings of the Second Conference of the International Society for the Study of Time (Lake Yamanaka – Japan)* / Ed. by J. T. Fraser and N. Lawrence. – New York – Heidelberg – Berlin: Springer-Verlag, 1975. – P. 381–398.

432. Ogilvie S. *Institutions and European Trade: Merchants Guilds, 1000–1800* / S. Ogilvie. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 267 p.
433. O'Neill Y.V. *Chaucer and Medicine* / Y.V. O'Neil // *Journal of American Medical Association*. – Vol. 208. – No. 1 (April 1969). – P. 78–82.
434. Orme N. *Medieval Children* / N. Orme. – New Haven – London: Yale University Press, 2001. – 387 p.
435. Ottaway P. *Archaeology in British Towns: From the Emperor Claudius to the Black Death* / P. Ottaway. – London: Routledge, 1992. – 249 p.
436. Owst G. R. *Literature and Pulpit in Medieval England* / G. R. Owst. – Oxford: Basil Blackwell, 1966. – 614 p.
437. Owst G. R. *Preaching In Medieval England: An Introduction to Sermon Manuscripts of the Period c. 1350–1450* / G. R. Owst. – Cambridge: Cambridge University Press, 1926. – 412 p.
438. Pantin W. A. *Medieval English Town-House Plans* / W. A. Pantin // *Medieval Archaeology*. – Vol. 6 (1962). – P. 202–239.
439. Perez-Higuera T. *Medieval Calendars* / T. Perez-Higuera. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1998. – 269 p.
440. Phythian-Adams C. *Desolation of a City: Coventry and the Urban Crisis of the Late Middle Ages (Past and Present Publications)* / C. Phythian-Adams. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 374 p.
441. Pinchbeck I., Hewitt M. *Children in English Society* / I. Pinchbeck, M. Hewitt. – Vol. 1: *From Tudor Times to Eighteenth Century*. – London: Routledge and Kegan Paul, 1969. – 238 p.
442. Piponnier F., Mane P. *Dress in the Middle Ages* / F. Piponnier, P. Mane / Trans. by C. Beamish. – New Haven: Yale University Press, 2000. – 176 p.
443. Platt C. *Medieval Southampton* / C. Platt. – London: Routledge, 1973. – 309 p.
444. Platt C. *The English Medieval Town* / C. Platt. – London: Paladin Books, 1979. – 272 p.
445. Postles D. *Some Ambiguities of Late Medieval Religion in England*

- [Электронный ресурс.] – Режим доступа: http://sas-space.sas.ac.uk/4650/1/Some_Ambiguities_Of_Late_Medieval_Religion_In_England_by_Dave_Postles___Institute_of_Historical_Research.pdf
446. Quiney A. *Town Houses of Medieval Britain* / A. Quiney. (Paul Mellon Centre for Studies.) – New Haven: Yale University Press, 2004. – 320 p.
447. Raedts P. *Die Entdeckung des Mittelalters. Geschichte einer Illusion* / P. Raedts. – Darmstadt: Der Zabern Verlag, 2016. – 431 S.
448. Raftis J. A. *A Small Town in Late Medieval England: Godmanchester, 1278–1400* / J.A. Raftis. – Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1982. – 479 p.
449. Rawcliffe C. *Health and Safety in Late Medieval East Anglia* / C. Rawcliffe // *Medieval East Anglia* / Ed. by C. Harper–Bill . – Woodbridge: The Boydell Press, 2005. – P. 130–152.
450. Rawcliffe C. *Sickness and Health* / C. Rawcliffe // *Medieval Norwich* / Ed. by C. Rawcliffe and R. Wilson. – London: Cambridge University Press, 2004. – P. 301–326.
451. Rawcliffe C. *Sources for the study of public health in the medieval city* / C. Rawcliffe // *Understanding Medieval Primary Sources: Using historical sources to discover Medieval Europe* / Ed. by J. T. Rosental. – London: Routledge, 2012. – P. 175–195.
452. Rexroth F. *Deviance and Power in Late Medieval London* / F. Rexroth. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 411 p.
453. Reynolds S. *An Introduction to the History of English Medieval Towns* / S. Reynolds. – Oxford: Clarendon Press, 1977. – 234 p.
454. Reynolds S. *Space and time in English medieval towns* / S. Reynolds // *Eadem. Ideas and Solidarities of the Medieval Laity: England and Western Europe*. – Aldershot: Variorum, 1995. – P. 1–7.
455. Rigby S. H. *English Society in the Later Middle Ages: Class, Status and Gender* / S. H. Rigby. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1995. – 408 p.
456. Rigby S. H. *Medieval Grimsby: Growth and Decline* / S. H. Rigby. – Hull:

- University of Hull Press, 1993. – 224 p.
457. Robertson D. W. Chaucer's London / D. W. Robertson. (New Dimensions in History.) – New York: Wiley&Sons, 1968. – 256 p.
458. Rosental J. T. Telling Tales: Sources and Narration in Late Medieval England / J. T. Rosental. – University Park: The Pennsylvania State University Press, 2003. – 217 p.
459. Rosser G. London and Westminster: The Suburb in the Urban Economy in the Later Middle Ages / G. Rosser // Towns and Townspeople in the Fifteenth Century / Ed. by J. A. F. Thompson. – Gloucester: Alan Sutton Publishing, 1988. – 192 p.
460. Rosser G. The essence of medieval urban communities: the vill of Westminster, 1200–1540 / G. Rosser // The Medieval Town: A Reader in English Urban History, 1200–1540 / Ed. by R. Holt and G. Rosser. – London – New York: Longman, 1990. – P. 216–237.
461. Rossiaud J. Il cittadino e la vita di città / J. Rossiaud // L'uomo medievale / A cura di Jacques Le Goff. (Economica Laterza 6.) – Roma – Bari: Laterza, 1993. – P. 144–184 (epub–версія).
462. Rubin M. The Poor / M. Rubin // Fifteenth Century Attitudes: Perceptions of society in late medieval England / Ed. by R. Horrox. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 169–182.
463. Sabine E. L. Butchering in Mediaeval London / E. L. Sabine // Speculum. – Vol. 8. – No. 3 (July 1933). – P. 335–353.
464. Sabine E. L. City Cleaning in Mediaeval London / E. L. Sabine // Speculum. – Vol. 12. – No. 1 (July 1937). – P. 19–43.
465. Sabine E. L. Latrines and Cesspools of Mediaeval London / E. L. Sabine // Speculum. – Vol. 9. – No. 3 (July 1934). – P. 303–321.
466. Salzman L. F. Building in England down to 1540. A Documentary History / L. F. Salzman. – Oxford: Clarendon Press, 1952. – 637 p.
467. Samsonowicz H. Szkice o mieście średniowiecznym / H. Samsonowicz. – Warszawa: Wydawnictwa Drugie, 2014. – 247 s.

468. Schofield J., Vince A. *Medieval Towns: The Archaeology of English Towns in their European Setting* / J. Schofield, A. Vince. – London: Equinox, 2005. – 335 p.
469. Schubert E. *Essen und Trinken im Mittelalter* / E. Schubert. – Darmstadt: Der Zabern Verlag, 2016. – 442 S.
470. Schüppert H. *Bezeichnung, Bild und Sache. Überlegungen zur Kleidungsterminologie um 1500 // Terminologie und Typologie mittelalterlicher Sachgüter: das Beispiel der Kleidung.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. – Philosophisch-Historische Klasse. – Sitzungsberichte. – Bd. 511.) – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. – S. 93–141.
471. Schwarz J. *Stadtluft macht frei: Leben in der mittelalterlichen Stadt (Geschichte erzählt. – Band 15.)* / J. Schwarz. – Darmstadt: Primus Verlag, 2008. – 144 S.
472. Shafer B. C. *The Early Development of Nationality* / B. C. Shafer // *Nationalism in the Middle Ages* / Ed. by C. L. Tipton. – New York – London: Holt, Rinehart and Winston, 1972. – P. 40–44.
473. Shahar S. *Childhood in the Middle Ages* / S. Shahar. – London: Routledge, 1990. – 400 p.
474. Sibley D. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West* / D. Sibley. – London: Routledge, 1995. – 206 p.
475. Skambraks T. *Vom Ritual zum Spiel. Grenzen, Transfer und Ausformung ritueller Handlungsabläufe am Beispiel des mittelalterlichen Kinderbischofsfestes* / T. Skambraks // *Grenzen des Rituals. Wirkreichweiten – Geltungsbereiche – Forschungsperspektiven (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit. – Band 42.)* / Hrsg. von A. Büttner, A. Schmidt, P. Töbelmann. – Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2014. – S. 141–162.
476. Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations* / A. D. Smith. – Oxford: Blackwell Publishers, 1986. – 329 p.

477. *Social Life in Britain from the Conquest to the Reformation* / Comp. by G. G. Coulton. – Cambridge: Cambridge University Press, 1918. – 540 p.
478. Spufford P. *Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe* / P. Spufford. – London: Thames&Hudson, 2006. – 412 p.
479. St. John Hope W. H. *Windsor Castle: An Architectural History – Part. 1* / W. H. St. John Hope. – London: Offices of the Country Life, 1913. – 371 p.
480. Stenning D. F. *Timber-Framed Shops 1300–1600: Comparative Plans* / D. F. Stenning // *Vernacular Architecture*. – Vol. 16 (1985). – P. 35–39
481. Strohm P. “A Peasant’s Revolt?” / P. Strohm // *Misconceptions about the Middle Ages* / Ed. by S. J. Harris and B. L. Grigsby. – New York: Routledge, 2008. – P. 197–203.
482. Sutton A. F. *Dress and fashions c. 1470* / A. F. Sutton // *Daily Life in The Middle Ages* / Ed. by R. Britnell. – Stroud: Sutton Publishing, 1998. – P. 5–26.
483. Sutton A. F. *Order and Fashion in Clothes: The King, His Household and the City of London at the End of the Fifteenth Century* / A. F. Sutton // *Textile History*. – Volume 22 (1991). – Issue 2. – P. 253–276.
484. Swanson H. *Medieval Artisans* / H. Swanson. – Oxford: Basil Blackwell, 1989. – 189 p.
485. Swanson H. *Medieval British Towns* / H. Swanson. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1999. – 161 p.
486. Tait J. *The Medieval English Borough: Studies on Its Origins and Constitutional History* / J. Tait. – Manchester: Manchester University Press, 1936. – 371 p.
487. *The Cambridge Urban History of Britain* / Gen. ed. P. Clark. – Vol. 1: 600–1540 / Ed. by D. M. Palliser. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 787 p.
488. *The Itinerary of John Leland in or about the years 1535–1543* / Ed. by L. T. Smith. – Vols. 1–9. – London: George Bell and Sons, 1907–1910.
489. Thomas H. M. *The English and the Normans: Ethnic Hostility, Assimilation, and Identity c. 1066–1220* / H. M. Thomas. – Oxford: Oxford University Press,

2003. – 474 p.
490. Thomas K. *Work and Leisure in Pre-Industrial Society* / K. Thomas // *Past&Present*. – Vol. 29 (1964). – P. 50–62.
491. Thorndike L. *Sanitation, Baths, and Street–Cleaning in the Middle Ages and Renaissance* / L. Thorndike // *Speculum*. – Vol. 3. – No. 2 (April 1928). – P. 192–203.
492. Thorndike L. *The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators* / L. Thorndike. – Chicago: The University of Chicago Press, 1949. – 496 p.
493. Tucker M. J. *The Child as Beginning and End: Fifteenth and Sixteenth Century English Childhood* / M. J. Tucker // *The History of Childhood* / Ed. by L. deMause. – New York: Psychohistory Press, 1974. – P. 229–258.
494. Turville-Petre T. *Afterword: The Brutus Prologue to Sir Gawain and the Green Knight* / T. Turville-Petre // *Imagining a Medieval English Nation (Medieval Cultures. – Volume 37.)* / Ed. by K. Lavezzo. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2004. – P. 340–346.
495. Turville-Petre T. *England the Nation: Language, Literature and National Identity, 1290–1340* / T. Turville-Petre. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 254 p.
496. Utterström G. *Climatic Fluctuation and Population Problems in Early Modern History*/ G. Utterström // *The Ends of The World: Perspectives on Modern Environmental History* / Ed. by D. Worster. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – P. 39–79.
497. Van der Linden M. *Studying Attitudes to Work Worldwide, 1500–1650: Concepts, Sources, and Problems of Interpretation* / M. van der Linden // *International Review of Social History*. – 2011. – Vol. 56 (Special Issue). – P. 25–43.
498. Van Rossum G. D. *History of the Hour: Clocks and Modern Temporal Orders* / G.D. Van Rossum / Trans. by T. Dunlap. – Chicago: University of Chicago Press, 1996. – 455 p.
499. Vavra E. *Kritische bemerkungen zur Kostümliteratur. Terminologie und*

- Typologie mittelalterlicher Sachgüter: das Beispiel der Kleidung. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. – Philosophisch-Historische Klasse. – Sitzungsberichte. – Band 511.) / E. Vavra. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. – S. 21–45.
500. Von Wilckens L. Terminologie und Typologie spätmittelalterlicher Kleidung. Hinweise und Erläuterungen / L. Von Wilckens // Terminologie und Typologie mittelalterlicher Sachgüter: das Beispiel der Kleidung. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. – Philosophisch-Historische Klasse. – Sitzungsberichte. – Bd. 511.) – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. – S. 47–57.
501. Vovelle M. Ideologies and Mentalities / M. Vovelle / Trans. by E. O’Flaherty. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 263 p.
502. Wallace D. Premodern Places: Calais to Surinam, Chaucer to Aphra Behn / D. Wallace. – Oxford: Blackwell Press, 2004. – 352 p.
503. Webb D. Privacy and Solitude / D. Webb. – London: Hambledon Continuum, 2007. – 266 p.
504. White G. J. The Medieval English Landscape, 1000–1540 / G. J. White. – London: Bloomsbury, 2012. – 277 p.
505. Whittock M. A Brief History of Life in the Middle Ages: Scenes From the Town and Countryside of Medieval England / M. Whittock. – London: Robinson, 2009. – 320 p.
506. Williams A. The English and the Norman Conquest / A. Williams. – Woodbridge: Boydell&Brewer, 1995. – 264 p.
507. Wilson L. A. "De novo modo": The Birth of Fashion in the Middle Ages. Ph.D. dissertation, Fordham University / L. A. Wilson. – New York, 2011. – 304 p.
508. Woolgar C. M. The Senses in Late Medieval England / C. M. Woolgar . – New Haven: Yale University Press, 2006. – 372 p.
509. Workman H. B. John Wyclif: A Study of the English Medieval Church / H. B. Workman – Vol. 1. – Eugene: Wipf&Stock Publishers, 1926. – P. 330.

510. Wymer N. Sport in England: A History of Two Thousand Years of Games and Pastimes / N. Wymer. – London: Harrap, 1949. – 678 p.
511. Ziegler P. The Black Death / P. Ziegler. – New York: John Day Co, 1969. – 319 p.

Додатки

Додаток А

Список публікацій за темою дисертації

Статті у фахових виданнях

1. Чередніченко О.В. Питні заклади в містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2015. – Вип. 32. – С. 45–51.
2. Чередніченко О. В. Діяльність центральної та місцевої влади з поліпшення санітарно-гігієнічного стану міст Англії в XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2017 – Випуск 119 (4). – С. 137–141.
3. Чередніченко О. Соціальна конфліктність в англійських містах XIV–XV ст. / О. Чередніченко // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 51. – С. 127–133.
4. Чередніченко О. В. Раціон харчування англійських міщан XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Схід. Серія "Історичні науки". – 2016. – №2 (142): березень–квітень. – С. 65–70.
5. Чередніченко О. В. Житлові умови в англійському місті XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 48 (2017). – С. 275–278.
6. Чередніченко А. В. Национализм в среде английского купечества XV века (на материале "Маленькой книжечки об английской политике") / А. В. Чередніченко // Журнал Белорусского государственного университета: Серия "История". – 2017. – Вып. 2. – С. 62–68.

Тези доповідей

7. Чередніченко О.В. Їжа та питво англійських міщан XIV–XV ст. /

О. В. Чередніченко // "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 р.). — Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 65–67.

8. Чередніченко О. В. Соціальний маргінес англійських міст XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Перспективи розвитку сучасної науки" (м. Чернігів, 06–07 травня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 9–12.

9. Шинки у містах Англії XIV–XV ст. // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету" / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), доц. А. О. Руккас (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – Київ: Логос, 2015. – С. 389–392.

10. Чередніченко О. В. Одяг і зовнішній вигляд англійського бюргера XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2016. – С. 105–108.

11. Чередніченко О. "Книжечка англійської політики" як джерело для дослідження формування національної свідомості англійських купців XV ст. // Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – К., 2016. – С. 191–195.

12. Чередніченко О. В. Госпіталі в містах Англії XIV–XV ст. / О. В. Чередніченко // Актуальные проблемы современной науки: тезисы докладов VII Международной научно-практической конференции (Санкт-Петербург – Астана – Киев – Вена), 28 апреля 2016, 1 т. / Международный научный центр, 2016. – С. 25–28.

13. Чередніченко О. В. Міський мур у просторі англійського пізньосередньовічного міста / О. В. Чередніченко // Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції (м. Ужгород, 21–22 квітня 2017 року). – У 3-х частинах. – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2017. – Ч. 2. — С. 30–31.

14. Чередніченко О. Житло англійських міщан XIV–XV ст. / О. Чередніченко // Шевченківська весна–2017 : історія : матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), Є. В. Шатілов (відп. редактор). – Київ, 2017. – С. 217–221.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету" (м. Київ, 23 квітня 2015 року, очна форма участі).

2. Міжнародна науково-практична конференція "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 року, заочна форма участі).

3. Міжнародна науково-практична конференція "Перспективи розвитку сучасної науки" (м. Чернігів, 06–07 травня 2016 року, заочна форма участі).

4. Міжнародна науково-практична конференція "Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук" (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 року, заочна форма участі).

5. IX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського)" (м. Київ, 21 квітня 2016 року, очна форма участі).

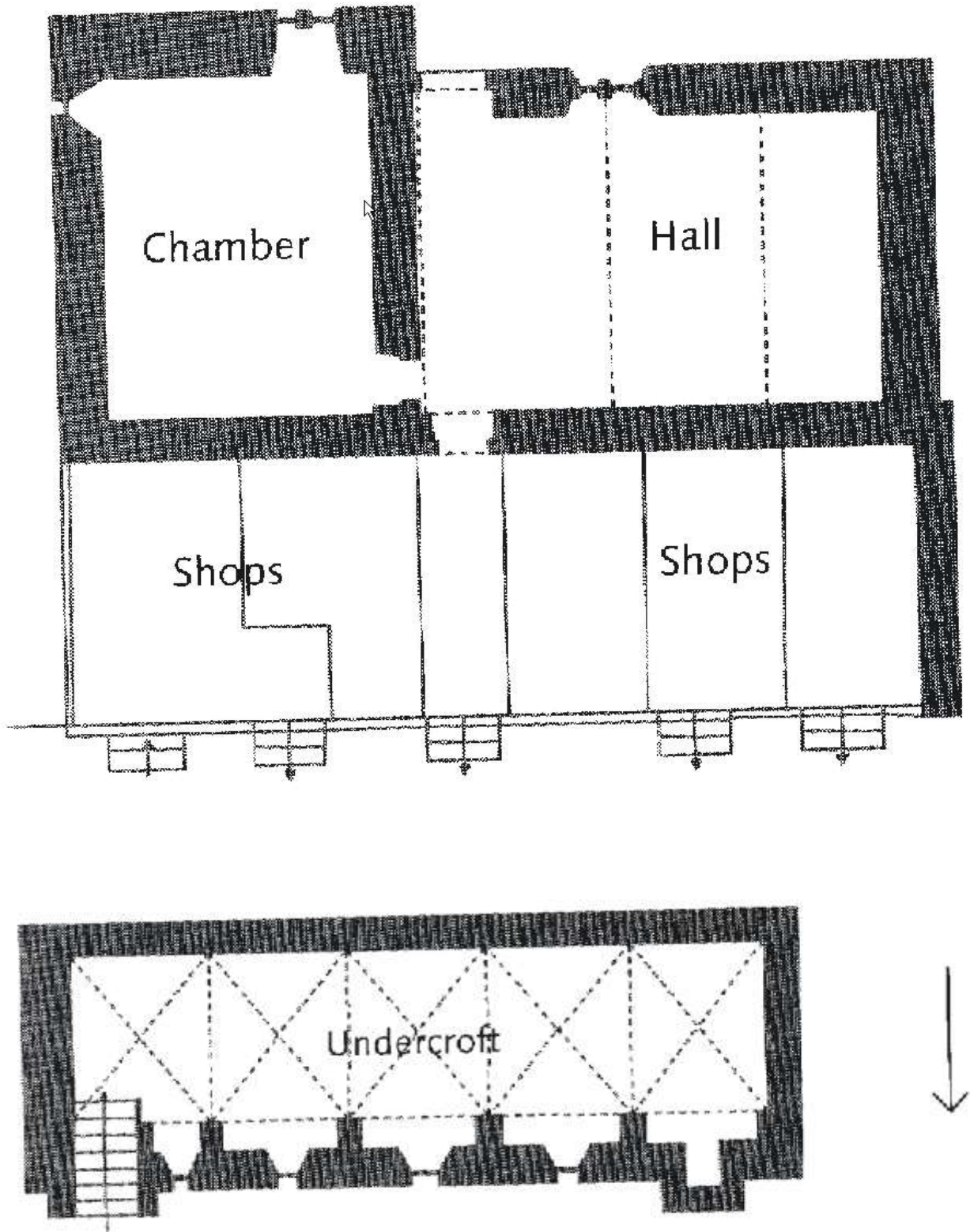
6. VII Международная научно-практическая конференция "Актуальные проблемы современной науки" (Санкт-Петербург – Астана – Київ – Відень, 28 квітня 2016 року, заочна форма участі).

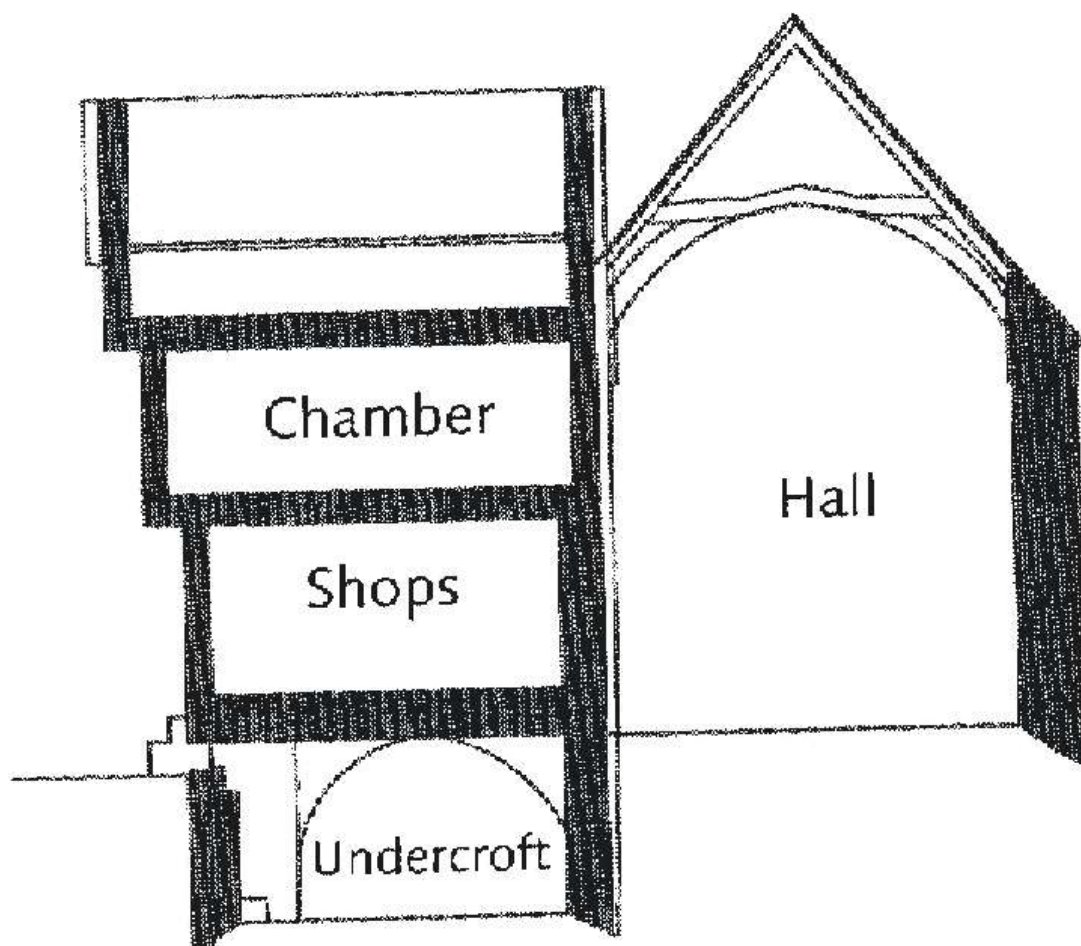
7. XV Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених "Шевченківська весна–2017" (м. Київ, 16 березня 2017 року, очна форма участі).

8. Міжнародна науково-практична конференція "Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття" (м. Ужгород, 21–22 квітня 2017 року, заочна форма

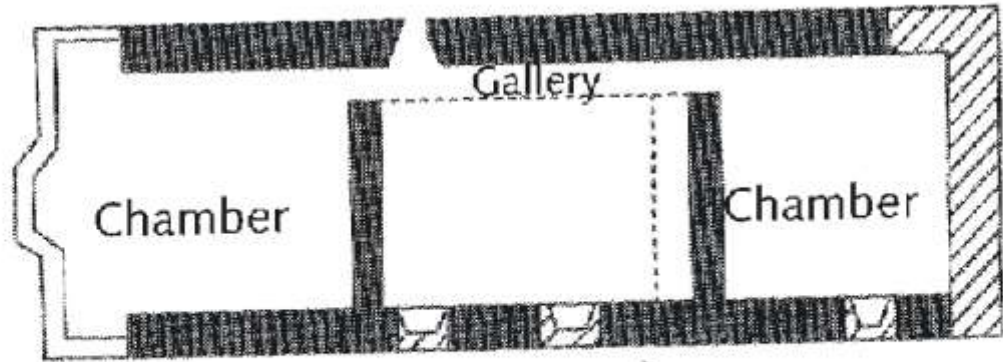
участі).

Додаток Б

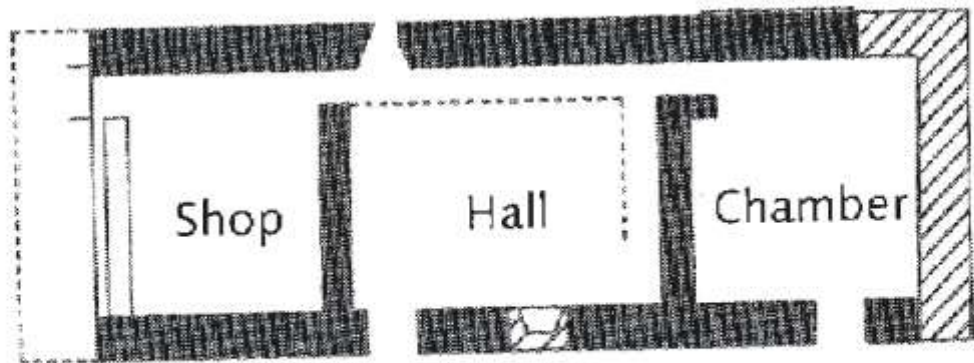

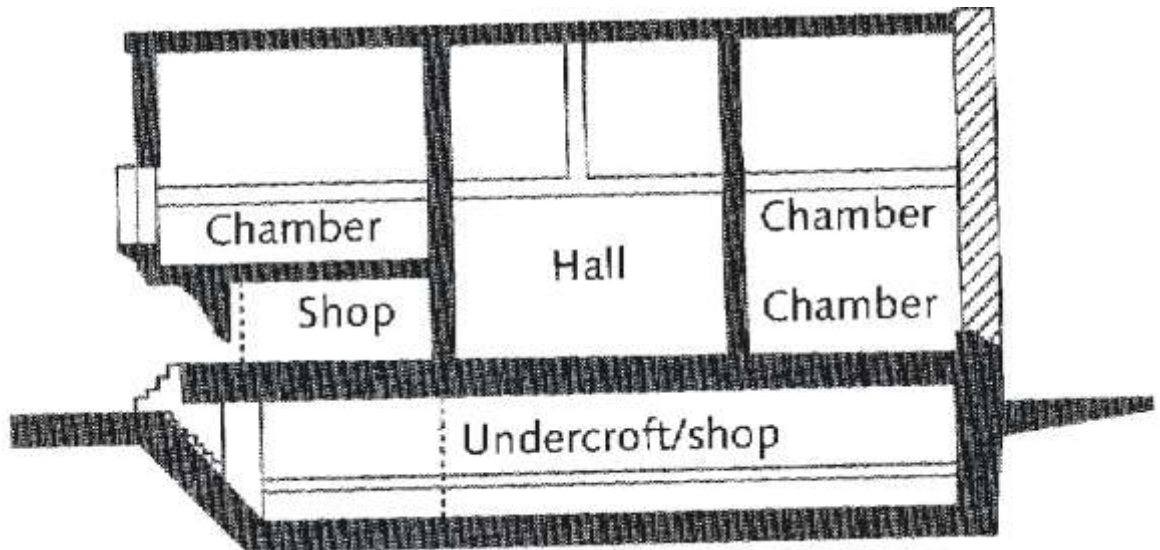
2.2.1.1. План постійого двору в Оксфорді.

Plan of first floor

Plan of ground (hall) floor

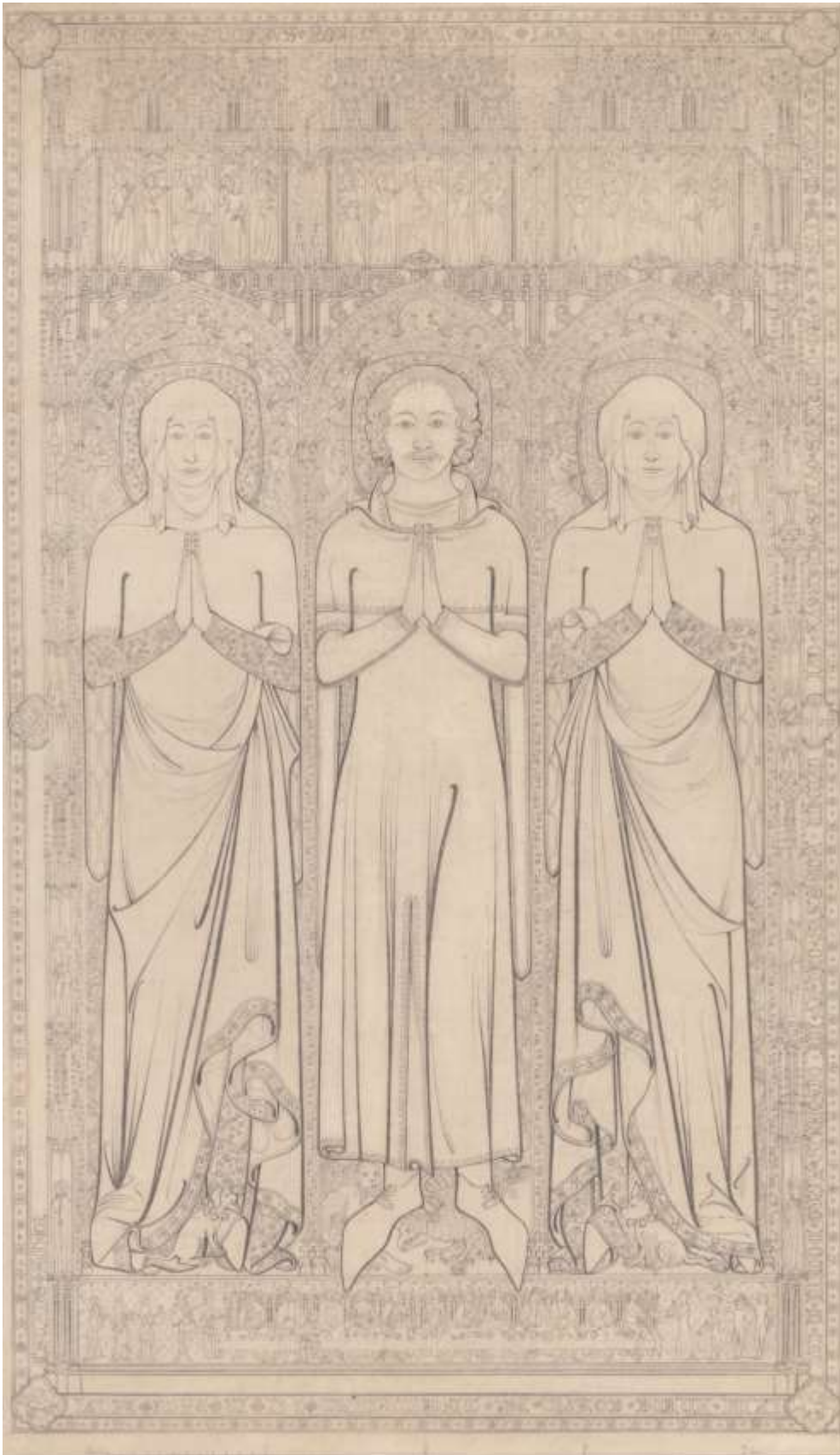
Section through 58 French Street

2.2.1.2. План купецького будинку в Саутгемптоні.

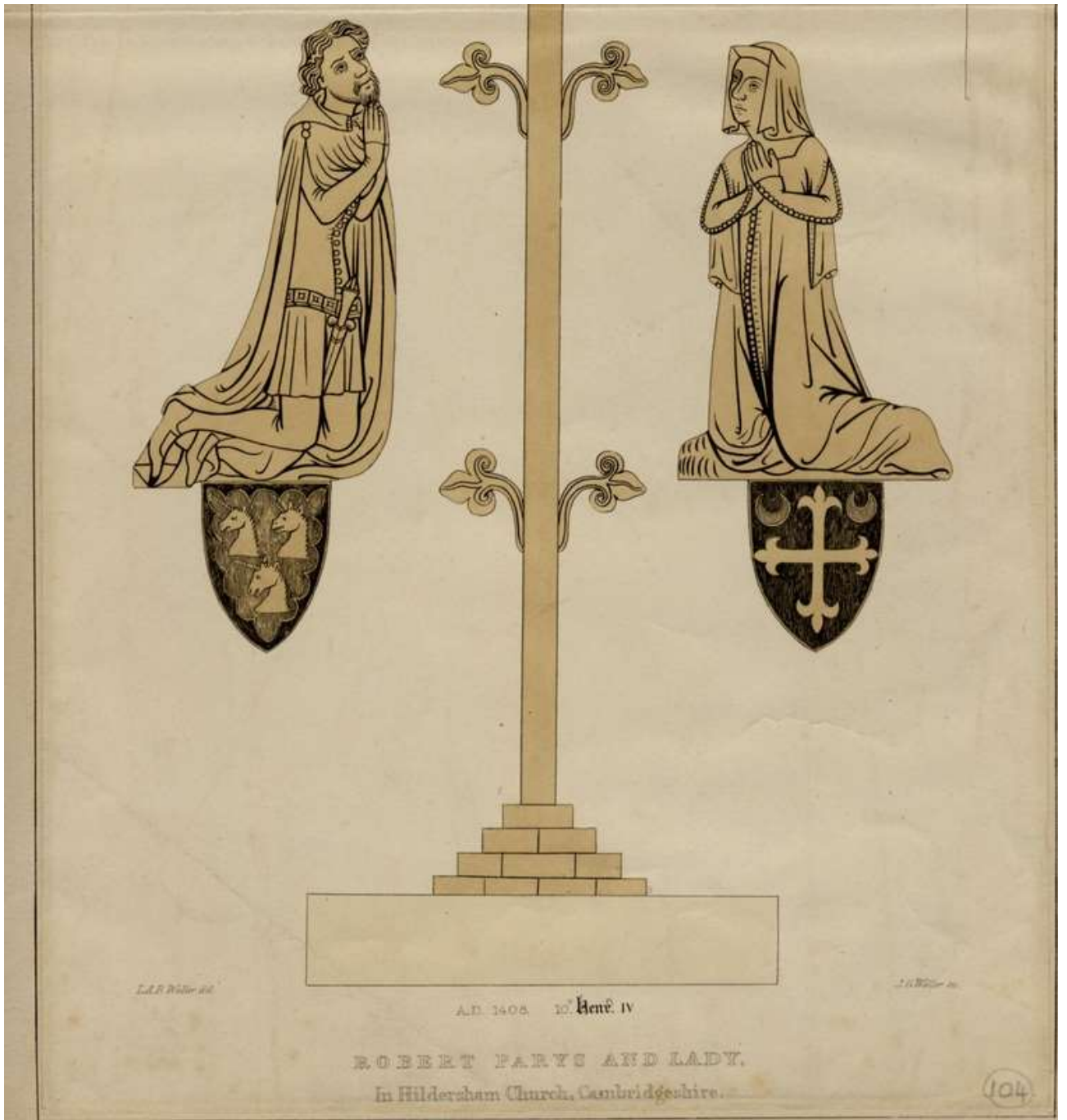
Ілюстрації взято з: *Giles K. Vernacular Housing in the North: the case of England / K. Giles // The Archaeology of Medieval Europe / Ed. by M. Carver, J. Klápšte. – Vol. 2: Twelfth to Sixteenth Centuries. (Acta Jutlandica: Humanities Series. – 2011/9.) - Aarhus: Aarhus University Press, 2011. – P. 169.*

2.4.1. Richard Braunche and two wives. Brass in Margaret's Church, Lynn, Norfolk (1364)

2.4.2. Gloucester Cathedral Misericord S-28

2.4.3. Robert de Paris and wife. Brass in Hildersham (1408)

2.4.4. Richard Torryngton and wife. – Brass in Great Berkhamstead (1356)

2.4.5. William Grevel. – Brass in Chipping Camden (1401)

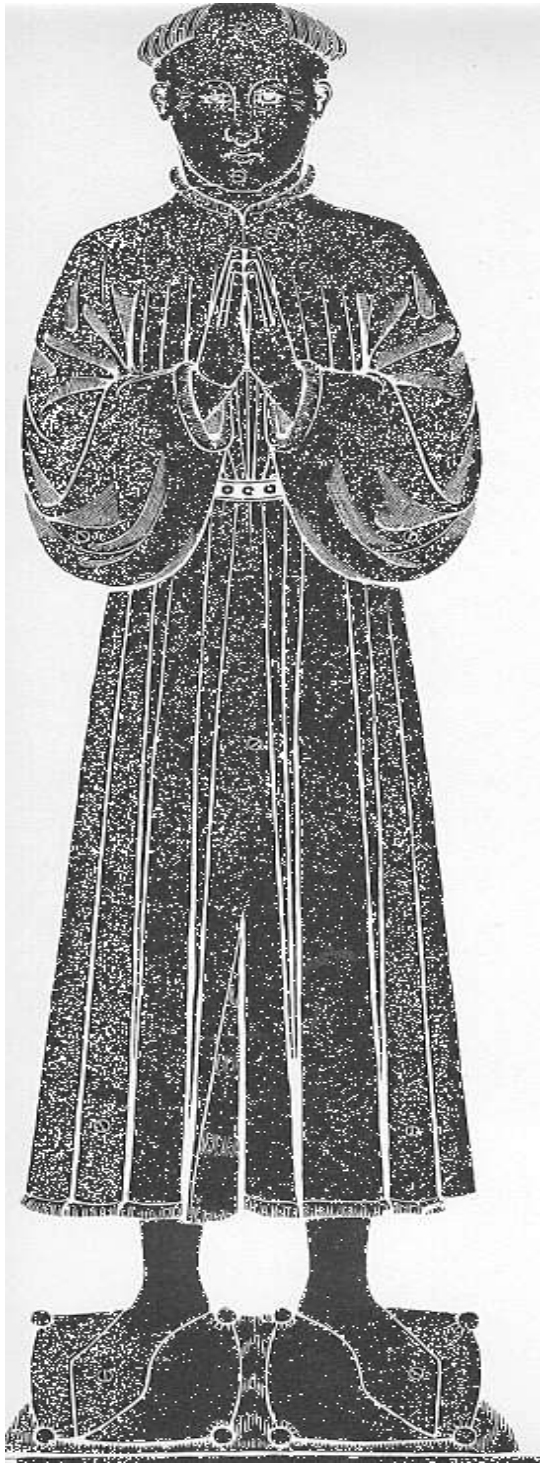

2.4.6. John Corp and wife. – Brass in Stock Fleming (1391)

2.4.7. Richard Martyn and wife. – Brass in Dartford (1402)

2.4.8. John Yonge. – Brass in Chipping Norton (1451)

2.4.9. Gloucester Cathedral Misericord S-15

2.4.10. Royal 20 C. VII – f.192v

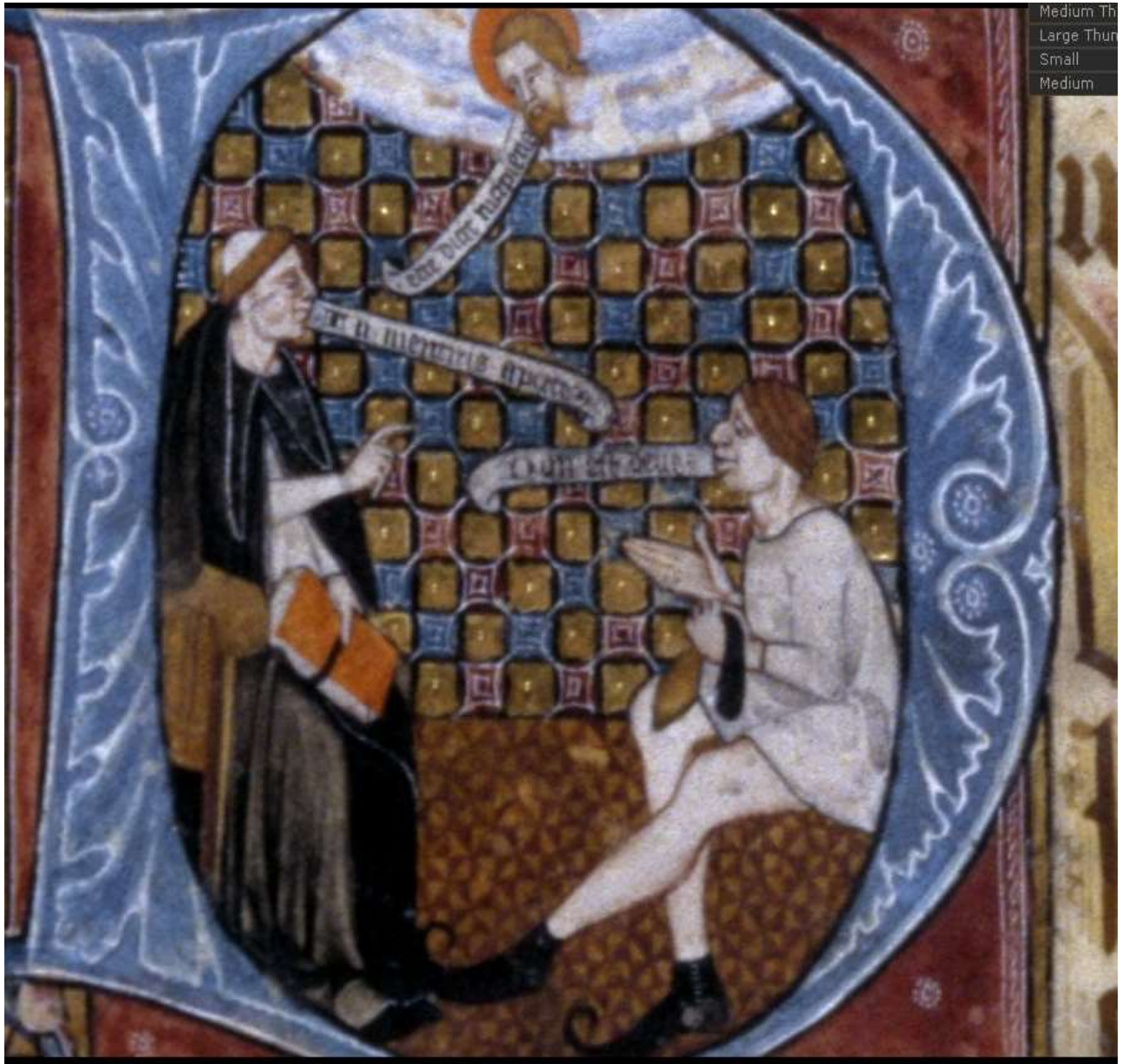
2.4.11. Chester Cathedral Misericord S-11

2.4.12. Notary. – Brass in Ipswich (c. 1475)

2.4.13. York Minster Misericord N-01

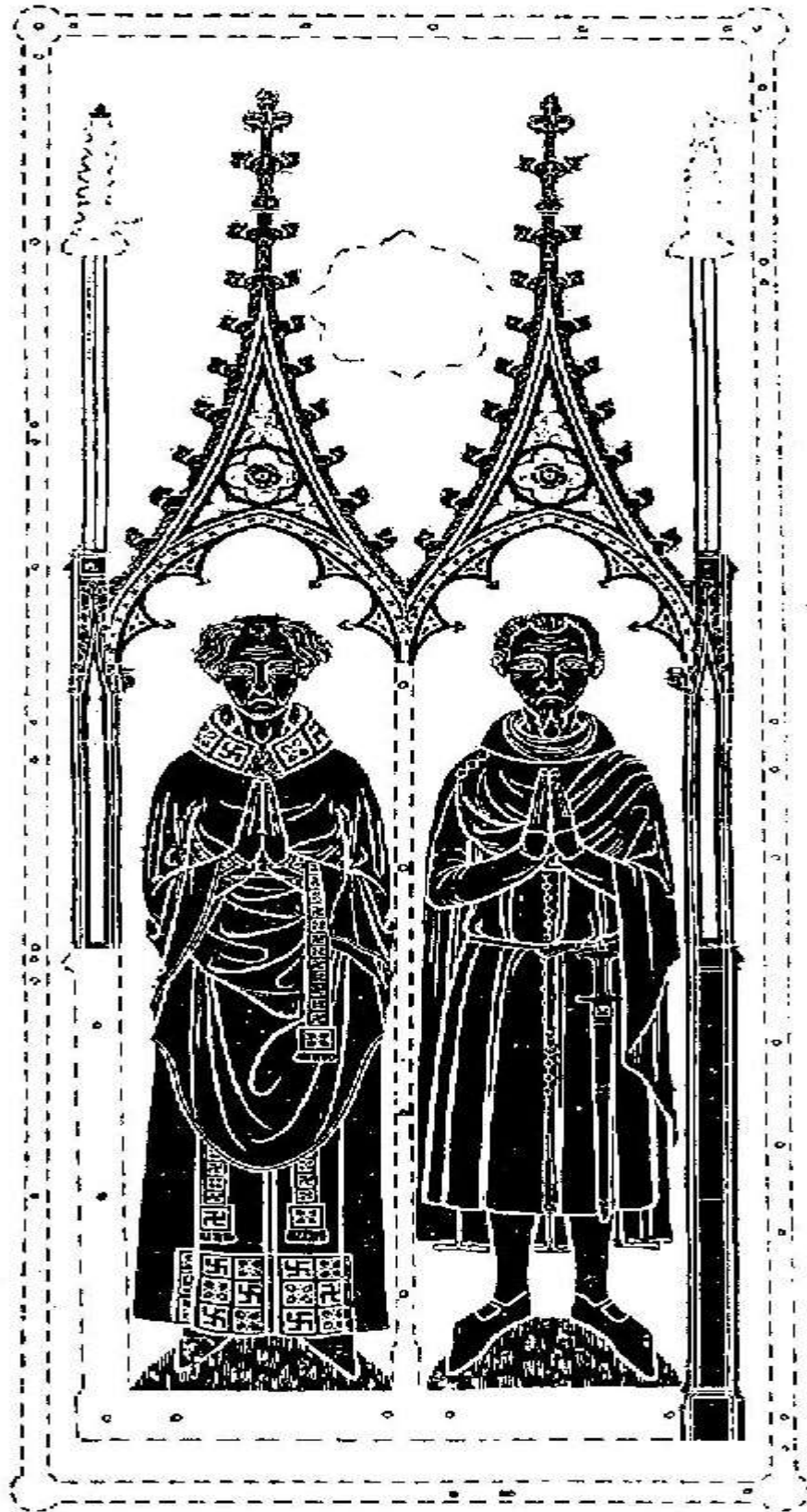
Medium Th
Large Thur
Small
Medium

2.4.14. MS Rawlinson G. 185, f. 43v

2.4.15. Worcester Cathedral Misericord S-12

2.4.16. Priest and Franklin. – Brass in Shottesbrooke (1370)

2.4.17. Joan Keriell. – Brass in Ash-next-Sandwich (1455)

2.4.18. Winchester Cathedral Misericord N-26

2.4.19. Civilian and Wife. – Brass in Cirencester (c. 1500)

2.4.20. Thomas Hylle. – Brass in New College, Oxford (1468)

2.4.21. Corpus Vitrearum Medii Aevi. - № 007186 (York, All Saints' Church, North Street, east window)

2.4.22. MS Harley 2278, f. 112v

2.4.23. MS Harley 2278, f. 115v

2.4.24 Gloucester Cathedral Misericord S-57

Додаток 2.4.25.

Eodem anno et in anno p[re]cedenti tota communitas Angiicana versa est in tantam rabiem et elationem in ornamentis corporeis st[er]viendo : primo in supertunicis largis et curtis usque lumbare, quaedam sunt longa usque ad talum, non in parte anteriori, ut decet viris, aperta, sed modo mulierum usque brachia in costis distenta, qui tergis aversis potius mulieres quam mares judicantur. Vestis ilia nomen sibi habet aptatum de jure et lingua materna vocatur " Goun," et bene, quia "Goun" dicitur a "Gounyg" quod proprie sonare dicitur "Wounyg " quasi "aperta derisio" Habent etiam capucia parva sub mento striata modo mulierum botonata, insuper, in circuitu filacteriis aureis, argenteis, et lapidibua pretiosis insuta, liripipia usque talum longa modo fatuorum dilacerata.

Habent etiam aliud indumentum sericum quod vulgo dicitur "paltok", et si bene disponderetur potius ad cultum ecclesiasticum cederet quam ad terrenum ; unde dicitur in Libris Regum quod Salomon in tota vita sua talibus non est usus.

Habent etiam caligas bipartitas et stragulatas quias cum corrigiis ligant ad suos "paltokkos" quae vocantur "harlottes," et sic unus "harlot" servit alteri, sine lumbare semper incedentes. Habent eingulas aureas,* argenteas, magno pretio stipatas...

Habent etiam sotulares rostratas in unius digiti longitudine quae "crakowes" vocantur; potius judicantur unguila daemonum quam ornamenta hominum; unde potius judicantur citherones et nebulones quam barones, histriones quam milices, mimi quam armigeri.

Eulogium historiarum sive temporis: Chronicon ab orbe condito usque ad Annum Domini M.CCC.LXVI / Ed. by F. S. Haydon. – Vol. III. – London: Green, Longmans et al., 1863. – P. 230–231.

Переклад:

Того ж року і попереднього вся англійська громада була надзвичайно збурена шаленством і піднесенням у прикрашанні одягу: спершу щодо верхнього одягу, пишного і вкороченого до паху, з довгим, аж до гомілок, розрізом позаду, а не спереду, як личить чоловікові, і за жіночою модою з бічними розрізами уздовж рук – так, що зі спини вони більше скидаються на жінок, ніж на чоловіків. Такий верхній одяг рідною мовою називається "gown" – дуже вдало, адже це звучить схоже на "wounyg" – "відкрита

насмішка". Крім того, вони носили невеличкі капюшони, застебнуті під підборіддям на жіночий манер, і вишиті золотом, сріблом чи коштовним камінням ліріпіпи аж до гомілок, немов у блазнів.

Носили також шовкове вбрання, яке в народі зветься "paltok" і яке – якби було добре скроєне – личило б радше клірикові, ніж світській особі; сказано ж бо у Книгах Царів [Старого Заповіту], що Соломон такого ніколи не носив.

Мають також роздвоєні панчохи, підв'язані шнурками до "палтока", що називаються "harlots" ["хвойди"]; таким чином один "harlot" слугує іншому, випинаючись без пахової пов'язки. Мають і паски, прикрашені золотом, сріблом, коштовностями...

Взуття, яке вони називають "краковами", має загострені носики завдовжки більш як палець, що нагадує радше пазурі демонів, ніж людські прикраси. Ті, хто таке носять – радше гравці та нероби, ніж барони, радше лицедії, ніж рицарі, радше блазні, ніж зброєносці [сквайри].

Додаток 2.4.26.

Ibique diabolus in specie deformi apparuit. Nec mirum ; levitas enim Anglorum alienigenarum insaniae indumentorum varietate semper adhaerens, nec futura propter hoc praevicens mala, caputiis parvulis, quae scapulas tegere valebant, laqueatis cum alis botenatis mento strictissime, tipettatis ad modum cordarum, insuper Paltoks aliis vestibis curtissimis lanis ac aliis tenuis obturatis ac consutis per totum, quae anos suos seu verenda celare nequiverunt, caligis etiam tibiis longioribus ad curta vestimenta colligulatis ligulis quas harlotes, gadelinges et lorels vocabant, sotularibus quoque lateraliter rostratis, ac cultellis longis inter tibias dependentibus, atque capellis panneis retortis ad formam caligarum seu manicarum aptatis, uti coeperunt. Quorum deformitates et stricturae non Deo vel sanctis, dominis suis nec sibi invicem genuflectere, servire aut revereri absque grandi miseria sinebant; quamplures etiam in conflictu hostili periclitari cogentes.

Chronica Johannis de Reading et anonymi Cantuariensis, 1346–1367 / Ed. by J. Tait. – Manchester: University Press, 1914. – P. 167.

Переклад:

...З'явився диявол у потворному вигляді. Воно й не дивно – за тієї легкості, з якою англійці завжди дотримувалися закордонного безумства в одязі, не передчуваючи в цьому злого майбутнього. Тож надягали маленькі капюшони, що вкривали плечі та зав'язками якнайтісніше облягали підборіддя; накидки, більш схожі на шнурки; вузький вовняний верхній одяг ("Paltoks"), настільки коротко зшитий, що не приховував навіть сідниці; панчохи (з назвами "harlots", "gadelings", "lorels"), вищі за гомілки та підв'язані до короткого верхнього одягу шнурками; взуття з широкими носачами; довгі ножі, що звисали поміж ніг; головні убори, надірвані та закинуті назад, мов панчохи чи рукави.

2.4.27. MS Rawl. C. 454, f. 183r

2.4.28. – MS. Canon. Misc. 493, f. 318v

3.1.1. Bodl. Laud Misc. 570, f. 16

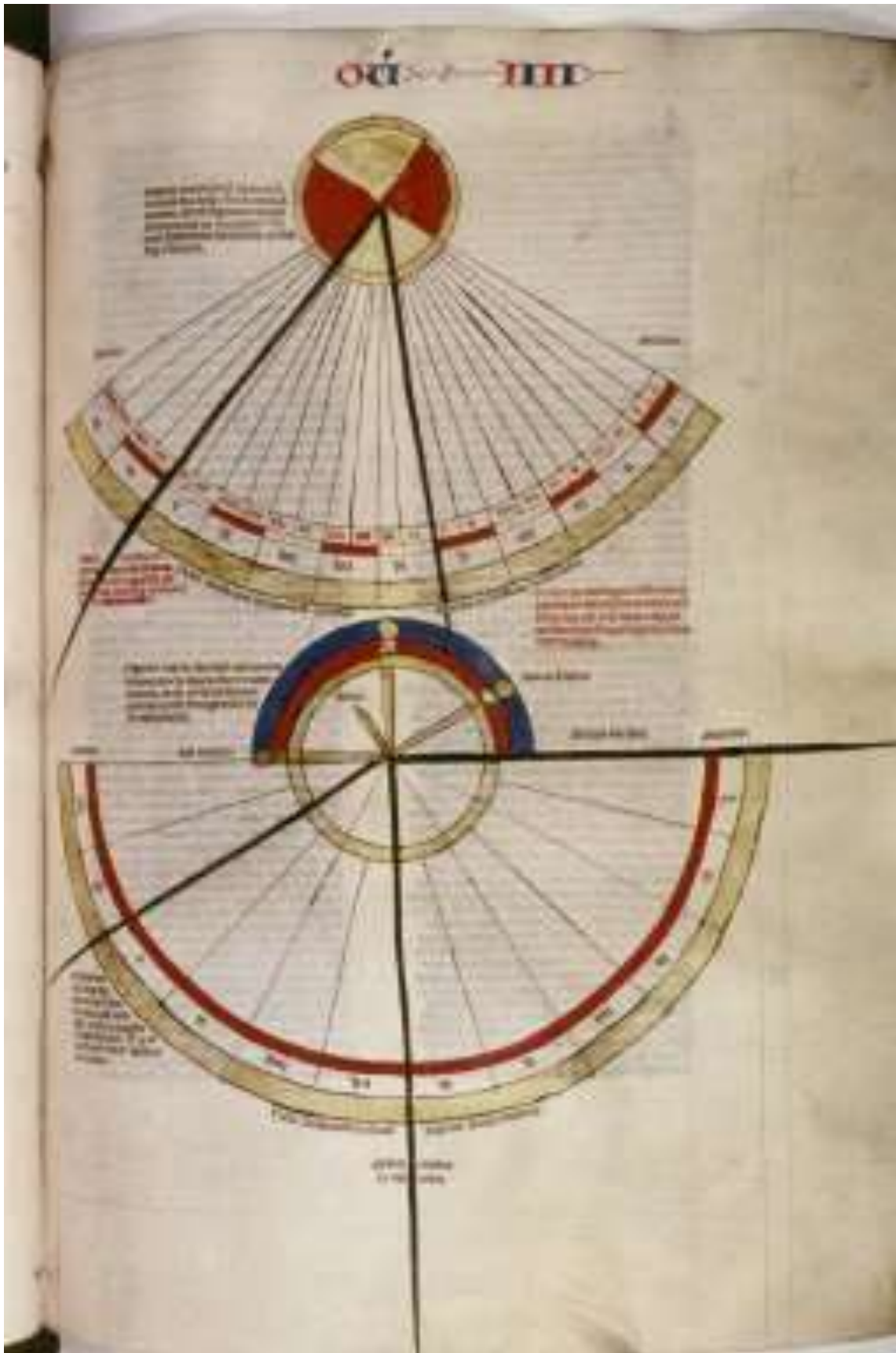

3.1.2. Bodl. MS Laud. Misc. 570, f. 28v

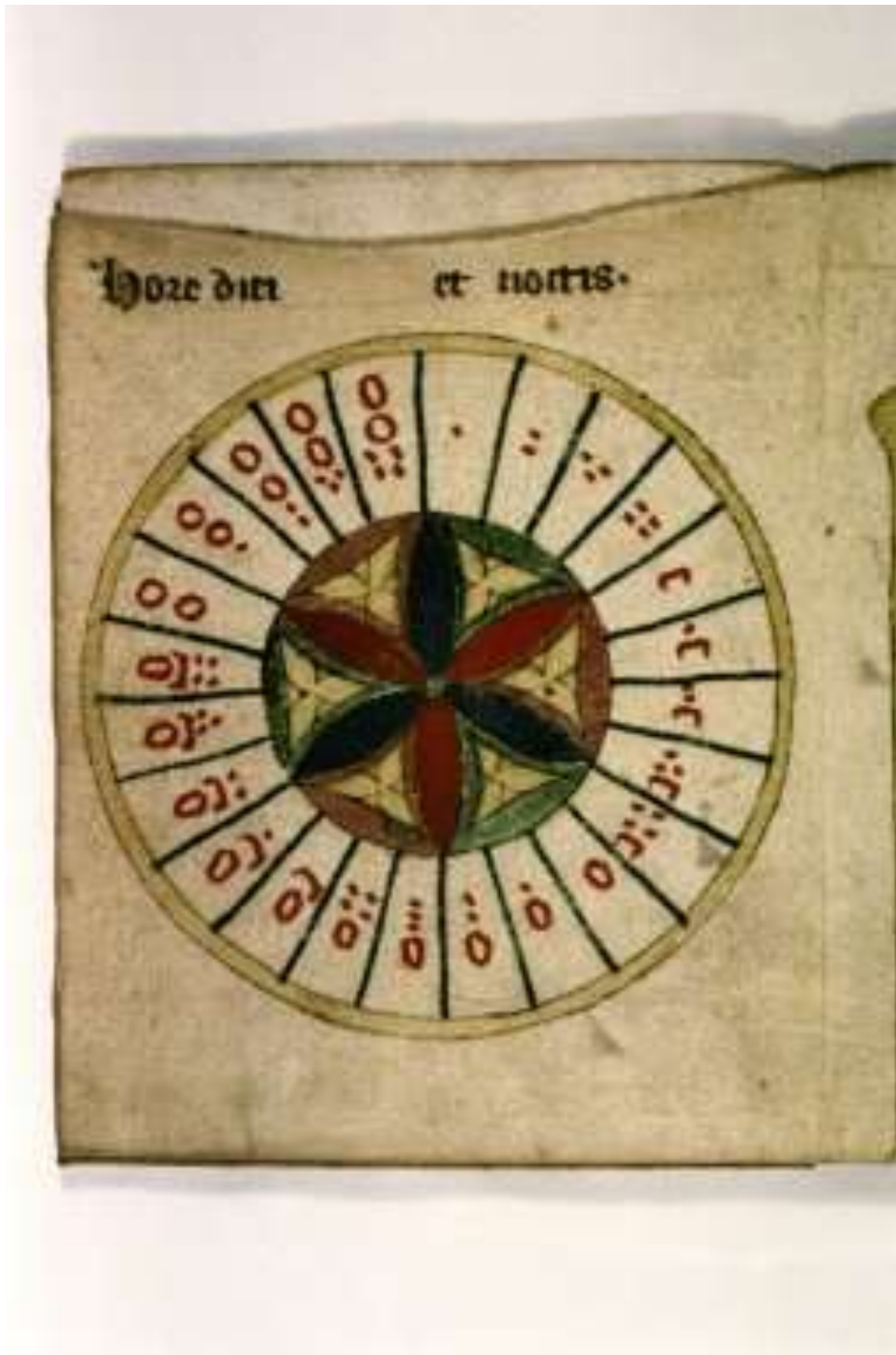

3.1.3. Bodl. MS 421, f. 4v

3.1.4. Bodl. MS 251, f. 169r

3.1.5. MS. Rawl. D. 939, f. 6r

Додаток 3.1.6.

Ful longe and brode is heven cyté
 Of the whiche no comperysoun made may be.
 Bot as I ymagynne in my thought
 I lykne hitte to a cyté that were wrought
 Of goolde and precyouse stones sere
 Set on a moot of berille ful clere
 With walles and wardus and turrets
 Ane entree and gates and eke garettes.
 And alle the walles were of that cyté
 Of precyouse stones and ryche perré
 And alle the turrets of cristal clene
 And alle the wardes enamayed bydene
 And the gates of charbocle shuld falle
 And the garettes of rubies and coralle
 And hitte had lones and stretes wyde
 And feyre byldynges on every syde
 And shining as golde bryght burnysst
 And with alle rychees ful repleynysst,
 And alle the stretees and loones
 Were even paved with precyouse stoones
 And the breed and the lengthe of that cité
 Were wel more then here is any contré.
 And alle kyng manere of melody
 Of musyk and myrthe and mynstralcy
 That myght be maad with mouthe or hand
 Were contynuely thereinne sounande

And that uche a lone and uche a strete
 Were ever more ful of savoure swete
 Of ryche spicery and othur thingge
 That any swete savoure myght of spryng
 And plenté ever were of mete and drynk
 And alle delytes that men myght think...

*Prik of Conscience / Ed. by James H. Morey [Електронний ресурс] - Режим
 доступу:<http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/morey-prik-of-conscience>
 (перевірено 07.08.2017) – Lines 1268– 1299.*

Переклад:

Довге і широке місто небесне,
 Ніщо з ним не порівняти,
 Але я уявляю його собі
 Як місто, зведене
 З золота та коштовних каменів
 На рові з чистого берилу,
 Зі стінами, укріпленнями, вежами
 Парадним входом, брамою, вартовими баштами.
 І всі стіни того міста – з коштовних каменів та багатих перлів,
 І всі вежі – з чистого кришталю,
 І укріплення – повністю вкриті емаллю,
 І брама – з карбункулу,
 І вартові башти – з рубинів та коралів,
 І довгі та широкі вулиці в ньому,
 І красиві будівлі на кожному боці,
 І сяють, палають, мов золото,
 І багатствами сповнені,

І всі вулиці та вулички
Вибрукувані коштовними каменями.
І ширина та велич того міста –
Значно більша за міста тут, у будь-якій країні.
І всі види мелодій,
Музик, мірту, менестрельства,
Які тільки можна заграти ротом чи руками,
Постійно там лунали;
І кожна вулиця та вуличка –
Повна смачних солодоців,
Багатих пряноців та інших речей:
Будь-який солодкий смак
І безліч м'яса та питва,
І всі задоволення,
які можуть спасти людині на думку.

Додаток 3.2.1.

**Кількість неробочих днів протягом календарного року в Англії XIII–
XV ст. (за матеріалами юридичних документів)**

Місце видання постанови	Час створення документу	Кількість неробочих свят на рік (festa ferianda)	Кількість свят, у які дозволялися лише с/г та/або доброчинні роботи (festa carucis)	Кількість свят, у які робота заборонялася лише жінкам
Оксфорд	XIII ст.	51	21	–
Кентербері	XIII ст.	51	7	4
Вустер	бл. 1240	46	6	4
Солсбері	1257	42	–	–
Лондон	між 1245 і 1259	55	7	–
Норідж	бл. 1240	53	26	–
Ексетер	XIII-XIV ст.	58	–	–
Монастир Барнвелл	1295	50	–	–
Абатство Озні	бл. 1300	45	–	–
Манор Ферінгдон	після 1336	27	–	–
Єпархія	1342	49	–	–

Бата Веллса				
Герфордська єпархія	між 1348 і 1362	54	6	7
Кентербері	1362	45	—	—
Лінкольн	між 1329 і 1362	51	—	—
Кентербері	поч. XV ст.	50	—	—

Список складено за: *Cheney C. R. Rules for the Observance of Feast-Days in Medieval England / C. R. Cheney // Bulletin of the Historical Research. – Vol. XXXIV. – No. 90 (November 1961). – P. 117-147.*

Примітка: У подане в таблиці число вихідних не включаються недільні дні, на які не припадають неробочі свята.

3.2.2.1. Harley MS 4375, f. 151v

3.2.2.2. Bodl. MS 264, f. 22r

3.2.2.3. Bodl. MS 264, f. 82v

3.2.2.4. Bodl. MS 264, f. 82v

3.2.2.5. Bodl. MS 264, f. 50r

3.2.2.6. Bodl. MS 264, f. 129r

3.2.2.7. Bodl. MS 264, f. 21v

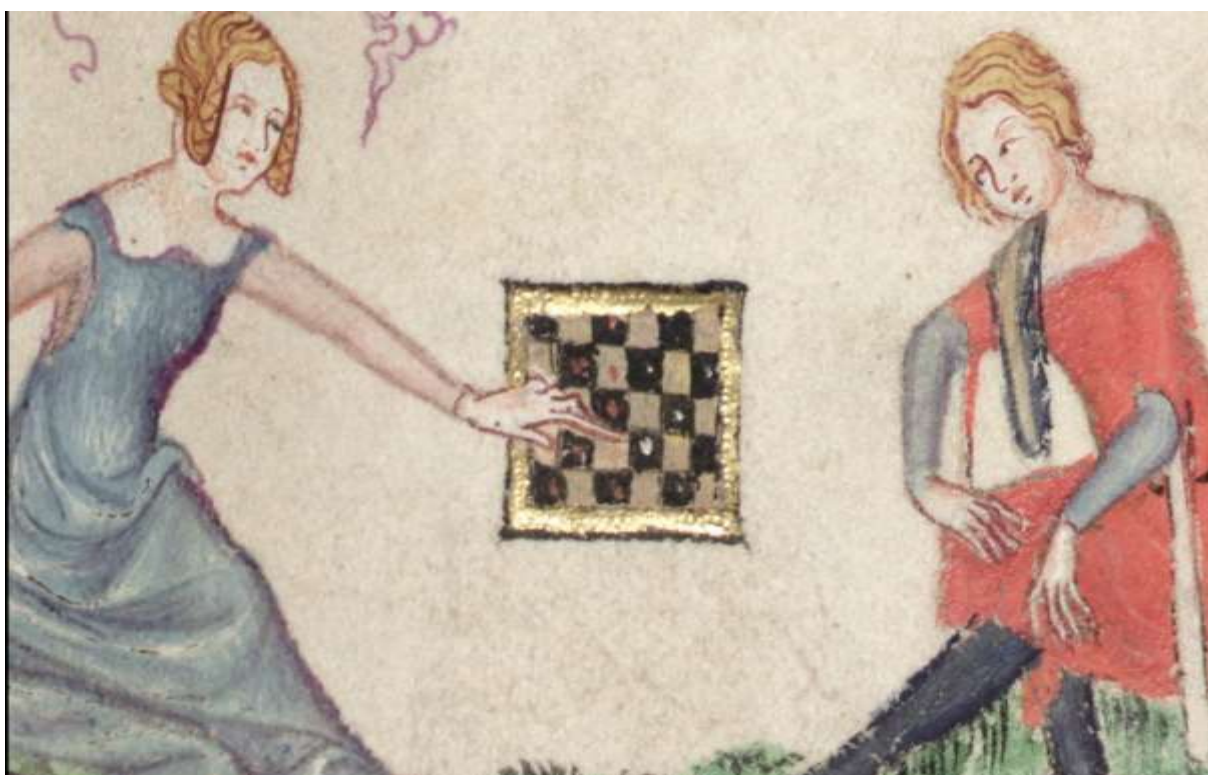
3.2.2.8. Add MS 12228, f. 313v.

3.2.2.9. Bodl. MS 264, f. 112r

3.2.2.10. Bodl. MS 264, f. 112r

3.2.2.11. Bodl. MS 264, f. 60r

3.2.2.12. Bodl. MS 264, f. 60r

3.2.2.14. Bodl. MS 264, f. 135r

3.2.2.15. Douce. MS 276, f. 16r

3.2.2.16. Douce. MS 276, f. 12r

3.2.2.17. Douce. MS 276, f. 18v

3.2.2.18. Douce. MS 276, f. 29v

3.2.2.19. Douce. MS 276, f. 31v

3.2.2.20. Douce. MS 276, f. 35v.

3.2.2.21. Douce. MS 276, f. 41v

3.2.2.22. Douce. MS 276, f. 67v

3.2.2.23. Douce. MS 276, f. 83r

3.2.2.24. Douce. MS 276, f. 83v

3.2.2.25. Douce. MS 276, f. 89r.

3.2.2.26. Douce. MS 276, f. 37r

3.2.2.27. Douce. MS 276, f. 48v

3.2.2.28. Douce. MS 276, f. 49v

3.2.2.29. Douce. MS 276, f. 49r

3.2.2.30. Gloucester Cathedral Misericord S-05

3.2.3. Corpus Vitrearum Medii Aevi - №007186 (Gloucester Cathedral, east window)

3.2.4.1. Beverley Minster Misericord NH-21

3.2.4.2. Chester Cathedral Misericord SR-22

3.2.4.3. Worcester Cathedral Misericord S-05

3.2.4.4. Worcester Cathedral Misericord S-18

3.2.4.5. Worcester Cathedral Misericord S-14

3.2.4.6. Worcester Cathedral Misericord S-03

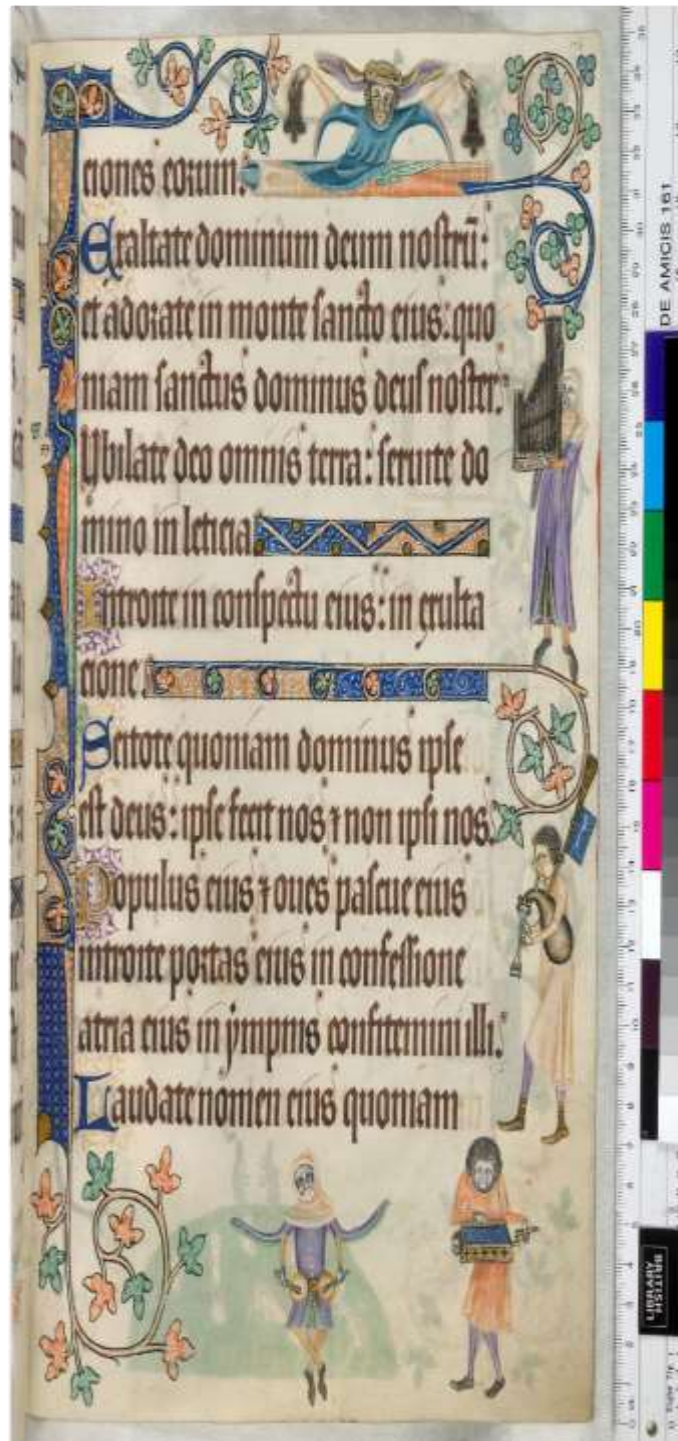

3.2.4.7. Douce MS 276, f. 41v

3.2.4.8. MS Rawl G. 185, f. 68v

3.2.4.9. Add MS 42130, f. 176r

3.2.5. Chichester Cathedral Misericord N-13

3.2.6. Bodl. MS Digby Rolls 4

Додаток 3.2.7.

Quattuor genera hominum a Deo ordinantur et eo labores. Primo prelati et ecclesiastici ad laudandum Deum et ad regimen animarum. Secundo reges et principes et alii domini temporales ad defendendum terram et ad regimen corporum. Tercio fideles mercatores pro utilitate rei publice gubernanda. Quarto fideles operarii et laboratores, qui illud implant diligenter ad quod nati sunt, quia homo nascitur ad laborem. Diabolus vero ordinavit quintum genus hominum, id est usurariorum, qui in labore hominum non sunt, nec ars eorum a Deo est inuenta...

Sermon 56 // The Sermons of Thomas Brinton, Bishop of Rochester (1373–1389) / Ed. by M. A. Devlin. (Camden Third Series. – Vol. LXXXVI.) – Vol. II. – London: Royal Historical Society, 1954. – P. 259–260.

Переклад:

Господом і його трудами встановлено чотири види людей. По-перше, це прелати та церковники – на хвалу Богові та нагляд за душами. По-друге – королі, князі та інші світські володарі – на захист землі та нагляд за тілами. По-третє – вірні купці – на користь спільної справи. По-четверте – вірні землероби та ремісники, які старанно виконують те, для чого народжені, адже людину народжено для праці. Диявол же встановив п'ятий вид людей – лихварів, які не займаються людською працею; їхнє ремесло не Богом винайдено...

Додаток 3.4.1.

Here foloweth a Remembraunce nevir to be putt in oblivion but to be had in perpetuell memorie... to all persones that here aftir shall be sklaundersly and wrongfully noysed or spoken of in their absens otherwyse than it wil or darre be spoken in their presence.

Forasmoche as certeyn evil Disposid persones havynge their tonges more Promptir to speke wikkydly and untruly than for to sey Trowth or speke enythyng touchyng vertue and equitee of their prepensid malice nowe late have grevously noysid and sklaunderid the worshipfull persone William Byrde of Bristowe marchaunt to be a bonde man borne and of bond byrth by discent of his Auncetries to be Natifis unto the Lorde de la Warre of a maner of his within the Countie of Gloucester to the grete shamefull rebuke dishonour and vilependie of the seide worshipfull man William Birde and of all his issue alliaunce adherentes and lovers yf it kowde so have been provid by the malice of the saide evil disposid persones Howe be it the contrary of the same is evidently knowen and undrestond for trowth thankid be God by a suffycient worshipfull Testimonial of Recorde made and send to Bristow in this behalve of certeyn kynnesmen lovers and frendes allied of the said William Byrde...

...And yf ony persone or persones wollen allege or say that the same William Byrde or eny of his progenitours abovesaid been bounde and not free we knowen veraly that by the due prove above rehersed That by that allegeance or seyeng they offenden good conscience. In witesse of the foreseid premises and everych of them like as is above writen to be.

The Great Red Book of Bristol / Ed. by E.W.W. Veale. – Vols. 1-5. - Bristol: Bristol Record Society, 1931-1953.– Vol. IV. – Bristol: Bristol Record Society, 1953. – P. 93–96.

Переклад:

Далі йде пам'ятка, що ніколи не має бути забута, але має триматися у вічній пам'яті... всіх осіб, про яких говоритимуть наклепницьки та несправедливо за їхньої відсутності інакше, як насмілилися б говорити за їхньої присутності.

Оскільки певні зловорожі особи більш налаштовані не говорити правду чи мовити про чесноти та рівність, а користуватися своїми язиками на промови потворні та неправдиві, то їхня навмисна злість нещодавно, на жаль, створила чутки та наклепи на гідну особу Вільяма Берда з Брістоля – буцімто він невільна людина і народився невільним, від пращурів – невільників лорда де ла Варра з його манора у графстві Глостер. Якби ці зловорожі особи могли це довести, це було на велику ганьбу, безчестя та сором вказаного гідного чоловіка Вільяма Берда і всіх його нащадків, прибічників, прихильників і всіх, хто його любить. Проте, як добре відомо, зрозуміло і, дякувати Богові, засвідчено достатніми показами, записанами від родичів і друзів вказаного Вільяма Берда і тих, хто його любить, та відісланими до Брістоля, все навпаки...

...І якщо якась особа чи особи знову натякатимуть чи казатимуть, що цей Вільям Берд або будь-хто з його вищевказаних пращурів був невільним, то ми істинно знаємо, що, як було доведено вище, такими натяками чи поговорами вони переступають добросовісність.

Додаток 3.4.2.

Абсолютна та відносна кількість дозволів, виданих папською курією на облаштування приватних вівтарів різним станам населення Англійського королівства у XIV–XV ст. (регести)

Період	Дієцез	Аристократи	Містяни
1303-1304	York	2	-
1305-1306	Durham	3	-
1307-1308	Lincoln	1	-
		100%	0%
1312-1313	York	2	-
1316-1317	Winchester	1	-
1318-1319	Norfolk	1	-
1319-1320	Gloucester	1	-
	Salisbury	1	-
		100%	0%
1327	Lincoln	1	-
1324-1328	Ely	1	-
1328-1329	Norwich	1	-
		100%	0%
1333-1334	Bath	1	0
	London	1	0
		100%	0%
1342-1343	London	2	-
1343-1344	Lancaster	1	-
1344-1345	Exeter and Wells	4	-
	Chichester	2	-
1345-1346	Durham	2	-
1346-1347	Salisbury	1	-
1347-1348	York	1	1

1348-1349	Norwich	4	-
	Canterbury	1	-
	Hereford	1	-
	Lichfield	1	-
	Worcester	1	-
	Wells	1	-
		96%	4%
1350-1351	London	7	3
	Lincoln	11	2
	Salisbury	4	-
	York	8	2
1351-1352	Norfolk	0	1
	Worcester	2	-
1352	Canterbury	1	-
	Norwich	3	-
1353	Lichfield	3	-
	Winchester	1	-
1354	Ely	2	-
1355	Chichester	4	-
	Leicester	1	-
1359	Wells	1	-
	Southampton	1	-
	St. Asaph	1	-
	Rochester	1	-
	Bath	1	-
		87%	13%
1363-1364	London	-	1
1364-1365	Lincoln	9	-
1365-1366	Lichfield	3	-
1366-1367	York	2	-

1368-1369	Chichester	1	-
1369-1370	Worcester	2	-
	Canterbury	1	-
	Norwich	2	-
	Ely	1	-
	Hereford	1	-
	Exeter	2	1
	Bath	1	-
	Rochester	1	-
			96%
1375	London	4-	1
1376-1378	Salisbury	3	-
	Exeter	2	1
	Worcester	2	1
	York	3	-
	Rochester	1	-
	Lincoln	3	-
	Chichester	2	-
	Winchester	2	-
			88%
1393-1394	London	18	44
1396-1397	Ely	4	1
1397-1397	Lincoln	41	16
1398-1399	York	28	19
	Carlisle	10	2
	Worcester	9	7
	Lichfield	7	4
	Durham	9	6
	Winchester	3	2
	Chichester	6	1

	Coventry	2	-
	Exeter	9	7
	Norwich	35	23
	Salisbury	10	5
	Canterbury	7	4
	Rochester	1	1
	Hereford	3	1
	Llandaff	1	1
	Hull	-	1
	Wells and Bath	2	-
	Oxford	-	1
	St. Asaph	1	-
	Bath	-	1
		58%	42%
1389-1402	London	13	19
1400-1401	Lincoln	12	11
1399-1403	Salisbury	5	2
1403-1404	Wells	4	1
1404-1405	Lichfield	8	4
1407-1408	Norwich	7	5
	St. David's	3	-
	York	25	11
	Hereford	1	-
	Rochester	1	-
	Durham	3	-
	Exeter	9	2
	Worcester	3	2
	Winchester	-	2
	Ely	-	1
	Wells and Bath	-	1

	Canterbury	1	-
		61%	39%
1409-1411	London	12	47
1411-1412	Canterbury	4	5
	Rochester	2	-
1412-1413	Lichfield	11	3
1410-1415	Carlisle	1	-
1412-1413	Norwich	14	10
1413-1415	Durham	2	1
1415	York	18	14
1414-1415	Winchester	6	4
	St. David's	-	1
	Chichester	1	2
	Salisbury	5	4
	Lincoln	15	7
	Worcester	6	7
	Exeter	7	6
	Wells	2	
	Llandaff	-	2
	St. Asaph	1	-
	Hereford	1	-
	Carlisle	2	-
	Coventry	-	2
	Ely	2	-
	Bath	58%	42%
1423	London	33	50
1419-1423	Hereford	4	-
1424-1425	Lincoln	49	11
1425-1426	Winchester	12	8
	Chichester	13	1

	Ely	7	1
1426-1428	Norwich	25	10
1426-1427	Lichfield	15	1
1427-1428	Bath	2	1
	Worcester	18	5
1428-1429	Salisbury	14	4
1429-1430	Durham	10	5
1427-1431	Canterbury	11	1
	York	45	16
	Exeter	24	12
	St. David's	6	1
	Rochester	3	-
	Oxford	-	1
	Carlisle	3	1
	Bath	2	-
	Wells	2	-
	Llandaff	-	1
	St. Asaph	3	-
	Colchester	1	-
		70%	30%
1431-1432	London	11	9
	York	13	6
1431-1439	Lichfield	5	1
1432-1433	Norwich	7	-
1431-1434	Chichester	3	-
	Bangor	1	-
1431-1436	Exeter	4	1
1436-1437	Carlisle	1	-
1437-1438	Lincoln	9	2
1439-1440	Worcester	2	1

	Hereford	1	-
	Canterbury	2	-
	Salisbury	1	-
	St. David's	1	-
	Ely	1	-
	Leicester	-	1
	Durham	2	-
	Rochester	1	-
		76%	24%
1441-1442	London	18	16
1441-1443	York	21	1
1443-1445	Coventry and Lichfield	6	-
1445-1446	Salisbury	10	2
1446-1447	Durham	3	1
1447-1448	Lincoln	18	3
1449	Chichester	4	1
1448	Canterbury	14	2
1448-1449	Worcester	6	1
1450	Ely	4	1
	Exeter	8	1
1449	Norwich	13	6
	Lichfield	5	1
	Bath	2	-
	Winchester	2	2
	Rochester	3	1
	St. David's	6	-
	Llandaff	4	-
	Bath and Wells	5	-
	Coventry	1	-
	Hereford	3	1

	St. Asaph	1	-
		80%	20%
1450-1451	London	17	11
1452-1453	Durham	2	-
1451	Norwich	12	2
1450-1451	York	17	-
1451	St. David's	2	-
1452-1453	Canterbury	3	-
1453-1454	Lincoln	21	4
1454-1455	Exeter	7	3
1457	Ely	2	-
1455-1456	Chichester	3	-
1456-1457	Coventry and Lichfield	2	-
1458	Salisbury	6	1
	St. Asaph	1	1
1459	Bath and Wells	4	1
	Winchester	3	-
	Worcester	1	-
	Carlisle	1	-
	Lichfield	1	-
		82%	18%
1460-1461	London	7	11
1461	Lincoln	12	2
1467-1468	Norwich	14	3
	Hereford	1	-
1470	York	7	4
1466-1468	Whitehern	2	1
1479-1481	St. Asaph	1	1
1477-1478	St. David's	2	2
	Llandaff	2	2

	Canterbury	6	3
	Bath and Wells	2	2
	Exeter	3	2
	Chichester	2	-
	Whitcham	1	-
	Bangor	-	1
	Durham	-	1
	Coventry and Lichfield	1	-
	Salisbury	1	-
	Wells	-	1
	Ely	-	1
		63.5%	36.5%
1481-1482	London	3	5
1480-1481	Winchester	-	1
1483-1484	York	-	1
	Lincoln	1	2
	Norwich	2	1
	Salisbury	1	1
	Carlisle	1	-
		42%	58%
1487-1493		12	
1484-1485		15	
1486-1487		12	
		100%	0%

Складено за: *Calendars of Papal Registers Relating To Great Britain and Ireland. – Vols 1–14. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1893–1960.*

3.4.3.1. Victoria and Albert Museum – M.544-1910 (courtesy of Victoria and Albert Museum)

3.4.3.2. Victoria and Albert Museum – M.545-1910 (courtesy of Victoria and Albert Museum)

Додаток 3.4.4.

**Статистика правопорушень, що ставали предметом розгляду
лондонських церковних судів у 1475-1500 рр.**

Вид порушення	Кількість	Відсоток до загальної кількості
Невиконання обов'язків вірянина (сповідь, хрещення, піст, присутність на церковній службі тощо)	18	6,3
Праця в неробочі дні	4	1,4
Неповага до церкви, кліру та/або церковного суду	48	17,0
Єресь, блюзнірство та зречення віри	20	7,0
Відмова від спитимії та відлучення	8	2,8
Випасання худоби на цвинтарі або паперті	3	1,1
Незаконне поховання	1	0,3
Перелюб та конкубінат	11	4,0
Порушення правил укладання шлюбу	11	4,0
Подружня зрада	19	6,7
Вигнання дружини з дому	4	1,4
Бігамія	4	1,4
Інцест	2	0,7
Проституція, сутенерство, звідництво	12	4,2
Наклепи, образи, лайка	12	4,2
Віроломство (порушення клятви) та лжесвідчення	18	6,5
Аморальна поведінка (азартні ігри, пиятика тощо)	9	3,2
Чаклування	10	3,5
Інфантицид	3	1,1
Вбивство чи замах на	3	1,1

НЬОГО		
Згвалтування	1	0,35
Інші злочини проти недоторканності особи	17	6,0
Несплата платежів та майнові суперечки	40	14,0
Наймання чужинців	1	0,35
Лихварство	2	0,7
Симонія	2	0,7

Складено за: *A series of precedents and proceedings in criminal causes extending from the year 1475 to 1640, extracted from act-books of ecclesiastical courts in the diocese of London, illustrative of the discipline of the Church of England.* – London: Francis & John Rivington, 1847. – P. 1–71.

Примітка: слід враховувати, що майже в усіх випадках убивств, злочинів проти недоторканності особи і несплати платежів та майнових суперечок принаймні одна зі сторін процесу була безпосередньо пов'язана з церквою та/або кліром.

3.4.5.1. Graffiti in Saint Mary's Church (Beachamwell) (courtesy of Matthew Champion)

3.4.5.2. Graffiti in Saint Mary's Church (Troston) (courtesy of Matthew Champion)

3.4.6. MS. Lat. liturg. D. 42., f. 035r

3.4.7. MS. Rawl. D. 1220, f. 025v

3.4.8. Besançon, Bibliothèque municipale, ms. 865, f. 73r

3.4.9. Jenkyn Smith and wife Marion. – Brass in Bury-St.-Edmond's (c. 1480)

Додаток 3.4.10.1.

**Частотність чоловічих антропонімів у графстві Корнволл у XIV-XV ст.
(за матеріалами заповітів)**

Чоловіч і імена	134	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	ВСЬО ГО	%
	0- 134 9	0- 136 9	0- 137 9	0- 138 9	0- 139 9	0- 140 9	0- 141 9	0- 142 9	0- 143 9	0- 144 9	0- 145 9	0- 146 9	0- 147 9	0- 148 9	0- 149 9		
Alan								1			1		1			3	<i>0.50</i>
Alexan der											1				1	2	<i>0.33</i>
Andrew								1	1	1						3	<i>0.50</i>
Baldwi n											2					2	<i>0.33</i>
Belion							1									1	<i>0.17</i>
Benedi ct							2		1				1			4	<i>0.67</i>
Christo pher													1			1	<i>0.17</i>
David								2	1	1						4	<i>0.67</i>
Denice							1									1	<i>0.17</i>
Edmun d								1								1	<i>0.17</i>
Edward							1					1		1		3	<i>0.50</i>
Fulk														1		1	<i>0.17</i>
Gandwi n	1															1	<i>0.17</i>
Geoffre y									2				1			3	<i>0.50</i>

George									1							1	<i>0.17</i>
Gervas		1														1	<i>0.17</i>
Grono w		1														1	<i>0.17</i>
Harry													1			1	<i>0.17</i>
Henry		3	1			1	1	3	2	2			1			14	<i>2.33</i>
Hugh										1						1	<i>0.17</i>
James		1					4		3	2	1		1			12	<i>2.00</i>
Jocelin	1							2								3	<i>0.50</i>
John	17	15	3	18	1	9	20	41	22	25	7	15	14	5	11	223	<i>31.17</i>
Lauren ce					1										1	2	<i>0.33</i>
Luke										1						1	<i>0.17</i>
Mark						1			1					1		3	<i>0.50</i>
Martin												2				2	<i>0.33</i>
Matthe w		1											1			2	<i>0.33</i>
Michae l										3			2	2		7	<i>1.17</i>
Nichola s	2	2		1		1	4	1	2	2		1			1	17	<i>2.83</i>
Oger				1												1	<i>0.17</i>
Oliver									1							1	<i>0.17</i>
Oto						1			1							2	<i>0.33</i>
Pascow									1	2						3	<i>0.50</i>

Paul										1						1	<i>0.17</i>
Peter				1			1	1		1						4	<i>0.67</i>
Petroc														1		1	<i>0.17</i>
Philip										1				1		2	<i>0.33</i>
Piers												1	2			3	<i>0.50</i>
Ralph (чол.)	1	1	1	1			5		2				1	1		13	<i>2.17</i>
Ranulf	3															3	<i>0.50</i>
Raulyn												1			1	2	<i>0.33</i>
Reginald								1		1					2	4	<i>0.67</i>
Regulus							1									1	<i>0.17</i>
Remfrey									1	2						3	<i>0.50</i>
Reynold															1	1	<i>0.17</i>
Richard	13	2		1	1	1	1	5	2	8	3	1	2	5	2	47	<i>7.83</i>
Robert	1	3	2	1			1	4	2	4		3	7	1		29	<i>4.83</i>
Roger	1			1			1		2	1		2		1		9	<i>1.50</i>
Roffrid										1						1	<i>0.17</i>
Serlo				1												1	<i>0.17</i>
Simon			1					2	1					1		5	<i>0.83</i>
Stephen	2			1			2			1		1				7	<i>1.17</i>
Thomas	7	3	2	2	1	2	3	6	7	6	2	3	6	8	5	63	<i>10.5</i>

Urban								1									1	0.17
Walter		1		2				3			1		1				8	1.33
William	7	4	3	7	1	3	6	3	6	5	3	9	1	1	4		63	10.5
																	600	100

Додаток 3.4.10.2.

Частотність жіночих антропонімів у графстві Корнволл у XIV-XV ст. (за матеріалами заповітів)

Жіночі імена	1340-1349	1360-1369	1370-1379	1380-1389	1390-1399	1400-1409	1410-1419	1420-1429	1430-1439	1440-1449	1450-1459	1460-1469	1470-1479	1480-1489	1490-1499	ВСЬОГО	%
Agnes	1	1	1	1						1	1		1			7	4.83
Alice	3		1	2			1	1	2		1			2	1	14	9.66
Amice											1				1	2	1.38
Anastasia			1													1	0.69
Anne							1				1					2	1.38
Cecily	1				1	1										3	2.07
Clarice							2	1								3	2.07
Christine					1			2								3	2.07
Dorothy													1			1	0.69
Eleanor	1															1	0.69
Elizabeth	1		1						1	2			1	1	1	8	5.52

Emma	1						1									2	<i>1.</i> <i>38</i>
Emmot								1	1							2	<i>1.</i> <i>38</i>
Gwendol lian			1													1	<i>0.</i> <i>69</i>
Ida							1									1	<i>0.</i> <i>69</i>
Isabel	1						2	1	2	1	1			1	1	10	<i>6.</i> <i>9</i>
Joan	2	1	2			1	6	8	4	5	2		4	2	1	39	<i>26.</i> <i>9</i>
Juliana										1			1			2	<i>1.</i> <i>38</i>
Katherine			1				1		1	2			1	1		7	<i>4.</i> <i>83</i>
Leug			1													1	<i>0.</i> <i>69</i>
Lucy							1									1	<i>0.</i> <i>69</i>
Margaret	1	1			1		1			2	1		1			8	<i>5.</i> <i>52</i>
Margery			1	1				1			1					4	<i>2.</i> <i>76</i>
Marina											1					1	<i>0.</i> <i>69</i>
Mary	1															1	<i>0.</i> <i>69</i>
Matilda	1													2		3	<i>2.</i> <i>07</i>
Nichola	1															1	<i>0.</i> <i>69</i>
Philippa															1	1	<i>0.</i> <i>69</i>
Ralph (жін.)										6						6	<i>4.</i> <i>14</i>
Ricarda											1					1	<i>0.</i> <i>69</i>
Rose	1						1									2	<i>1.</i> <i>38</i>

в оману і дуже потребують поради добрих чоловіків. Їх справді тягне від зла до зла. Адже вони значно більш готові до принад хтивості, ніж до чистоти святості.

3.4.12. British Museum. – AF 2683 (courtesy of British Museum)

3.4.13. British Museum. – AF 2687 (courtesy of British Museum)

3.4.14. British Museum. – AF 2701 (courtesy of British Museum)

3.4.15. British Museum. – 1967,1208.8 (courtesy of British Museum)

3.4.16. Graffiti in Norwich Cathedral (courtesy of Matthew Champion)

3.4.17. Corpus Vitrearum Medii Aevi. – № 023242 (Holy Trinity Tattershall, Great Eastern Window)

3.4.18. MS. Douce 276, f. 10v

